

Branko Tošović (Hg.)

IVO ANDRIĆ:
GRAZ – ÖSTERREICH – EUROPA

IVO ANDRIĆ:
GRAC – AUSTRIJA – EVROPI

Andrić-Initiative

2

Institut für Slawistik
der Karl-Franzens-Universität Graz
Beogradska knjiga

Gedruckt mit Förderung des Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung in Wien. | Publikacija je finansirana od strane Saveznog Ministarstva za nauku i istraživanje u Beču.

BMW_F^a

Herausgeber / Urednik

O. Univ. Prof. Dr. Branko Tošović | branko.tosovic@uni-graz.at
Institut für Slawistik | http://www-
der Karl-Franzens-Universität | gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/
Graz Merangasse 70
A-8010 Graz

Satz / Prelom
Arno Wonisch

Lektorat / Lektorisanje

Dragomir Kozomara, Ivan Majić, Dragica Maslač, Arno Wonisch
Prevodi / Übersetzungen
Arno Wonisch

Verlag / Izdavač

Institut für Slawistik der | Beogradska knjiga
Karl-Franzens-Universität Graz | Miloša Pocerca 5
Merangasse 70 | 11000 Beograd
8010 Graz | dmtasic@eunet.yu
Österreich/Austria | Tel. ++381 11 264 63 20
Tel.: ++43 316/380 25 22 | http://www.beogradskaknjiga.co.rs/

Druck / Štampa

Budućnost štamparija | 21000 Novi Sad
Ulica Šumadijska 12 | budpress@ptt.co.yu

Tošović, Branko. Ivo Andrić: Graz – Österreich – Europa. –Ivo Andrić: Gracu – Austrija – Evropa. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2009. 300 S.

© Branko Tošović, Graz 2009

Alle Rechte vorbehalten. Sva prava zadržana.

Inhalt / Sadržaj

<i>Vorwort</i>	7
<i>Predgovor</i>	9
Branka Brlenić-Vujić – Tina Varga Oswald (Osijek). ANDRIĆEVO DUHOVNO PUTOVANJE EUROPSKIM PROSTOROM	
Andrićs geistige Reise durch den Raum Evropa	11
Jadranka Brnčić (Zagreb). IVO ANDRIĆ I „PJESMA NAD PJESMAMA“	
Andrić et le Cantique des Cantiques	
Žaneta Đukić Perišić (Beograd). IVO ANDRIĆ: PUT, PUTNIK, PUTOPIS	
Ivo Anrić: travel, traveller, travelogue	
Wolfgang Eismann (Graz). IVO ANDRIĆ'S DISSERTATION IM KONTEXT ZEITGENÖSSISCHER ÖSTERREICHISCHER BOSNIENBILDER	
Andrićeva disertacija u kontekstu ondašnjih austrijskih slika o Bosni	
Renate Hansen-Kokoruš (Mannheim). RAUM UND PERSPEKTIVE IN IVO ANDRIĆ'S „TRAVNIČKA HRONIKA“	
Prostor i perspektiva u „Travničkoj hronici“ I. Andrića	
Милован Јевтвић (Београд). СА ИВОМ АНДРИЋЕМ	
Mit Ivo Andrić	
Zvonko Kovač (Zagreb). IVO ANDRIĆ KAO INTERKULTURNI PISAC	
Ivo Andrić als interkultureller Literat	
Mihajlo Pantić (Beograd). ANDRIĆEVI MALI LJUDI	
Andrićs kleine Leute	
Kruno Pranjić (Zagreb). ODABRANO IZ MOJE ANDRIĆIANE	
Ausgewähltes aus meiner Andrićiane	
Dušan Rapo (Zagreb). MIDHAT BEGIĆ I MUHSIN RIZVIĆ O IVI AN- DRIĆU	
Midhat Begić und Muhsin Rizvić über Ivo An-	

drić	
Angela Richter (Halle). ANDRIĆS „ZNAKOVI PORED PUTA“: ZUM VERHÄLTNIS VON ÖFFENTLICHEM UND PRIVATEN	
Andrićevi „Znakovi pored puta“: o odnosu između javnog i ličnog	
Damir Šabotić (Sarajevo). GRANICA, MOST I IDENTITET U ROMANU „NA DRINI ČUPRIJA“ I. ANDRIĆA	
Grenze, Brücke und Identität im Roman „Na Drini ćupriji“ von Ivo Andrić	
Branko Tošović (Graz). ANDRIĆEVI KNJIŽEVNI TEKSTOVI IZ 1923. I 1924. GODINE	
Andrićs literarische Texte aus den Jahren 1923 und 1924	
Branko Tošović (Graz). MUSTAFA MADŽAR	
Радован Вучковић (Београд). СРЕДЊОЕВРОПСКА КОМПОНЕНТА У НЕДОВРШЕНИМ АНДРИЋЕВИМ РОМАНИМА „НА СУНЧАНОЈ СТРАНИ“ И „ОМЕР-ПАША ЛАТАС“	
Die mitteleuropäische Komponente in Andrićs unvollendeten Romanen „Na sunčanoj strani“ und „Omer-paša Latas“	
Arno Wonisch (Graz). ANDRIĆS GRAZER WERKE: DISTANZ ZWISCHEN DER SPRACHE DES ORIGINALS UND DER ÜBERSETZUNG	
Andrićev Grački opus: Distanca između jezika originala i prevođa	
.	
<i>Beilagen</i>	
<i>Prilozi</i>	
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). ANDRIĆ INITIATIVE: IVO ANDRIĆ IM EUROPÄISCHEN KONTEXT. KONZEPTION, AKTIVITÄTEN UND ERGEBNISSE 2007–2009	
Ivo Andrić u evropskom kontekstu. koncepcija, aktivnosti i rezultati 2007–2009	
Ivo Andrić. SLUČAJ MATTEOTTI – DER FALL MATTEOTTI (Übersetzung/Prevod Arno Wonisch)	

Vorwort

Dieser Sammelband enthält Aufsätze, die auf dem ersten Symposium im Rahmen des internationalen Projektes „Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext“ (Graz, 9. und 10. Oktober 2008) verlesen oder speziell für die vorliegende Publikation verfasst wurden.

Bei den AutorInnen handelt es sich um Fachleute aus fünf Staaten (Bosnien und Herzegowina, Deutschland, Kroatien, Österreich und Serbien) und sieben universitären Zentren (Belgrad, Graz, Halle, Mannheim, Osijek, Sarajevo und Zagreb).

Die hier veröffentlichten Texte können in fünf grobe Themenblöcke unterteilt werden, die sich innerhalb des Dreiecks Graz – Österreich – Europa bewegen. Im Rahmen des ersten werden dabei Ivo Andrićs literarische Texte untersucht, die in den Jahren 1923 und 1924 entstanden sind oder in diesem Zeitraum erstmals veröffentlicht wurden, wobei auch Fragen der Übersetzung von Andrićs Grazer Opus zur Sprache gebracht werden. In einem zweiten Block werden Ansichten zu Andrićs Dissertation dargelegt, die der Literat im Jahre 1924 in Graz abschloss. Die dritte thematische Einheit befasst sich mit der europäischen Dimension von Andrićs Schaffen wie etwa mit seiner geistigen Reise durch Europa, Andrić im Dreieck „Reise – Reisender – Reisebericht“ und der mitteleuropäischen Komponente in den unvollendeten Romanen „Na sunčanoj strani“ und „Omer-paša Latas“. In einer vierten Einheit kommt es zur Erörterung einiger spezifischer Fragen: Raum und Perspektive der „Travnička hronika“, Andrić als interkultureller Literat, Andrićs kleine Leute, persönliche Perzeptionen Andrićs und seines Schaffens, die Kritiker Midhat Begić und Muhsin Rizvić über Andrić, des Autors „Znakovi pored puta“ sowie Grenze, Brücke und Identität im Roman „Na Drini ćuprija“. Im fünften Block wird über persönliche Begegnungen mit Ivo Andrić berichtet. Es sei darauf hingewiesen, dass die Abfolge der Arbeiten nicht nach diesen Themenblöcken ergeht, sondern alphabetisch nach den Nachnamen der AutorInnen.

Als Beilage wird sodann die Konzeption des Projektes „Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext“ abgedruckt, wobei ein Überblick über die Aktivitäten im Zeitraum von 2007 bis 2009 gegeben wird und die wesentlichen Ergebnisse der bisherigen Arbeit und Forschung dargestellt werden. Am Ende des Sammelbandes befindet sich Andrićs publizistischer Text „Slučaj Matteotti – Der Fall Matteotti“, der am 16. August 1924 in der Zeitschrift „Jugoslavenska njiva“ (Zagreb, Jg. III, Buch II, Nr. 4, S. 121–123) veröffentlicht wurde. Dieser Text konnte für das Buch „Der Nobelpreisträger in Graz“ nicht mehr rechtzeitig aufbereitet werden, sodass er nun an dieser Stelle im Original und in einer Übersetzung ins Deutsche nachgereicht wird.

Aufrichtigen Dank möchte ich dem Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung in Wien aussprechen, das die finanziellen Mittel für die Herausgabe dieses Sammelbandes bereitstellte. Besonderer Dank gilt weiters Herrn Arno Wonisch für die Erstellung der Übersetzungen, die Anfertigung des Satzes und die Korrektur der deutschen Texte sowie den LektorInnen Dragomir Kozomara, Ivan Majić und Dragica Maslač.

Graz, im Juli 2009

Predgovor

Zbornik sadrži referate pročitane na prvom simpozijumu u okviru međunarodnog projekta „Andrić-Initiative: Ivo Andrić u Evropskom kontekstu“ (Grac, 9–10. oktobar 2009) ili specijalno pripremljene za ovu publikaciju.

Autori radova su stručnjaci iz pet zemalja (Austrije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Njemačke i Srbije) i sedam univerzitetskih centara (Beograda, Graca, Halea, Manhajma, Osijeka, Sarajeva i Zagreba).

Tekstovi koji se ovdje objavljuju obuhvataju pet tematskih krugova smještenih u trougao Grac – Austrija – Evropa. U prvom se analiziraju Andrićevih književni tekstovi nastali ili prvi put objavljeni 1923. i 1924. godine te razmatraju neka pitanja prevodenja Andrićevog gračkog opusa (1923–1924). U drugom se daje viđenje Andrićeve disertacije (odbranjene u Gracu 1924. godine) u kontekstu ondašnjih austrijskih slika o Bosni. U trećem se govori o evropskoj dimenziji Andrićevog rada i stvaralaštva: piščevo duhovno putovanje evropskim prostorom, Andrić u trouglu „put – putnik – putopis“, srednjoevropska komponenta u nedovršenim Andrićevom romanima Na sunčanoj strani i Omerpaša Latas. U četvrtom se razmatraju neka specifična pitanja: prostor i perspektiva Travničke hronike, Andrić kao interkulturalni pisac, Andrićevi mali ljudi, lična percepcija Andrića i njegovog stvaralaštva, kritičari Midhat Begić i Muslih Rizvić o Andriću, Andrićevi Znakovi pored puta, granica, most i identitet u romanu „Na Drini ćuprija“. U petom se govori o ličnim susretima sa Ivom Andrićem. Radovi nisu tematski, već abecedno raspoređeni.

U prilogu je predstavljena koncepcija projekta „Andrić-Initiative: Ivo Andrić u Evropskom kontekstu“, dat pregled aktivnosti u periodu od 2007. do 2009. i naznačeni osnovni rezultati dosadašnjeg rada i istraživanja. Na kraju zbornika nalazi se publicistički tekst Iva Andrića „Slučaj Matteotti“ objavljen 16. avgusta 1924. u Jugoslavenskoj njivi (Zagreb, god. VIII, knj. II, br. 4, S. 121–123), koji nismo uspjeli da pripremimo za knjigu „Nobelovac Ivo Andrić u Gracu“ (Tošović 2008) pa ga stoga dajemo ovdje paralelno u originalu i prevodu na njemački jezik.

Iskreno se zahvaljujem Saveznom Ministarstvu za nauku i istraživanje u Beču, koje je izdvojilo finansijska sredstva za izdavanje ove publikacije. Posebnu zahvalnost dugujem Arnu Wonischu za prevode, prelom i korekturu njemačkih tekstova, kao i lektorima Dragomiru Kozomari, Ivanu Majiću i Dragici Maslač.

Graz, juli 2009. godine

Branka Brlenić-Vujić – Tina Varga Oswald (Osijek)

Andrićevo duhovno putovanje europskim prostorom

Jer, sve je prelaz, most čiji se krajevi gube u beskonačnost, a prema kom su svi zemni mostovi samo dečije igračke.

Ivo Andrić, *Mostovi*, u: *Staze, Lica, Predeli*

Rad obuhvaća dvije cjeline, naslovljene: *Andrićeve legende o Goyi između zemljopisno-povijesnog i duhovnog toponima* i *Poetski okvir u čudesnom svijetu priče Ive Andrića i Nikole Šopa*. Poveznica unutar cjelina čini jednostavni oblik legende ukomponiran u priču kojom Ivo Andrić započinje pripovijedanje. Kao priča u priči i opće mjesto pripovijedanje putuje duhovnim prostorom. Nositeljica je općeljudskih poruka u višeglasju europskog zemljopisnog-povijesnog prostora.

Andrićeve legende o Goyi između zemljopisno-povijesnog i duhovnog toponima

U nekrologu Ivi Andriću, 13. 11. 1975. Miroslav je Krleža napisao:

Trebalo bi objaviti studiju o osobitosti Andrićevog stila: kako se njegov gotovo bogobojazni preblagi adagio ritmički prelijeva do živahnijeg adanta, da bi se već za tren-dva kasnije, smirio u lirskoj kantileni beznadne samoće... osvjetljene svjetlošću čiste poezije... (Krleža 1993: 8–10).

Potonja Krležina označnica Andrićeva stila s čestim *preblagoga adantia* preko *živahnijeg adanta* do lirske *kantilene beznadne samoće* postaje paradigmatički model u pristupu Andrićevim varijacijama o slikaru Goyi.

Ivo je Andrić temeljito poznao Goyino cjelovito likovno stvaralaštvo. Bjelodani su podaci – Andrić je vidio „Izložbu španjolskog slikara u povodu stote obljetnice Goyine smrti“, Prado, 1927. godine u Madridu; a od 10. travnja 1928. do 4. lipnja 1929. godine obnašao je dužnost vicekonzula u tadašnjem jugoslavenskom izaslanstvu u Madridu. Pisao je o velikom španjolskom slikaru u esejima o Goyi (1925.), varirajući „Razgovore o Goji i Zapise o Goji“ (1928., 1929., 1934.). Kreativno integrirajući Goyino likovno stvaralaštvo, Ivo je Andrić unutar svojeg svjetogleda i poetskih iskaza podastrio provjeru stvaralačkih iskustava prema pitanju vrjednovanja umjetnosti; ljudske sudbine umjetnika i suodnosa umjetnosti, slobode i tendencije.

Dok on govori, meni pogled pade na sto na kome je ležala, kao nešto odvojeno i živo za sebe, njegova desna ruka. Strašna ruka, kao neki

čarobni koren-amajlija, čvornovita, siva, snažna a suva kao pustinjska humka. Ta ruka živi, ali nevidljivim životom kamena. U njoj nema krvi ni soka, nego je to neka druga materija čije su nam osobine nepoznate. To nije ruka za rukovanje ni za milovanje, ni za uzimanje ni za davanje. Gledajući je, čovek se sa strahom pita zar to može postati od ljudske ruke?

Zadugo nisam mogao da otrgnem pogled sa te ruke koja je za vreme celog razgovora stajala nepomično na stolu, kao neki vidljiv dokaz za istinitost onoga što je starac govorio svojim muklim glasom iz grudi, što se samo na mahove peo u grlo, kao plamen koji se ne da prigušiti ni sakriti.

I tako je govorio sve dalje, o umetnosti, o ljudima, o sebi, prelazeći s predmeta na predmet lako i prosto, posle kraćeg ćutanja koje nisam prekidao drukčije sem nemim pitanjem očiju, strepeći neprestano da starac ne iščili i nestane naglo i čudljivo, kao što nestaju priviđenja. (Andrić 1925: 1–15)

Slikar će za Andrića u razdoblju između dvaju ratova postati model, koji će ujednačeno komunicirati i u književnoj i u kulturnoj razini s njegovim umjetničkim životopisom.

Andrić će zapisati:

Glupi, bolesni, **usamljeni** starac (istakla B. B. V.) imao je vremena da razmišlja o pitanju koje je sam sebi postavio. I kao da nastavlja na taj svoj način unutrašnji dijalog u kome jedno pitanje zaglušuje drugo... Ali u gluvom starcu je neuništiva snaga njegove rase... Prešavši osamdesetu godinu, napola slep, on je slikao po ceo dan... (Andrić 1986: 114–115).

Osamljeni se slikar pred kraj života u Andrića javlja kao sablast, koja je sama protiv svih i postaje temeljni umjetnički i etički uzor.

– Vidite umetnik to je „sumnjivo lice“, maskiran čovek u sumraku, putnik sa lažnim pasošem. Lice pod maskom je divno, njegov rang je mnogo viši nego što u pasošu piše, ali šta to mari? Ljudi (ne vole tu neizvesnost ni tu zakukuljenost, i zato ga zovu sumnjivim i dvoličnim. A sumnja, kad se jednom rodi, ne poznaje granica. Sve i kad bi umetnik mogao nekako da objavi svetu svoju pravu ličnost i svoje pozvanje, ko bi mu verovao da je to njegova poslednja reč? I kad bi pokazao svoj pravi pasoš, ko bi verovao da nema u džepu sakriven neki treći? I kad bi skinuo masku, u želji da se iskreno – nasmeje i pravo pogleda, bilo bi još i tada ljudi koji bi ga molili da bude potpuno iskren i poverljiv, i tu poslednju masku koja toliko liči na ljudsko lice. Umetnikova sudbi-

na je da u životu pada iz jedne neiskrenosti u drugu i da vezuje protivrečnost za protivrečnost. I oni mirni i srećni kod kojih se to najmanje vidi i oseća, i oni se u sebi stalno kolebaju i sastavljaju bez prestanka dva koja se nikad sastaviti ne daju. (Andrić 1986: 114–115)

Andrićev *maskiran čovek u sumraku*, umjetnik, stvara u antagonizmu s ništavilom, boreći se sa sjenama svojih prividenja, bilo da se radi o Andrićevo *Antikristu* iz „Putu Alije Đerzeleza“, „Goje“, „Aske i vuka“, „Proklete avlije“ ...

Andrićevi tekstovi o Goyi mogli bi nositi naslov *legende o Goyi*.

Život toga čudnog čoveka i velikog majstora, umnogom je legenda pu sjaja i mraka. Ona ponekad podseća na Mikelandela i Betovena, ali se odigrava na nižem planu, i nejasnija je i strašnija. Nema u njoj ničeg faustovskog. To je martirij bez nadzemaljske utehe, napisat će književnik 1928. godine. (Andrić 1986: 114–115)

Potonju će misao Andrić razraditi 1934. godine:

Treba oslušivati legende, te tragove kolektivnih ljudskih nastojanja kroz stoleća, i iz njih, odgonetati koliko se može, smisao naše sudbine. Ima nekoliko tačaka ljudske aktivnosti oko kojih se kroz sva vremena, sporo i u finim naslagama, stvaraju legende. Te naslage stalno, iako sve manje verno, ponavljaju oblik onog zrnca istine oko kojeg se slažu, i tako ga prenose kroz stoleća. U bajkama je prava istorija čovečanstva, iz njih se da naslutiti, ako ne i potpuno otkriti, njen smisao. Ima nekoliko osnovnih legendi čovečanstva koje pokazuju ili bar osvetljuju put koji smo prevalili, ako ne i cilj kome idemo. Legenda o prvom grehu, legenda o potopu, legenda o Sinu čovečijem, raspetom za spasenje sveta, legenda o Prometeju i o ukradenoj vatri.

Poslednje reči, gluvi starac je vikao glasno. Sad je odjednom ućutao i zagledao se nekud pored mene, kao što mornari motre pučinu. Izgledalo je da u iznenadnoj tišini osluškuje glas svih bezbrojnih, legendi kojima ne zna imena i ne ume sve da ih nabroji. Tako je ćutao dugo, dok opet ne spusti pogled na stol preda se. Bilo je kao da se odnekud vratio. Tada mu oko trepavki zaigra tanka maglica, sve što ostaje od nekadašnjeg osmejka, i on nastavi tiho, najtišim glasom kojim gluhi čovek može da govori. (Andrić 1986: 114–115)

Potnijim legendama pridružujem i Andrićevo „Legendu o sv. Franji iz Asizija“, objelodanjenu 1926. godine, a već je prethodno 1925. godine izišao iz tiska „Razgovor sa Gojom“. Sv. Franjo Asiški, kao i – Goya u imaginarnom Andrićevo razgovoru sa slikarom u Bordeauxu – kad je napustio raskošni madridski dvor – nositelji su za književnika *određenog duhovnoga podviga; puta odricanja u legendi označenog puta, jer odricanje ne znači smrt životne*

radosti nego njezino potenciranje u granicama hrišćanskog života. (Andrić 1986: 82–83)

U tome kontekstu svjedoči i Andrićevo zapažanje u eseju „Goja“ u odnosu na veliku Goyinu sliku „Pričešće sv. Hosea od Kalasanca“, *punu svetačkog zanosu i nezemaljske slave iz Bordeauxa pred kraj života.*

Jednostavni oblik legende Ivo je Andrić pokušao ukomponirati u svoju priču kao *najčistiji izraz – jezičnu tvorevinu – u opisu života nekog čovjeka čiji životni stav i ponašanje čine uzorak jednog tipa ponašanja, – odnosno jednog stava prema životu i svijetu...; ... opis ponašanja nekih; pojedinaca koji služe kao uzor za stanoviti način života; .. tipove čija se – sudbina uzima kao poseban primjer izuzetnog ljudskog karaktera izuzetnog životnog iskustva.* (Solar 2001: 160–162)

Legendu poput luka mosta priče i pričanja Andrić slijedi od 1920. godine iz „Putu Alije Đerzeleza“ preko „Goje“ i „Razgovora s Gojom“, „Na Drini ćuprije“, „Aske i vuka“, „Proklete avlije“, „Govora u povodu primanja Nobelove nagrade“, „Omer-paše Latasa“ do „Kuće na osami“ u oznaci potrage za identitetom i svjedočenjem o višestrukim oblicima ljudskih mogućnosti i nedostatnosti koje takva potraga podrazumijeva, ispisujući jednu te istu knjigu o čovjeku i njegovu odnosu prema svijetu postojanju.

Andrić će preko Goye progovoriti o umjetnosti i ljudskoj sudbini. Prihvatajući njegov model slikarstva, upozorit će na spregu legende i forme moderne umjetničke imaginacije koja rabi tradiciju. Recepcija legendi o Goyinu modelu slikarstva za Andrića nije više samo zemljopisno-povijesni toponim, nego prvotno duhovni toponim i svijet stoljetna pamćenja povijesti i njezina umjetničkoga oblikovanja i preobrazbe. Utkane legende u umjetničkom djelu bit su čovjekova postojanja.

Jer, sve je prelaz most čiji se krajevi gube u beskonačnosti, a prema kom su svi zemni mostovi samo dečije igračke. („Mostovi“, „Staze“, „Lica“, „Predeli“)

U Andrića se tradicija iskupljuje u modernoj umjetničkoj ironiji između patosa i tragičnosti s jasnom poukom – *Povijest je i sve Dobro i sve Zlo.* Mitski je raspon vremena i zgusnutog iskustva premošten središnjim simbolom legende – u uspravnici Goyina lika Andrić združuje legendu i bajku – koja mora doživjeti ironizaciju sna.

Od sažetih slika svijeta prema Nietzscheu obnavljaju se samo mentalne slike koje u sebi nose legendu – pored mita. One su pohranjene u jezikoslovnoj građi koja se neprestano obnavlja u parabolni kronotopa priče – za Andrića *priča sama priča* – jer iza nastajućih i nestajućih ,oblika zbilje koja se

raspada, nepromjenljivi, u sebi nepokrenuti, a ipak djelatni stoje čisti oblici. Bajka pruža njihovu sliku.

Živeći među ljudima, ja sam se pitao stalno zašto je sve što je misaono i duhovno u našem životu tako nemoćno, bez odbrane i nepovezano u sebi, tako zazorno društvu svih vremena i tako strano većini ljudi. I došao sam do ovog zaključka. Ovaj svet je carstvo materijalnih zakona i animalnog života, bez smisla i cilja, sa smrću kao završetkom svega. Sve što je duhovno i misaono u njemu, našlo se tu nekim slučajem, kao što se civilizovani brodolomci sa svojim odelom, spravama i oružjem nadu na dalekom ostrvu sa posve drugom klimom, naseljenom zverovima i divljacima. Zato sve naše ideje nose čudan i tragičan karakter predmeta koji su spašeni iz brodoloma. One nose na sebi i znake zaboravljenog drugog sveta iz kojeg smo nekad krenuli, katastrofe koja nas je ovde dovela, i stalne, uzaludne težnje da se novom svetu prilagode. Jer, one su u neprestanoj borbi sa tim novim, njima u suštini protivnim svetom u kom su se obrele, i u isto vreme u stalnom preobražavanju i prilagođavanju tome svetu. Otud je svaka velika i plemenita misao stranac i patnik. Otud neizbežna tuga u umetnosti i pesimizam u nauci. (Andrić 1986: 82–83)

U rukopisnoj bilježnici „Crna knjiga“ Andrić je zapisao: „Noćni snovi su vrsta drugog sveta“. Poput Goye bilježio je vlastite snove, košmare, more, halucinacije. I u „Nemirima“ iz 1920. godine čitam Goyinu sliku:

Probudi me hladan vjetar i tamna jeza. Ugledah prvo svoje ruke, blijeđe i tuđe... Kosa mi leži na tjemenu kao ledena ruka. Slike fiktivne stvarnosti nadopunjuju svijet jave, jer mašta sjedinjena s razumom postaje majkom umjetnosti i izvor je njezinih čuda iz Goyinih Los caprichosa.

Jer svet misli, to je jedina stvarnost u ovom kovitlanju pričina i aveti koji se zove stvarni svet. (Razgovor sa Gojom) u kojem je živjela stara Španija, živela nekim avetinjskim ali stvarnim životom (Spomen Kalmiju Barunu); iz koje se nadaje duhovni toponim – most koji povezuje i premošćuje udaljene obale europskog zemljopisno-povijesnog krajolika.

Bolest je Goju prvi put usamila i okrenula ga licem ka tamnom vilajetu ljudskih zala i nesreća, koje je on i pre umeo da vidi, ali nad kojima se, srećan i mlad, nije zaustavljao. Godinama je bio pre-trpan gospodskim porudžbinama. Sada, u bolesti, on je prvi put ostao sam i slobodan da slika što hoće. U to vreme nastala je njegova velika zbirka bakropisa Caprichos (Kaprisi). U toj mapi bakropisa, kao i u docnijim dvema, Proverbios i Disparates, mešaju se noćna prividenja do bolesti razdražljivog duha sa društvenim karikaturama punim nenoštedne i-

ronije i sarkazma. Među Gojinim crtežima iz toga vremena ima jedan koji prikazuje monstruozan neki lik, bez lica i imena, i koji nosi karakterističan naslov „Šta hoće ova avet?“ Zatim se ređaju crteži na kojima se vide stvorenja, ni ljudi ni životinje, u neverovatnim pozama i pod kojima piše prosto:

„Burleskna vizija u noći“, pa zatim: „Druga vizija iste noći“, „Treća, u istoj noći“. To je prosto „dnevnik bolesti“. U tim vizijama javljaju se u avetinjskom osvetljenju sve Gojine idiosinkrazije iz života, sve što ga je vređalo, bunilo i ogorčavalo. Jer, taj naprasiti Aragonac imao je dušu željnu pravde, svetla i iskrenosti. I slikajući svoju menažeriju ljudskih slabosti, strasti i poroka, on nalazi ne samo liniju i senku nego, kao što ćemo videti, i dramatske akcente najdubljeg sažaljenja, krvave ironije i uzvišenog revolta.

Na sve tri te zbirke mogli bi se danas ispisati kao moto, sa punim pravom i apsolutnom tačnošću, Bodlerovi stihovi:

Voilà le noir tableau qu'en un rêve nocturne

Je vis se dérouler sous mon oeil clairvoyant. (Andrić 1986: 114–115)

Za Krležu je Goya *genijalni satirik madridskog baroknog dvora koji je šezdeset godina živio u dvorskoj atmosferi i konačno se ipak svladao i pobjegao u samoću* (istakla B.B.V.) *da tamo dostojno i čisto umre. Taj bijeg osamdesetogodišnjeg gluhog starca iz stvarnosti, ta posljednja vertikalna prije konca, motiv je simboličan, i u toj smionoj crti što vodi ravno u smrt imade magije onog dramskog događanja što fascinira vjekove.* (Krleža 1926: 26)

Potonje će Miroslav Krleža napisati u eseju *Francisko José Goya y Lucientes*, varirajući naslovljeni esej 1926., 1927., i 1932. godine.

Navedenom mogu pridodati i Krležin iskaz:

Andrić se meni ili ja njemu pletemo međusobno otkad postojimo, a nikakve veze nemamo – dva potpuno odvojena svijeta...

Krleža će prvo Goyu zamisliti unutar genijskog niza: Pred četrnaest godina, ja sam sanjao o velikoj junačkoj pentologiji o herojima, koji su stajali preda mnom kao Rodinov Balzac... pet giganata htio sam da nacrtam, pet monumentalnih figura: Krista, Michelangela, Kolumba, Kanta i Goyu... koji mi se javlja od vremena na vrijeme kao stara rana.

Goyina bakrorezna trilogija: *Los Caprihos, La Tauromaquia, Los Desastres de la Guerra* za Krležu uspostavlja tradiciju likovne groteske čiji su nositelji *u vulkanskoj pobunjenoj vertikali – uz Goyu – Michelangelo, Daumier, Grosz*. Poetski je izraz toga uzleta metafora – *zvjezdana asymptota*, ekstaza

smjelog fantazmagoričnoga sna, jer *pamćenje u snu često je nerazamjerno vidovitije od jave*.

Za Krležu je model Goyina slikarstva ponajprije model grotesknih fantastičnih snoviđenja i slika smrti.

Njegove vizije vonjaju pakleno i pijano. One su crtane u grobu i u ludnici... sva ta piramida zla i gadosti, požara i nesreće, vješala i strijeljanja, sav taj kaos zločina, kriminala i smrada, sve je to stajalo pred njim... užas jednog faustovskog paklenog vizionarstva kad vještice jašu na metlama i kada vjhor teatralno huji u dimnjacima... .

Usprkos svim razlikama koje su dijelile Krležu i Andrića fascinacija Goyom ostaje u oznaci suglasja *receptije o moralnoj autonomiji i fenomenu čuda umjetnosti* koji nastaje u antagonizmu sa smrću kao ljepota životnog intenziteta. Krleža ga je preko Goye uspostavio *u molu svitanja* u grotesknoj slici *bosonogih obješenjaka*, a Andrić je Goyinu sudbinu – kao dio i vlastita životopisna svjetogleda – *lirsku kantilenu beznadne samoće osvjetlio svjetlošću čiste poezije, u martiriju bez nadzemaljske utehe*. Krleža je u Goyi čitao *demoniski temperament u molu grotesknog mjerila dubljine, gluposti, užasa i perfidije ljudske*, a Andrić je u Goji vidio *beznadnu samoću, dno očaja*, – ali iza koje ostaje lirski kantilena priče koja priča i započinje dijalog legende u *Razgovoru s Gojom*.

Poetski okvir u čudesnom svijetu priče Ive Andrića i Nikole Šopa

U okviru posljednje faze Andrićeva pripovjedačkog stvaralaštva izlaze tri zbirke: „Žena na kamenu“ (1962.), „Staze“, „Lica“, „Predeli“ (1963) i „Lica“ (1969.). Unutar tog ciklusa izdvajaju se dvije priče „Žena od slonove kosti“ (1922.) i „Bajron u Sintri“ (1935.), tiskane i u „Sabranim djelima Ive Andrića“ pod naslovom „Jelena, žena koje nema“ (1977.).

Ove dvije priče očituju se kao poveznica za usporedbu s dvjema pričama Nikole Šopa: „Ogledalo mrtve gospođe“ (1943.–1944) i „Oh“ (1944.), izabranih iz knjige „Svete žene i svanuće u mome bunaru“ (1997.), a objelodanjene u zbirci „Tajanstvena prela“ (1943.).

Odabir ovih kratkih priča upućuje na njihov zajednički čudesni svijet koji se ogleda u poetskom opisu neostvarene ljubavi prema ženi i putovanjima kroz duhovne europske krajolike. I za Ivu Andrića i za Nikolu Šopa žena je tematski motiv i glavna preokupacija – nedostižni san – utopijska slika putovanja koja se snatri u bajkovitom prostoru – koji s buđenjem nestaje.

Navedena specifičnost ovih četiriju priča postupno će se prikazati u sljedećim interpretacijama. Valja započeti od same strukture.

Andrićeva i Šopova kratka priča uokvirena je struktura koja se može poistovjetiti s lirskom i tako činiti jedinstvenu kompoziciju. U „Teoriji književnosti“ Milivoj Solar napominje da „u svakoj analizi, tj. pokušaju rastavljanja na sastavne elemente odnosno dijelove, postoji opasnost da se cjelovit dojam izgubi unepovrat i da se zbog lakše uočljivih osobina previde sitni detalji o kojima najviše ovisi mogućnost prihvaćanja teksta pjesme na taj način da se njegov smisao ostvaruje u cjelokupnu iskustvu i tako omogućuje da pjesmu shvatimo upravo kao cjelinu.“ (Solar 2001: 180) Nadalje, s obzirom da se ipak može i mora govoriti o nekakvoj strukturi o kojoj ovise osobitosti upravo lirike Solar ističe: temu, kompoziciju, jezik i ritmičku organizaciju.

Počevši s tematikom, može se reći da su sve četiri priče objedinjene temom ljubavi prema ženi. Jezik je lirski, o čemu će biti riječ poslije, a kompozicija i ritmička organizacija se po svojoj prirodi posla odnose na pjesmu, a ne priču.

U Andrićevoj „Ženi od slonove kosti“ već se u samome naslovu razaznaje glavni motiv kojim neimenovani pripovjedač započinje priču. Kupovina figurice – žene od slonove kosti – postaje izvor njegovih misli i propitivanja vlastitog svjetonazora. Žena se u snu ukazuje kao potencijalna ljubav i „večnost“ koju junak doživljava kao prijetnju i ugrožavanje svog, kako životnog, tako i duhovnog prostora. Buđenjem san ne završava jer junak figuricu-ženu od slonove kosti baca o pod i time pokušava okončati ponovni susret. Krah se ne čuje, čime se ostvaruje svrha ukazivanja – sveprisutna vječnost, postojanje.

Lirsko se ozračje očituje već na samome početku priče u pripovjedačevom sanjivom i tužnom raspoloženju:

Računao sam upravo da je danas nastao sedmi mesec otkako živim u tom zagušljivom gradu, sam i nezadovoljan, i hitao sam kući da što pre odem s ulice, na kojoj se u jesenjoj magli, stalno vraća misao: da će od svih ovih ljudi jednom biti kosturi. A bezbrojan svet talasa i šumi, i usporuje mi hod. (Andrić 1981: 237)

Takvo se raspoloženje mijenja ulaskom Žene od slonove kosti u pripovjedačev život:

Ali to veče kao da sam bio veseliji, kao da sam manje osamljen. U desnom džepu nosio sam ženu od slonove kosti. [...] Kao da me prođe čamotinja i rđavo raspoloženje. (Andrić 1981: 237–238)

Predmet muškarčeve žudnje u ovoj priči javlja se u obliku nedodirljive (nedostižne) svjetlosti s kojom se Žena dovodi u kontekst:

Iz sive neke svjetlosti rasla je mala žena od slonove kosti i primicala se, sve veća i veća i bliža, dok konačno ne sede na krevet kraj mene,

smješajući se i bez pozdrava, kao da je do malopre tu bila pa samo na čas otišla i sad se opet vraća. (Andrić 1981: 238)

Ukazana potvrda o astralnom biću, sasvim izmišljenom i željnom, sanjanom, povezana je sa pripovjedačevim spiritualnim putovanjem kroz život. Žena od slonove kosti metaforička je pretvorba i konkretizacija pripovjedačeve mašte, a dijalog koji s njim uspostavlja zapravo je prikazivanje i zrcaljenje cjelovite, a nedostižne životne ispunjenosti (lirskog) subjekta:

– Bože moj – govorila je žena – koliko smo bili rastavljeni, i nikad reći, a srce puno; ali za dugog čekanja ja sam uvek verovala i znala da ćemo se sastati i da ste stvoreni vi za mene a ja za vas. (Andrić 1981: 238) U riječima pripovjedača nabijeni kontrast je potvrđen: Ah, ah, kako vas je svet iskvario, kako ste otupeli! Ah, vi ne možete da shvatite ljubav i dobrotu, vi ne možete usrećiti nikog. (Andrić 1981: 239)

Žena od slonove kosti je spoznala nemogućnost konfesije kao i pomirbe mašte i stvarnosti u pripovjedača i prema tome mu odredila daljnji tijek putovanja:

Sve sam se više primicao zidu, a kad me pritište, ja počeh da bežim. Ali žena se sve više širila, dok ne izgubi svaki oblik i kao siv mlak dim ne ispuni sobu. [...] Nada mnom kao i oko mene bili su samo gusti oblaci teškog, zagušljivog dima. Večnost. (Andrić 1981: 240–241)

Usljedilo je bacanje figurice kao pokušaj bijega od vječnosti, neugasive svjetlosti koja prati pripovjedača jer on, i dalje u svom uvjerenju, iščekuje krah figurice koja se nikada ne razbija. Potreba za tim zvukom mogla bi označiti prestanak misli o Njoj, a time i života.

Davno odigrani ili neodigrani ljubavni scenarij, obrnute uloge ili unutarnja dvoglasna riječ koja se pretvara u dijalog, izabran je Andrićev put kojim Žena od slonove kosti kao priželjkivana iluzija ukazuje pripovjedaču saznanje da je život nešto drugo od mašte. A kad je život nešto drugo, kada se sumnja u njegovu stvarnost, mašta ili fantazija svekoliko su potrebne.

Da li aveti nevidljivu igru vode? To samo načas pomislih, jer mi se odmah povrati jasna, stara svest: da aveti nema, i da je sve što nam se dešava jedna jedina i velika stvaranost. Sav protrnuo, zatvorih prozor, sedoh pored lampe i sagnuh glavu pod mišlju: da ću je, izvesno, još negde sresti.

Veruj mi, i sad strepim od đavoljeg posla te noći. (Andrić 1981: 242)

U drugoj Andrićevoj priči „Bajron u Sintri“, ponovno je riječ o putovanju, najprije konkretnom, a potom tek spiritualnom. Započinje ponovno lirski, bajronovskim (moguće je Andrićevo aludiranje na engleskog romantičara

Georgea Gordona Byrona) putovanjem ili putovanjem Bajrona po Portugali koji se izdvaja iz društva i odlazi u Sintru. Hodajući parkom, treba napomenuti – očekivano (zlo), ukazuje mu se djevojčica – Malo stvorenje – little creature (kako će ju poslije nazvati) – koja mu donosi viziju utopije života. Malo stvorenje se nakon nekog vremena gasi, a početno zlo ponovno hvata maha. Bajron ulazi u začarani krug od kojega ni *u carstvu mašte* [...] *nema ni bežanja ni spasa*.

Lirski krajolik ponovno je prisutan i povezan s Bajronovim raspoloženjem, samim time jer je riječ o putovanju, ali i preduvjetu za stvaranje, ne samo romantičnog, nego i bajkovitog ozračja:

Pred njim su se otvarale sve nove terase, sve novi putevi i sve širi vidik: dvanaest milja zelene ravnice uokvirene pojasom mora i beskrajem neba. Nije osjećao napor. Činilo mu va se ne da se penje, nego da raste. Nigde živa stvora. Ni ptice nije bilo. Mislio je: najposle, evo jedna zemlja u kojoj je samoća vesela! (Andrić 1981: 243)

U čudesnoj zemlji granica nema te očekivani susret s djevojkom u Bajrona izaziva sudar erotskim i čednih misli. Andrićeva Žena-Djevojka ponovno se prikazuje u obliku svjetlosti, nevinih zraka što se probijaju kroz već spomenute lirske krajolike, *u čistoj haljini od bela platna, sa zagasitim poluafričanskim licem, malim nosom širokih nosnica, koje odaju neposrednost, i sa pametnim očima punim zdravlja i veselosti*. Ona pozdravlja nepoznatog stranca *nerazumljivim rečima, posve stidljivo i tiho*, a potom *vlažeći jezikom uvek suve usne* ruši početnu putenu koncepciju. Takva izravan kontrast svetice i bludnice omogućava pjesniku-lirskom subjektu da ponovno doživi bogatstvo svih osjetila i beskraj *mašte koja seže dalje od pogleda*. (Eco 1997: 464)

U tom kontekstu javlja se i njegov lagani predosjećaj koji ga ipak odaje i upozorava da Djevojka nije došla nenajavljeno, neočekivano: *u njenom glasu i pokretu bilo je nečeg što je više od običnog pozdrava, iako nije znao čega*. Potaknut, malo poslije Bajron će potvrditi svoju sumnju: *Čini mu se: sve što je celo njegovo biće oduvek tražilo, i mnogo više, našao je sada na ovom zelenom viru. Nepoznato zlo koje ga je oteralo iz Engleske i šibalo svetom kao da ga je s planom isteralo ovamo*. (Andrić 1981: 244)

Zlo kao takvo valja odrediti u odnosu prema ljepoti. Pojava Djeve, oličenja Ljepote, istodobno ponudene i uzete, transparentne i tajanstvene, imaginarne i stvarne, nedodirljive iako nametljive, ukazuje na moguće rješenje životne zagonetke – odnosa zla i ljepote – upravo njihovom nivelacijom. Naglasak se pri tome skida sa subjekta Djevojke i skreće na Ljepotu, a Zlo se postavlja pred Bajrona kao izazov. Iako ne zavodnica, Djevojka-Ljepota u njemu izaziva goruću želju koja ga otkriva u lirskom izrazu *sav u plamenu* [...], *nad dvostrukim ponorom* [...], *u munjevitim vizijama, koje su se raspaljivale na ovom malom stvorenju, kao šumski požar na čobanskoj žeravici, Bajron je prvi*

put imao sve ono što snovi obećavaju, što žene nikad ne daju, i što nam život stalno oduzima. Sve je to jurilo sada kroz njega, zajedno sa zahuktalim krvotokom. (Andrić 1981: 245)

Dajući da bi se uzelo, pokazujući da bi se skrilo, želja se mora utažiti, što je moguće samo svijetlom misli. Za Bajrona *sve što je celo njegovo biće oduvek tražilo* u ovoj priči značilo je izgubiti, ali ipak s rezervom – jer je *prvi put imao sve ono što snovi obećavaju, što žene nikad ne daju, i što nam život stalno oduzima.* (Andrić 1981: 245)

Kratki predah od života, susret s Djevojkom, ali i brzo napuštanje bez pozdrava, odustajanje od nečeg što nije ni započelo kao odziv na ono što je u njenim riječima bilo *više od pozdrava*, donosi mir i blaženstvo sna, sanjarenja, zanesenosti ljepotom koja je prisutna odsutnošću.

Odsutna, ona se umnaža, produljuje želju i misao za njom te se pretvara u Svjetlost, Vječnost bez osobite konkretizacije. Konkretizacija je utoliko postojana ukoliko ju Bajron želi – u svoj vlastoručni potpis umeće crticu koja označuje njezino postojanje.

Sam završetak sjedinjuje ovu, s prvom Andrićevom pričom: bijeg od stvarnosti, otvaranje prostora astralnim bićima i utaživanjem vlastitih želja istim, a potom spomen na njih, njihovo postojanje u nepostojanju, dovodi do romantičarskog (bajronovskog) ili Bajronovskog osjećaja (svjetske boli) i gubitka sna:

I sve je bilo teže i bolnije nego pre doživljaja u Sintri, jer mu se sada činilo da krivički zakoni života protežu svoju moć i u carstvo mašte i da od njih nema ni bežanja ni spasa. (Andrić 1981: 248)

Nadalje kada je riječ o tematici Nikole Šopa u okviru lirske strukture prva priča „Ogledalo mrtve gospođe“ započinje snom neimenovanog glavnog junaka kojeg prekida poruka dvorjanina – smrt mlade gospođe. Poruka će glavnom junaku značiti poziv u dvorac na dugoočekivani poljubac mrtvoj gospođi u ruku. Pripovjedač retrospektivno iznosi njihovu nekadašnju ljubavnu priču iz koje se saznaje da glavni junak ne zna tko se krije iza mlade gospođe, a ona mu to kani otkriti nakon svoje smrti. Mlada gospođa ispunjava obećanje.

Dogodilo se to u bajkovitom prostoru *o ponoći*, mlada gospođa poslala je Neznanim gospodinu *pisamce*, a pred *ruševnim dvorcem*, na ulazu čekao je *dvorjanin*, *visoka je ograda oko njezinog dvora obrasla bršljanom u dvorištu, jedne večeri olovno kišovite, jedne hladne jesenje večeri...*, sve to pod već spomenutim naslovom *Ogledalo* (ogledalce) *mrtve gospođe*. Isto ogledalo, ogledalce, predstavlja prag, prekoračenje koje vodi čudesnom jer omogućuje pogled na neizravno, nevideno. Stvoreno ozračje otvara prostor mašte pa i preobrazbe (života u smrt) koja kulminira u ljubavno-lirskom scenariju nabijenom s jedne

strane patetikom, a s druge, morbidnošću. Za razliku od prethodnih dviju priča, lirsko raspoloženje i ljubavni jal ovaj put nije na protagonistu Neznamom gospodinu, nego je usmjereno na Mrtvu gospođu:

– More me vječni rastanci u duši. Guši me jesenje spremanje. Ah, sav mi je život jedan bolan odlazak ptica. (Šop 1997: 147) ili

– Sa svih strana čujem samo turobno odlaženje. Dan i noć venem od rastanka. Još koji dan i umrijet ću od pustoši.

Opravdanje za traženim nepostojećim trenutkom i utopijskom slikom ljubavi nalazi se u obostranom razumijevanju Želje i Potrebe za njim:

Muža sam napustila, jer je preobičan i kao svaki čovjek, putuje niz dane, u starost, a ja se (ah, shvatite me!) vraćam natrag uz dane, u mladost, da preživim divne časove koje sam propustila. (Šop 1997: 149)

U pokušaju ostvarenja svoje ljubavi, sanjanja neproživljenog sna, koji se gubi u dodiru sa stvarnošću ili u zastoju vremena, Neznani gospodin i Mrtva gospođa doživljavaju buđenje – ironizaciju nepostojećeg:

Kad vas budem zovnula da poljubite moju mrtvu ruku, vidjet ćete me u ogledalu. (Šop 1997: 149)

Očekivana potvrda trenutka i okrutna istina javlja se u odrazu zrcala koji podrazumijeva oznaku za ponovno Vječnost.

Druga Šopova priča naslovljena „O_h“ govori o usamljenom Viru koji prelistava stranice svoga „Dnevnika“ prisjećajući se trenutaka provedenih sa Seniom. Senia, već zaprošena od drugoga, prije odluke želi razjasniti potencijalnu ljubav s spomenutim. U tim trenucima pripovjedač, istodobno Vir, pada u san i zamišlja mogući razgovor u kojemu zaljubljenici jedan drugome izjavljuju iskrenu dugogodišnju ljubav. Priča završava buđenjem i suočavanjem Vira sa stvarnošću.

Da je riječ o ljubavnoj temi govori i ova priča. Sveprisutna lirska intoniranost usmjerena prema nedostižnoj petrarkističkoj ljubavi postavlja se kao preduvjet za ljubavnu idilu. Proživljavanje prošlog minulog i izgubljenog, ponegdje neproživljenog trenutka ponovno na željeni način, snivanjem, maštanjem, ili haluciniranjem, postaje ideal svakog ljubavnog para navedenih priča:

– Senio vidim. Više nema oklijevanja. Ah, kako mi je preobična svaka riječ kojom se služe ljudi kad šapću o ljubavi. Deset godina sam ti dolazio. Deset nježnih dodira, žarkih pogleda, pritajenih žudnja...Senio, čuj me. Odbij prosee. Ti si moja odabranica još od onog dana, kad sam te prvi put sreo. Budi moja. Daj mi ruku. (Šop 1997: 150)

Duhovna ljepota o kojoj je riječ u usporedbi s Andrićem proizlazi i naslijeđena je iz njegovih „Legendi o Lauri i Petrarki“ (1927.). „Ivo je Andrić preko Danteove poetike uspostavio mistiku erotizma i osjećaj ljubavi koji je prije svega žudnja za ljubavlju. Potonje je – po književniku – Petrarka dosegao u stihovima – *kanconu posvećenju ne više smrtnoj ženi nego Bogorodici*. Za Andrića *tu je kraj legendi o ljubavi Petrarke prema Lauri iz Avinjona*; jer je ljubav čista apstrakcija koja ima obilježje stvarnosti, ali koja neprestano izmiče jer se ne može ostvariti u svome idealu. Petrarkina je Laura zbiljska žena jedino u povijesnom smislu. U nabujalom stiliziranom Petrarkinom erotizmu Ivo će Andrić (baš kao i Nikola Šop)¹ preobraziti poetiku erotike u erotiku poetike kao čudo umjetnosti, kao ljepotu životna intenziteta neograničenog, vječnog i božanskog u čovjeka koje živi kao legenda u mističnoj uzvišenosti ljepote ljubavi. Međutim, alegorija nebeske ljubavi ne uzrokuje gubitak ljudske slike!“ (Brlenić-Vujić 2003: 149)

Kraj ove iluzije o utopiji ljubavi naznačuje prolaznik-znanac koji presreće Vira i budi u njemu spoznaju okrutne (samačke) stvarnosti:

– Zbilja, kao ćete s tim cvijećem u ruci. Vi kao da ste prošli u proscie – nasmiješi se poznanik, gledajući u Vira koji je stajao zburjen i izgubljen, kao da se prenio iz bunila. (Šop 1997: 154)

Takva ljubav, iznova treba ponoviti, i u ovoj Šopovoj priči, može egzistirati samo u bezvremenskom, bajkovitom, čudnovatom prostoru gdje se definiranje trenutka kosi sa svim zakonima fizike. Traženi prostor u izgubljenom vremenu moguće je oblikovati samo maštom koja postaje pokretač unutrašnjeg života – spoznan intuicijom, tj. bergsonovski rečeno – sloboda volje postoji samo u kontinuitetu trajanja.

Stoga, pojedinac gradi svoj usnuli, maštoviti svijet, koji proizlazi iz neostvarene komunikacije sa sredinom, spajanjem rascjepkanih krhotina odmaklog vremena, gdje se zatvara u trenutak neograničenog prostora:

Dogodilo se to u doba one neznane praznine koja zavlada u ponoć, kad zapne tiktakanje trenutka, a kazaljke se ne² miču kao da je iz sata iscurilo vrijeme koje ih pomiče.

Taj bezvremeni čas ljudi nemarno i površno bilježe 0h, uvjereni da se tada zaista ništa ne događa.

Ali baš u tom trenutku zbiva se nešto neobično. Prije nego što je zaustavljena sadašnjost nabujalo navre u praznu nutrinu sata i pokre-

¹ Dopunila Tina Varga Oswald.

ne kazaljke, uzburkaju se otkucani časovi prošlosti i poteku u sat iz kojeg su davno iscurili. Začuje se škripavo pomicanje kazaljki. (Šop 1997: 151)

Ostvariti samopostojanje moguće je jedino u danim zamrznutim okolnostima, bezvremenskim, bezprostornim, naravno, uz potporu uzvišene i nedostižne ljubavi.

S obzirom na nekoliko zajedničkih elementa koji se prepliću u dvjema Šopovim i Andrićevim pričama valja zaključiti:

Unutar potrage za vlastitim Ja, kao njezina krinka i eufemizam, potraga se udvostručuje za neostvarenom ljubavlju između glavnih protagonista. Žena, kao izvor nadahnuća svih traženja i nalaženja Ja, predstavlja svevremensku enigmu za lirski obojanog sjetnog pripovjedača, a čija slika varira, baš kao i Petrarkina Laura, od bludnice do sveticice. Takva Andrićeva i Šopova Laura doživljava transformaciju neposrednim utjecajem lirski intonirane Prirode u koju je smještena svaka pojedina priča i Pripovjedačeva-Pjesnikova raspoloženja. Priroda i Pjesnik personificirani su u tijelu Djevojke. Dijalog tih dvaju strana, jednak je dijalogu zbilje i iluzije jer se izjednačuje i gubi u svome supostojanju, baš kao i Stvorenje (little creature) – Djevojka.

Iako renesansna i pomalo pastoralna, ljubav se prikazuje i kao romantičarska, posebice kada je riječ o čežnji, Želji – odsutnosti ljubavi koja proizlazi iz otuđenosti pojedinca u svijetu. Žena prestaje biti stvorenje koju isti pojedinac želi, te se skriva iza nje, prihvaća igru i postaje (pasivna) Želja sama.

Prostor se doživljava kao mjesto identifikacije glavnog lika. Izoliran i neshvaćen, Bajron, Neimenovani pripovjedač, Vir ili Neznani gospodin, dijeli svjetska bol Pjesnika-protagoniste na putovanju kroz bajkovite predjele Prirode. Odigravanje takvog, životnog, putovanja, čarobna igra ljepote između imaginarnog i stvarnog, jedino je moguće uz potpuni otpust razuma i bezuvjetnu predaju mašti ili snu.

Lirska struktura priče potvrđuje se u svome završetku rezigniranim tonom, bilo da se radi o zaboravu, oprost, uspomeni ili opraštaju. Žena-Stvorenje za Umjetnika-Pjesnika prestaje postojati kao želja u fizičkom obliku i vraća se u prvotno – metafizičko. Vječnost. Pri njoj začarani krug ostaje zapečaćen.

Rezimirajući prikazane opozicije koje se javljaju tijekom interpretacija valja istaknuti da se temelje na istoj osnovi: zakon života nasuprot zakona mašte iz kojeg proizlazi i odnos Umjetnika-Pjesnika i Djevojke-njegovog zamišljaja (ostvaraja). Andrić i Šop pri takvom izričaju slijede svjetonazor sv. Franje Asiškog čiju pjesmu i sam Andrić u svojoj „Legendi o sv. Franji Asiškom“ prevodi i prepjevava. „Ivo je Andrić prijevodom i prepjevom pjesme sv.

Franji Asiškog, kao i Šop, upozorio na svečanu pomirbu dvaju suprotstavljenih svjetogleda, odslikavajući i zrcaleći jedan drugog: ozbiljan svijet teološkog znanstvenika i pogled Čovjeka. Univerzalno je oko čistog viđenja i moć ne samo Stvoritelja nego i Stvaratelja – Umjetnika.“ (Brlenić-Vujić/Varga Oswald 2007: 61)

Literatura

- Andrić 1925: Andrić, Ivo. Eseji I. In: *Srpski književni glasnik 44*. Beograd. S. 82–83.
- Andrić 1925: Andrić, Ivo. Razgovor s Gojom. In: *Srpski književni glasnik 44*. Beograd. S. 1–15.
- Andrić 1981: Andrić, Ivo. *Sabrana djela Ive Andrića*. Sarajevo.
- Brlenić-Vujić 2003: Brlenić-Vujić, Branka. Andrićeve tri legende: Goya, sv. Franjo Asiški, Laura i Petrarka. In: *Ivo Andrić i njegovo djelo*. Mostar. S. 145.
- Brlenić-Vujić/Varga Oswald 2007: Brlenić-Vujić, Branka/Varga Oswald, Tina. Uloga legende o sv. Franji Asiškom u Ive Andrića i Nikole Šopa. In: *Riječ*. Rijeka. S. 55–62.
- Eco 1997: Eco, Umberto. *Otok prethodnog dana*. Zagreb.
- Krleža 1926: Krleža, Miroslav. Francisco José Goya y Lucientes. In: *Obzor*. Zagreb. S. 2–3.
- Solar 2001: Solar, Milivoj. *Teorija književnosti*. Zagreb.
- Šop 1997: Šop, Nikola. *Svete žene i svanuće u mome bunaru*. Zagreb.
- Visković 1993: Visković, Velimir. Ivo Andrić. *Krležijana 1*. Zagreb.

Branka Brlenić-Vujić – Tina Varga Oswald (Osijek)

Andrićs geistige Reise durch den Raum Europa

Die Arbeit besteht aus zwei Einheiten mit folgenden Titeln: „Andrićs Goya-Legende zwischen geographisch-historischen und geistigen Toponymen“ und „Poetischer Rahmen in der wundervollen Welt der Erzählung Ivo Andrićs und Nikola Šop.“

Das verbindende Glied zwischen den beiden Einheiten bildet die einfache Form der Legende, eingewoben in die Fabel, mit der Ivo Andrić seine Erzählung beginnt. Als Fabel in der Erzählung und zentralen Ort bereist sie

einen Raum des Geistes, wobei sie Trägerin allgemein-menschlicher Botschaften in der Mehrstimmigkeit des geographisch-historischen Raumes Europas ist.

Indem er Goyas künstlerisches Werk in seinen Essays über ihn (1925, 1928, 1929 und 1934) in seine Weltsicht und seinen poetischen Ausdruck kreativ integriert, beginnt Ivo Andrić über die *moralische Autonomie und das Phänomen des Wunders der Kunst* zu berichten, *das in einem Antagonismus mit dem Tode als Schönheit der Lebensintensität* entsteht. Der Goya-Legende fügte er moralische und christliche Tugenden aus der Legende über den Heiligen Franz von Assisi (1926.) hinzu, um durch die Legende über Laura und Petrarca (1927.) die vorherigen Legenden zu verbinden. Anstelle des Pathos bedient sich Ivo Andrić der Ironie, die zu einer Belebung beiträgt. Petrarca, so Andrić, habe *weder Dantes Lächeln noch Dantes Tränen besessen, durch die man den Himmel sehen könne*. Die Liebe zu einer toten Frau erhöhte er in der Figur der Gottesmutter als Phänomen des Wunders einer Legende, die als eingeflochtene Variation in seinen Erzählungen als Phänomen des Wunders der Kunst erscheint, die als Widerspruch zum Tod entsteht.

Andrićs tiefes Bedürfnis nach einer Fabel und einem Erzählen mittels der einfachen Figur einer Legende stellt ein offenes epiphanisches Bild dar, das die Möglichkeit des Entstehens einer Fabel und ihrer aufklärerischen Rolle in der moralischen Autonomie und Schönheit der Lebensintensität ermöglicht.

Branka Brlenić-Vujić
Filozofski fakultet, Lorenza Jäger 9, 31000 Osijek
Tel.: +385 31 206 804
privat: 31000 Osijek, Vukovarska 23
E-mail: bbrlenic@ffos.hr
web-Saite: www.ffos.hr/~bbrlenic

Tina Varga Oswald
Filozofski fakultet, Lorenza Jäger 9, 31000 Osijek
Tel.: +385 31 639 080
privat: 31000 Osijek, Bračka 146
E-mail: tvarga@ffos.hr

Jadranka Brnčić (Zagreb)

Ivo Andrić i Pjesma nad pjesmama

Andrićev esej o Pjesmi nad pjesmama, napisan 1924. u Grazu, autorica analizira iz perspektive suvremene egzegetske situacije. Opredijelivši se za tumačenje *ad litteram* – dakle, ne držeći Pjesmu nad pjesmom alegorijom, nego lirskom, erotskom poezijom, no takvom u kakvoj se ljubav razumije kao etički zahtjev – Ivo Andrić na određen način anticipira tumačenje kakvo se razvilo u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, posebice u tradiciji fenomenološke hermeneutike: erotičku i alegorijsku interpretaciju moguće je pomiriti razumijevajući erotsku ljubav u njezinoj sakralnoj dimenziji.

Iz svih Andrićevih priča, unatoč zaokupljenosti nemoćima i tminama povijesti, izbija vjera u ljepotu života: u ljepotu ljudskog bića, krajolika, mostova (usp. Stojanović 2003: 23). Ukoliko se religija (lat. *religio*, od *religare*: povezivati) shvaća u njezinu najširem, općeljudskom značenju kao sustavno izražavanje čovjekova odnosa prema lijepomu, uzvišenomu i svetomu u životu, onda je Andrić, u konačnici, dakako uvjetno rečeno, zapravo religiozan čovjek, čovjek kojemu je stalo naprosto do cjelokupne ljudskosti, tj. do povezivanja svakodnevice života s njegovom nutarnjom ljepotom i svetošću, svetošću kao nadanom i neprestano izmičućom cjelinom.

Kao tridesetogodišnjak, u vrijeme rada na svojoj diplomatskoj karijeri i na doktoratu te objavljivanja pripovijedaka u izdanju Srpske književne zadruge, među kojima primjerice: „Na drugi dan Božića“ (1924), „Rzavski bregovi“ (1924), „Most na Žepi“ (1925), „Pakao“ (1926) i „Mara milosnica“ (1926), Andrić je, prigodno, objavio dva teksta koji se izravno dotiču kršćanske duhovnosti: ogleđ, napisan u Grazu, a posvećen biblijskoj Pjesmi nad pjesmama, u časopisu „Vijenac“ (Andrić 1924) te esej o svetom Franji Asiškom povodom sedamstogodišnje obljetnice smrti ovoga mistika i asketa u „Srpskom književnom glasniku“ (Andrić 1926). U dvanaestu knjigu posthumnih „Sabranih djela Ive Andrića“ iz 1981, knjigu eseja, ogleđa i članaka „Istorija i legenda“, oni nisu uvršteni jer su priređivači, iako je Andrić potpisan u prvom izdanju eseja u časopisima, smatrali upitnim njegovo autorstvo (usp. Andrić 1981: 251), ali su ih ipak naveli u sedamnaestoj knjizi, u „Bibliografiji Ive Andrića“ (Andrić 1981: 371). U izdanju iz 1982–1986. isti su priređivači – jer su, kako kažu, „naknadne analize utvrdile da je ipak reč o književniku Ivi Andriću“ – dva eseja uvrstili u novo izdanje „Sabranih djela“ (Andrić 1982–1986).

Dovođenje Andrićeva autorstva u pitanje možda je danak vremenu nesklonu kršćanskim temama, no pomnija analiza stila, sintakse, leksika i čestotnosti upotrebe pojedinih riječi jamačno bi pokazala je li autor primjerice knjige s naslovom „Pripovetke“ (1924) s tematikom iz prošlosti Bosne turske i austrijske vlasti ujedno i autor ogleđa o biblijskoj knjizi ljubavne poezije te ese-

ja o Franji Asiškome. Doduše, ogledi su napisani stilom koji se posve oslanja na stil izvora koje autor koristi te se iz njega ne da jasno razlučiti poseban, autor-ski glas. Naime, oba Andrićeva teksta metodološki su srodna: autor daje prikaz osnovnih pitanja vezana uz biblijski tekst i uz lik asiškoga sveca probijajući se kroz pomno pročitane lektire koju onda uobličuje u prikaze.¹ I to krajnjim intelektualnim poštenjem koje mu ne dopušta da o temama koje je izabrao prikazati piše izvan sustava kojemu pripadaju: o Pjesmi nad pjesmama unutar teološke egzegeze, a o Franji Asiškome unutar hagiografije. No, već i sam odabir upravo ovih tema među mnoštvom mogućih o kršćanstvu, pa bio on tek slučajan ili prigodan, svjedoči o svjetonazoru, obrazovanosti i kakvoći tankočutnosti kakvi bi mogli biti Andrićevi. Naime, prođemo li kršćanskom duhovnom literaturom i promotrimo li koga su to privukli – s jedne strane biblijska knjiga Pjesma nad pjesmama, i to prije svega kao oda ljubavi muškarca i žene, te onda, s druge strane, i lik asiškoga siromaška koji se, kako veli Andrić, asketski predao duhovnom „podvigu u kojem ima puno vječnog i općeljudskog“ te prvi „uklonio jaz između prirode i vjere“ (usp. Andrić 1982–1986: 72), i to u vremenu kada su službene Crkve bile daleko od takva tumačenja – vidjet ćemo da među poklonicima Pjesme i Franje Asiškoga, kao što su to bili, primjerice, zastupatelji tzv. „afektivne teologije“ Bonaventura, Franjo Saleški, Alphonsus Rodriguez ili Ernest Renan, postoji gotovo zajednička duhovnost: ne odvajanje ljudskog i božanskog nego promatranje i doživljavanje ljudskog u krilu samoga božanskog i božanskoga prisutnog u ljudskom. U svom tekstu „Pjesma nad pjesmama“ Andrić se neizravno obraća nevidljivom, nepoznatom čitatelju kojemu pripisuje vlastitu poziciju. Njegov čitatelj „kadar je da čuti i osjeća ljepotu i jakost biblijskih pjesama; on ljubi mišlju prodirati preko hrapave kore da nenadano zateče one uzvišene pojmove koji su skriveni kao biserje u ljušturi; lišen je svakih predrasuda“ (Andrić 1982–1986: 145).

Biblijska knjiga (zapisana najvjerojatnije u petom stoljeću pr. Kr.) koja ne govori o Bogu i koja se služi jezikom strastvene ljubavi, uvijek je izazivala čuđenje, ono isto kakvo izaziva u Andrića: „Kako je moguće da je ona mogla naći mjesta u jednoj zbirci svetih knjiga?“ (Andrić 1982–1986: 145). Sumnje u njezinu kanoničnost razriješene su pozivom na predaju te se nakon osmog stoljeća po Kr. upotrebljava u liturgiji židovskog Pesaha, a Katolička i Pravoslavna crkva ju smatraju sastavnim dijelom Svetog pisma. Ipak, nijedna se knjiga Starog zavjeta nije tumačila na tako različite načine. Stosedamnaest

¹ Pišući o Pjesmi nad pjesmama, Andrić navodi Mišmu, Talmud, stanovitog Castellija (vjerojatno je riječ o Davidu Castelliju, židovskom učitelju koji je 1878. u Firenzi objavio knjigu „Della Poesia Biblica“) te još dva autora svojega vremena: rabina Siegmunda Salfeda („Das Hohelied bei den jüdischen Erklärern des Mittelalters“, u: „Magazin für die Wissenschaft des Judenthums“, Ehrhardt, Marburg 1878–1879) i teologa Ernsta Friedricha Karla Rosenmüllera („Scholia in Vetus testamentum“, Barth, Leipzig 1810).

(117) stihova od kojih je sastavljena otkrivaju dvije razine čitanja koje se skladno nadopunjuju: ljudski plan, na kojem autor na scenu stavlja muškarca i ženu ujedinjene u ljubavi, i kozmički plan, koji se odnosi na svekoliko stvaranje u širokim obzorima iz kojih ova ljubav izvire i u kojima se kreće. Jedinstvo djela, poput simfonije, sklopljeno je od niza tema koje prate razvoj ljubavi: genezu, razdvajanje i uzajamnu potragu ljubljene i ljubljenoga, nalaženje i opjevavanje međusobne ljepote, samoću, čežnju i patnju, ponovno međusobno traženje, radost ponovnog nalaženja. Tri temeljna motiva Pjesme – stvaranje, progonstvo i otkupljenje – tri su ključna motiva cijele Biblije, no tek u Pjesmi na pjesmama otkrivaju svoje univerzalno značenje, svoju pripadnost univerzalnom ljudskom iskustvu. Ne tek samo religijskom.

Andrićev pristup

Tzv. „svjetovno“ čitanje Pjesme nad pjesmama ima svoju dugu povijest, no posve odvojenu od tzv. „duhovnoga“ čitanja. Anticipirajući unekoliko ono što će se tek dogoditi tumačenjima po njegovoj smrti, Andrić se u svom tekstu opredijelio za tumačenje *ad litteram*, ali shvaćeno na specifičan način.

U Pjesmi ponajprije vidi „vrhunac poezije prepune nježne ljepote, ljupke jednostavnosti i prenježnog čuvstva, malu dramu u kojoj misli, običaji, navade, pa čak i forme lica, iz kojih akcija poprima život, postaju nam vidljivim i prisutnim u duši“ (Andrić 1982–1986: 145). Obrušava se na alegorijsko tumačenje, historijsko-teološko, kako ga zove, koje su Židovi počeli prihvaćati od drugog stoljeća po Kr. i koje ljubavnički odnos Ljubljenog i Ljubljene tumači kao ljubav Boga prema Izraelu i naroda prema svom Bogu. Pod utjecajem crkvenih otaca, a onda i unutar cjelokupnoga zazornog odnosa kršćanstva prema tijelu i ljudskoj seksualnosti, interpretativni diskurs kršćanske teologije, koji je alegorijsko čitanje otaca dotjerao do apsurdna, odnos zaručnice i zaručnik vidi isključivo kao ženidbu Krista s Crkvom ili mistično jedinstvo duše s Bogom. Andrić, međutim, u svom tekstu o Pjesmi duhovito zaključuje kao u prilog alegorijskomu tumačenju: „da ga nisu izumili, možda bi i ova Pjesma bila nestala netragom“ (Andrić 1982–1986: 151).

No, premda Pjesmu nad pjesmama Andrić vidi kao zbirku erotske poezije *par excellence*, njezinu erotičnost čita kao etičnost, tj. njezinu erotičnost shvaća kao izraz ljubavi kakva je po sebi etički zahtjev. Pjesmu razumije kao „pjesmu čovječje književnosti – kako veli – u kojoj se izražuje čuvstvo ljubavi“ (Andrić 1982–1986: 151). I to ljubavi koja „nadahnjuje srčanost i prinosi žrtvu, koja radije voli slobodno siromaštvo, nego li ropsko bogatstvo, koja nas nuka na nesavladiv prezir za sve što je ludost, laž ili niskoća“ (Andrić 1982–1986: 146). Usuprot onima koji bi se usudili nazvati Pjesmu nemoralnom, erotičnom – jer su, kako sam kaže, „njima samima oči i pamet zastrti seksualnošću“ (Andrić 1982–1986: 146) – Andrić tvrdi da je ona bitno moralna, pri čemu moralnost prepoznaje u snazi i neugasivosti ljubavi. Stihove Pjesme

8,7 „Mnoge vode ne mogu ugasiti ljubav niti je rijeke potopiti. Da netko daje za ljubav sve što u kući ima, taj bi navukao prezir na sebe“ (*Jeruzalemska Biblija*) – što ih citira u Daničićevu prijevodu: „Niti mnogo voda ne može ugasiti ljubavi, niti ju rijeke mogu potopiti; da čovjek daje sve svoje imanje za tu ljubav, prezirali bi ga“² – navodi kao „zlatnu rečenicu“ koja to potvrđuje (usp. Andrić 1982–1986: 146).

Erotička ili/i alegorijska interpretacija

U povijest čitanja biblijskoga teksta ipak valja kao nezaobilaznu asimilirati – pod trostrukim svojim vidom: povijesti izvora, povijesti kompozicije i povijesti redakcije – i povijesno-kritičku metodu. No, ona i nije od nekog značenja, osim ukoliko potkrepljuje činjenice koje se nalaze u samom tekstu. Među egzegetama dominantno je pitanje porijekla teksta (autor, datiranje, kulturno okruženje, prvi adresanti). Iako se autorstvo tradicionalno pripisuje kralju Salomonu, kada je riječ o drevnim tekstovima, znano je da se pojam autorstva shvaćao vrlo široko te da su se u autoritet nekog pisca upisivali drugi autori čak i stoljeće nakon nastanka utjecajnog djela. Zanimljivo, biblijski egzeget André LaCoque drži da je autor Pjesme nad pjesmama – žena (usp. LaCoque/Ricœur 1998: 393).³ On ne brani svoju tezu samo na temelju činjenice da je Pjesma napisana ženskim senzibilitetom, ili, pak, da je u vrijeme njezina nastanka bilo nekoliko žena-autorica različitih tekstova, nego i na temelju načina na koji je u ovom tekstu tretirana Šulamit, glavni ženski lik – kao emancipirana žena koja se slobodno izražava o erotskoj ljubavi i preuzima inicijativu te se subverzivno odnosi prema instituciji braka. U Pjesmi je, naime, ljubav prikazana kao subverzivna: slavi ljubav muškarca i žene ne referirajući se ni na kakvu instituciju braka, ni na kakvu perspektivu rađanja potomstva – ne da bi grijeh bio isključen iz područja seksualnosti, nego da bi seksualnost bila vrijednost po sebi. No, ova bi teza bila još produktivnija kada bi se odvojila od postulata što ga dijeli s alegorijskim čitanjima koja i dalje u tekstu traže „pravi smisao“ kakav je kao bio u intenciji autora/autorice (usp. LaCoque/Ricœur 1998: 429).

U naše dane, okrećući se ponovno samim biblijskim tekstovima, a ne naslagama njihovih tumačenja, sve više kršćanskih egzegeta opet se vraća erotičkom značenju teksta, shvaćajući Pjesmu nad pjesmama epitalamom, ljubavnom, čak štoviše isključivo erotskom pjesmom, ili nizom od sedam pjesama u formi dijaloga. Za ovakvo čitanje u Pjesmi nema pokazatelja alegorijskog tumačenja: dokaz tomu je već sama činjenica da u svim drugim biblijskim

² Valjalo bi istražiti čiji je to prijevod. Nije Daničićev.

³ LaCoque nije prvi koji predlaže tu tezu (pitanje je 1963. sudržano otvorio A. S. Herbet, a pridružili su mu se kasnije i drugi egzegeti: H. Lusseau, R. Rendtorff, R. Murphy, A. Greely...), ali on je prvi koji ju brani punim uvjerenjem.

tekstovima alegorijsko tumačenje – kako veli sam Andrić – „izbija već iz samoga sadržaja, tj. često se tumači već u samom tekstu, dok ovdje tomu nema ni traga“ (Andrić 1982–1986: 149). Smjele potankosti u opisima seksualne privlačnosti i želje izgledaju neumjesno prenose li se na isključivo duhovnu razinu. Pjesma kao da je upravo antipod duhovnoj alegoriji.

Sakralnost seksualnosti

Sakralnost jedina može dati potpun smisao ljudskoj seksualnosti. Problemi današnjega čovjeka što se tiče seksualnosti i njezina razumijevanja proizlaze iz činjenice da smo izgubili osjećaj za sveto, razorili sakralni odnos prema kozmosu i životu. Da bi se opet došlo do punine smisla seksualnosti, potrebno je u imaginaciji ob/(po)navljati u sebi zaboravljenu sakralnost i bogatstvo arborescencije mitova, simbola i obreda. Mitske priče uvode sakralnost u ljudski svijet, tj. čitaju ga u njoj: imaginacija otkriva korespondenciju simbola kozmičkog i biološkog života sa simbolima spolnosti, a obredi očituju inkorporaciju seksualnosti u sveukupnost sakralnoga.

Sakralnost se, međutim, morala urušiti pod pritiskom, s jedne strane, etičkoga monoteizma te, s druge strane, tehnološke inteligencije. Etička vizija svijeta demitologizirala je sakralnost (svijet vegetalnih i podzemnih božanstava, hijerogamiju i hijerofaniju) te njezinu žestinu i delirije u korist osiromašene, uglavnom nebeske simbolike (umjesto svetog kamenja, minerala, stabala, životinja – gora, oluja, grmljavina, pa potom anđeli, nebeski otac). Nebeska simbolika, ispraznivši ili asimiliravši sakralnu, bila je podatnija za političku etiku usmjerenu na pravdu nego za slavljenje zemaljskoga života. Takva transcendentna sakralnost nije bez značenja za seksualnost, ali nije u stanju integrirati njezin latentni demonizam, kreativnost i silinu erosa. Ona tek može potencijale ljudske seksualnosti „zgurati“ u instituciju braka koji je dio totalnoga reda: u etičkoj sakralnosti seksualnost je opravdana jedino kao institucija i stanovita disciplina, a eros dopustiv jedino u službi prokreacije. Eros je, kao opasna moć, preživio tek u zabranama i krivnji, tj. u vlastitim devijacijama.

Ipak, optužba seksualnosti izvan njezine strogo utilitarne funkcije nije bila žestoka u Hebreja. Iako se „teologija tradicijā“ mučno opirala orijentalnim mitologijama onoga doba, vjera naroda znala se uzdići do slavljenja Božjeg stvaranja i stvorenja te u nj uključivati i tijelo. Biblija, sve do Pavla, koji donekle bijaše pod utjecajem gnostičkih stavova, ne poznaje zazor prema tijelu. Međutim, gnostički dualizam uspio je nagristi istodobno duhovan i tjelesan odnos prema životu te se pút u kršćanstvu malo-pomalo počela smatrati tuđom ljudskoj duši i duhu. Čovjek je zaboravio da jest tijelo – nepodjeljivo riječ, želja i slika – te se počinje samorazumijevati kao odvojena duša zarobljena u tijelu, a tijelo smatrati „drugim“, neprijateljem, zlim. Sama ljubav podijelila se u sebi na nježnost i strastnost, bratsku ljubav (*agape*) i erotsku ljubav (*eros*). Nijećući

vlastite gnosticističke tendencije, rano je kršćanstvo nastojalo zaodjenuti eros agapeom. Ono što je razorilo drevni sakralni *eros*, ono je što mu je istodobno omogućilo da opstane jest nježnost, prijateljska ljubav – *agape*. U njemu se ponovno konstituira simbol navještaja erosa, ritualizira se san o nedužnosti te obnavlja integritet i integralnost tijela. Educiranje seksualne veze disciplinom institucije braka jednako kao i socijalizacija erosa ne prolaze bez trpljenja, žrtvi, ponekad i bez razornih učinaka po samu ljudskost. Etika nježnosti, međutim, nastoji prokreaciju uključiti u seksualnost, a ne obrnuto.

Represije i potiskivanja seksualnosti proizvele su dvostruko kretanje odnosa prema ljubavi: jedno koje ju ponovno sakralizira pretvarajući ju u imperativ, a drugo koje do kraja hoće razoriti njezinu sakralnost i svesti ju na erotizam. Pojam erotizma dvosmislen je: s jedne strane označava instinktivan i senzualan dio erotske ljubavi te, s druge strane, umijeće ljubavi građeno isključivo na kulturi užitka. Eros je dvostruka mogućnost erotske ljubavi: mogućnost nježnosti i pukog erotizma. Kultura užitka uvijek se može okrenuti protiv nježnosti ljubavi te erotsku ljubav posve lišiti njezina sakralna značenja: učini ju javnom, vulgariziranom, odveć (o)lakom, beznačajnom. Užitak, međutim, nema smisao u sebi samom – njegovo je značenje figurativno. Čega li je figura? Paul Ricœur kaže: „Imamo živu i maglovitu svijest da seks sudjeluje u mreži energija čiju smo kozmičku dimenziju sklada zaboravili, ali ne i posve razorili“ (Ricœur 1955: 236). Drugim riječima, život je mnogo više od pukog postojanja, mnogo više od opiranja smrti. Život je jedinstven, univerzalan, otajstven, a radost seksualnosti sudjeluje u njemu. Čovjek se kroz svoju spolnost personalizira dublje nego kroz ma kakvu socijalizaciju emocija, etiku, pravo, politiku, rad. Eros pripada pred-tehničkoj egzistenciji čovjeka: odnos osoba/tijelo i tijelo/osoba temeljno je ne tehnički, izvan kruga nakana-sredstvo-stvar. Jednako tako, eros pripada i predjezičnoj egzistenciji čovjeka. On nije logos. I premda se izražava i jezikom, on jezik nadilazi, sublimira, rastvara u mrmljanje, uzdah. Njegova integralna obnova nije moguća u logosu, ali „poptopljena Atlantida njegove snage“, kako to voli reći Ricœur, ponovno nam se može očitovati kroz hermeneutiku drevnih mitova i tekstova.

Mjesta neodređenosti i nuptijalna metafora

Metafore kojima je u Pjesmi opjevana ljepota ljudskoga tijela posuđena je iz opisa biljaka (liljan, jabuka, smokva, vinova loza) i životinja (gazela, košuta, golubica, koza) koje kao da su izašle iz edenskog vrta. Pjesma bez vidljiva šava prelazi s kretanja u mirovanje, iz nemira u divljenje, označujući tako energiju zagrljaja. Nuptijalno i erotsko se prožimaju.⁴

⁴ Izraz „nuptijalan“ dolazi iz latinskoga *nuptialis*, što, doduše, znači svadbeni, ali ne samo u uskom smislu te riječi kao sklapanja braka, tj. matrimonijalne veze, nego i u najširem (ili

Robert Alter u svojim je razmišljanjima Pjesmi dao naslov „Vrt metaforā“ („The Garden of Metaphors“), tako i sam proizvevši metaforu drugog stupnja (usp. Alter 1985, str. 185–203). Prvo je naglasio učestalost usporedbi i obilje gramatičkih izraza koji ih prate (biti kao, nalikovati), zanima se za igre riječima koje prate opis ljudskog tijela. No, tijelo nije opisano samo vegetalnim i animalnim alegorijama, tako postajući svojevrsnim tijelom-pejzažom, nego igre riječima u opisu tijela nastoje odvojiti metaforičku mrežu od njezine pozadine. Dobar psihoanalitičar vjerojatno bi vrlo lako iščitao seksualna značenja iz izričaja: „izvor koji oploduje vrt“ (4,15), „vrt“ (4, 16; 5,1), „otvor na vratima“ (5,4), pa čak u manje eksplicitnim motivima: brda smirne (4,6), ljljana (6,3), pupka (7,3). Tijelo je uključeno u globalnu metaforičku igru Pjesme – fenomen što ga Alter zove „dvostrukim očekivanjima“. Apologetičari bi možda rekli da je time seksualni referent razoren kao seksualan, no tomu, čini se, nije tako: seksualni referent neprestano „visi u zraku“ stoga što igra riječima sama postaje autonomnim izvorom užitka.

Poetska sublimacija usred erotskoga, dakle, ne lišava Pjesmu erotskoga naboja, nego ga premješta. Tako ista metaforička mreža samim poetskim radom biva oslobođena svoje veze s tjelesnom stvarnošću te ostaje na raspolaganju drugim mogućim tumačenjima. Ključnim postupkom uvođenja mjesta neodređenosti, tj. premještanjem metaforizacije, postiže se određen odmak od smisla te uvodi veza između nuptijalnog i seksualnog bez prelaženja preko matrimonijalnoga. I tek takva nuptijalnost može poslužiti kao analogon za druge konfiguracije osim erotske.

Uzmemo li najjednostavniji primjer citiranja ili parafraziranja, tj. preuzimanja riječi i rečenica Pjesme u drugim tekstovima, primijetit ćemo da opetovano iskazivanje dijelova teksta Pjesme u drugim tekstovima jest nova činjenica koja ulazi u samu njezinu interpretaciju. Smještavanjem odabrane riječi ili rečenice u nov kontekst, dolazi do nove razmjene značenja između teksta koji citira i citirana teksta. Tako nastaju interpretacije koje povećavaju smisao prvotnoga teksta a da takav smisao možda i ne postoji u njemu. Ricœur smatra da bi se alegorijska interpretacija trebala čitati poput obogaćena, razvedena učinka čitanja, tj. na istoj razini kao implicitno ili eksplicitno citiranje u kakvom veza citirajućega i citiranoga ostaje vidljiva (usp. LaCoque/ Ricœur 1998: 442). Koliko god bilo značajno, alegorijsko čitanje samo je jedan od slučajeva ponovnoga iskazivanja prvotnoga teksta u drugoj tekstualnoj (ili govornoj) situaciji. Ovakvo premještanje proizlazi iz druge epistemološke katego-

najdubljem) smislu, koji se odnosi na najintimniju razinu ne samo tjelesnoga, nego i cjelokupnoga ljubavnog, erosnog odnosa muškarca i žene.

rije nego što je to slučaj s traganjem za tzv. „pravim“ smislom. Prije je riječ o ponovnoj upotrebi istoga teksta u drugoj situaciji. Citiranje i parafraziranje jednostavni su primjeri takve upotrebe: citiran tekst čuva svoj identitet u tekstu koji ga citira, a citat se, postupkom asimilacije jednoga smisla drugim, stavlja na mjesto odmaka između stare i nove situacije. Alegorija je složenija i služi kao svojevrsno opravdanje za ukidanje inicijalnoga odmaka. Alegorija ljubavi između JHVH i njegova naroda, zatim između Krista i njegove Crkve, dakle, ne prepoznaje se u Pjesmi nad pjesmama izravnom analogijom, nego počev od mjesta riječi koje su, što se tiče iskazivanja, drukčija nego ona u kojima je originalan epitalam opjevan (usp. LaCoque/ Ricœur 1998: 443). Ova mjesta mogu biti liturgija, meditacija, molitva, egzegetsko čitanje. Treba ih identificirati s upotrebom teksta, a ne s njegovim objašnjenjem.

Alegorija je građena na temelju analogija, ali se one ne smiju shvaćati doslovno. Ono što je sinagogalne oce (primjerice, rabina Akibu, koji se zalagao da Pjesma nad pjesmama bude uvedena u kanon), crkvene oce (Origena ili Hipolita Rimskog), svece-mistike (Bernarda, Ivana od Križa ili Tereziju Avilsku) privuklo Pjesmi nad pjesmama jest to da su u njoj prepoznali korespondencije između kretanja erotske ljubavi s kretanjem njihove vlastite ljubavi prema Bogu: muke udaljavanja, užici približavanja, žudnja za uzajamnim pripadanjem isti su u obje ljubavi – one između muškarca i žene te one između Boga i duše koja ga ljubi. Ovo smjelo premještanje – do kojega dolazi zbog „analognoga jedinstva nuptijalne veze“ (usp. LaCoque/ Ricœur 1998: 446) – rada novo značenje kakvo nije upisano u prvotni tekst, ali jest u tradiciju čitanja.⁵

Biblija je golemo polje riječi u kojem se ni jedna riječ ne pojavljuje bez razloga te u kojem su, stoga, sva približavanja ne samo dopuštena, nego i preporučljiva. Analogna čitanja implicitno ili eksplicitno prožimaju cijelu Bibliju, no svoj vrhunac imaju u Pavlovoj tipološkoj interpretaciji dvaju Saveza (usp. Heb 8,1-9,27). Odjeke Pjesme nad pjesmama nalazimo primjerice u 2 Kor 2,15 (duša predana Kristu njegov je miomiris) i Ef 5,27 (Crkva je sva bez mane poput zaručnice). Ipak, alegorijsko čitanje nije odmah postalo svojina čitatelja-vjernika – trebalo je dugo vremena i mnogo drugih analognih čitanja (takav analogan niz, primjerice, čine: Zahvala za izbavljenje, Izl 15,1s; Pjesma o bunarima, Br 21,17-18; Mojsijeva pjesma, Pnz 32,1s; Deborina pjesma, Suci 5,2s; Pjesan o vinogradu, Iz 5,1s). da bi se stvorila neka vrsta „tipološkog heksamona“, kako to zove Ricœur (LaCoque/ Ricœur 1998: 447). Upotreba Pjesme nad pjesmama nije, dakle, tek učinak čitanja, nego je kreiranje smisla posredstvom

⁵ Anne-Marie Pelletier detaljno razlaže lingvističke i hermeneutičke pretpostavke koje upravljaju opozicijom između egzegetske metode kakva asimilira potragu za smislom s potragom za porijeklom te pristup kakav povezuje sudbinu smisla s poviješću čitanja teksta (vidi prvo poglavlje „Bilan d'une histoire critique“, Pelletier 1989).

opetovanih interpretacija analognih mjesta. A u tome sudjeluje i stanovita kulturna mutacija samoga čitatelja. Stoga možemo ići korak dalje od Andrića.

Intertekstualno čitanje

Pitanje o mogućem smislu Pjesme nad pjesmama odsada valja postavljati u novim uvjetima. S jedne strane, tekst u sebi ima brojne indikacije koje otvaraju mogućnost prepoznavanja nuptijalnoga toposa u erotskome, a, s druge strane, alegorijsko čitanje otaca kao ponovne upotrebe teksta u novim jezičnim situacijama omogućuju iz Pjesme iščitati upravo kao značenje kakvo nije doslovno. Erotičko i alegorijsko čitanje više ne dijeli nepremostiv zid. Ljubav između Boga i njegova naroda/čovjeka, moguće je iščitati iz teksta ne stoga što bi njegovo alegorijsko značenje na to upućivalo, nego stoga što je takvo čitanje moguće izvesti iz samoga mjesta pridana riječima čitanima u drugom (teološkom ili liturgijskom) kontekstu. Ovaj prijenos stvara novo značenje kao da je ono već nužno prisutno u tekstu, značenje koje održava naslijeđe čitanja. Dakle, ne treba potpuno napustiti alegorijsko tumačenje, ali ga ni ne shvaćati kao intenciju autora, nego kao sustavno interpretiranje analognih mjesta kakvo je stvorilo tradiciju čitanja unutar prostora mogućih interpretacija. Opetovano investiranje nuptijalne veze u neerotičke figure ljubavi omogućuje nam novo čitanje Pjesme nad pjesmama. Ona svoj prostor čitanja ne stvara iz alegorijskog tumačenja, nego iz intertekstualne interakcije biblijskih tekstova unutar kanona.

Takav postupak moguće je primijeniti i na druga intertekstualna čitanja biblijskih perikopa. Da bi to pokazao, Ricoeur ne supostavlja Pjesmu nad pjesmama i proročke tekstove u kojima je nuptijalna simbolika primijenjena na odnos Boga i njegova naroda (što je uobičajen *locus theologicus*), nego supostavlja različite književne žanrove u kojima je takav proces intertekstualne interakcije osobito vidljiv.

Tako, primjerice, Pjesmu nad pjesmama (poetski žanr) uspoređuje s perikopom Post 2,23 (žanr mitske priče): „Evo, evo kosti od mojih kostiju, mesa od mesa mojega! išom neka se zove, od iša kad je uzeta!“⁶ Priča o stvaranju ljudsku ljubav slavi unutar okvira mita koji ne razlikuje duhovnu od tjelesne ljubavi te ne uspostavlja analogije među njima. Čemu služi usporedba dviju

⁶ U hrvatskom prijevodu stoji: „Ženom neka se zove, od muškarca kad je uzeta!“ („Jeruzalemska Biblija“). Čovjek (hebr. adam, zemljani, tj. biće umiješeno iz zemlje) diferencirao se u dva spola tek u trenutku kada je Bog iz njega izvadio rebro (hebr. *eva*, život). Tada je jedan pol bića Zemljana prozvan *iš*, muškarac, a drugi *iša*, žena (usp. „La Bible, traduite et présentée par André Chouraqui“ 1985). Valja dodati: slova *alef* i *šin* nalazimo u obje riječi, samo što se *iš* piše s *jod*, a *iša*, s *hej*, a *jod* i *hej*, dakle, elementi iz imenica muškarac i žena zajedno tvore: pola Božjeg imena JH(VH). Zato tek muškarac i žena zajedno tvore čovjeka stvorena na sliku Božju (grč. *ikona*), tj. tako da u njemu prebiva Božja prisutnost.

perikopa? ili kako, tipično za njega, pita Ricœur: „Kakvo povećanje smisla svaki od tekstova prima jedan od drugog tijekom ukrštavanja čitanja?“ (LaCoque/Ricœur 1998: 467).

Post 2,23 nalazimo na kraju narativnoga lûka o stvaranju (biljaka, životinja, čovjeka, ljudske samoće): žena se pojavljuje baš u trenutku kada muškarac prepoznaje vlastitu nedostatnost te se zajedno s njom rađa i jezik kao komunikacija. No, dok u Post 2,3 riječ ide od muškarca prema ženi, u Pjesmi nad pjesmama postoji recipročnost riječi između muškarca i žene, dvaju jednakih ljubavnika (štoviše, inicijativa je često na ženi). Nedužnost erotskog odnosa u mitu o stvaranju proizlazi iz samoga čina stvaranja koje je „dobro“ („I vidje Elohim sve što je učinio, i bijaše veoma dobro“, Post 1,31; „La Bible, traduite et présentée par André Chouraqui“ 1985), Uzvik divljenja (*Gle!*) stavlja erotsku vezu onkraj dobra i zla jer ona postoji i prije njihova razlikovanja. Pjesma nad pjesmama ide korak dalje: erotsku vezu prikazuje kao svetu. Budući stvorena u kronološkoj, a ne primordijalnoj povijesti, ona poznaje posljedice odvajanja ovih dviju povijesti. Tim prije, naglašava primarnu svetost erotskog odnosa: svetost u samom tekstu „spašava“ alegorija. Njezina poduka se može rezimirati riječima: „živjeti u seksualnom odnosu kao u Savezu“.⁷ Pjesma nad pjesmama čitana u svjetlu Post 2,23 sugerira da nedužnost stvorenoga nije uništena Padom, nego da pretpostavlja i samu povijest zla, ali unatoč zlu proglašava nerazorivost nedužna temelja stvorenog.

Ljubav jaka kao smrt

Bahja ibn Paqûda (židovski mistik iz jedanaestog stoljeća) u „Dužnostima srca“ daje definiciju ljubavi: „Ljubav je ushit bića koje se, u svojoj biti, odvaja naspram Ljubljenomu da bi se sjedinilo u njegovoj uzvišenoj svjetlosti“ (usp. Chouraqui 2000: 147). U četiri ključne riječi – „ushit“, „odvajanje“, „sjedinjenje“ i „svjetlost“ – ljubav se otkriva kao sveopća ljubav. *Ushit* bez čega ljubav ne postoji i ne preživljuje: ushit mistika spram Stvoriteljskoga bića ili ushit muškarca spram žene i obrnuto ili, pak, ushit roditelja spram djece. Ali i ushit životinje spram mladunčadi ili čak stabla koje godinama priprema svoje cvjetove i plodove. Ushit je nužan za životni elan, no ne i dovoljan. Bez ushita muškarac ili žena osuđuju se na suhoću kakvu onako dobro opisuju svi mistici. Ali on se ne može održati ako ga ne prati *odvajanje*. Tako je i sa svakom ljubavlju: ako je ljubavnik sapet, ma i jednom tankom niti, ljubav zamire sama od sebe. Ovakvo razmatranje, blisko misticima poput Ivana od Križa, univerzalna je. Ljubav ima tek jednoga istinskog neprijatelja: egoizam koji krši ushit jer nijeće biće Stvoritelja i Osloboditelja. Ovakva definicija odgovara smislu što ga Ivan Evandelist daje riječima: „Bog je ljubav“ (1 Iv 4,8), uključujući u to svekoliko stvaranje i sva stvorena bića, sve oblike ljudske ljubavi.

⁷ Ricœurova parafraza Daniela Lysa (usp. LaCoque/Ricœur 1998: 469).

U Kabali (deseto st. po Kr.), tj. u „Zoharu“ (aramejskom tekstu, komentaru Petoknjižja u 52 ezoteričke pouke temeljene na Post 1,3: „Neka bude svjetlo“) Pjesma nad pjesmama tumači se ne odmjenjujući ljudsko izražavanje ljubavi duhovnim, nego ga nadilazi na takav način da se sama ljudska ljubav promatra u novoj, duhovnoj dimenziji. Jednako tako, tumačenja u midrašima i Talmudu uspijevaju upozoriti na duhovnu dimenziju teksta, a onda i ljudske ljubavi, ne uništavajući njihovu erotsku kvalitetu. Analogija između ljudskog i božanskog seksualnog jedinstva – Bog u sebi sadrži intimno sjedinjene muško i žensko načelo – omogućuje da se seksualno sjedinjenje muškarca i žene promatra kao čin od kozmičkog značenja, a ne kao puka metafora pogodna za izražavanje nebeskih stvarnosti. Ljudska ljubav, dakle, ima svoje prirodno mjesto među svetim područjima života. Kada bi njegov zadatak bio da ovu pjesmi da drukčiji naslov, on bi izabrao: „Svemogućnost ljepote i trijumf ljubavi“ (Andrić 1982–1986: 145).

Dihotomija i prepletenost duhovne moralnosti i povijesne stvarnosti (prirode i kulture, muškarca i žene, datosti i mogućnosti) postoji otkako je čovjeka: s jedne strane razum, stega i autoritet, a onda i njihovi iskrivljeni derivati: skolastičko cjepidlačenje, zloupotreba moći i licemjerje; s druge strane ljubav, nadahnuće i sloboda, a onda i njihovi iskrivljeni derivati: hedonizam, konzumacija i manipulacija. Andrić, možemo zaključiti iz njegova teksta, pripada duhovnosti u kakvoj je moguće premošćivanje između prirode i kulture, tjelesnoga i duhovnoga, tj. takvoj kakva cijeni ljudsku ljubav i vrline svrhovite askeze. Onakvoj kakva nasuprot moći živi skrušenost, nasuprot potiranju slobodu, nasuprot licemjerja razumni duh, a nasuprot podijeljenosti jedinstvo. Na pozadini Andrićeve teksta o Pjesmi nad pjesmama, dakle, ocrtava se njegov vlastiti lik koji kao da nam poručuje: budite bez predrasuda, ali skromni, pažljivo i strpljivo promatrajte i prodirite ispod površine da vidite ono što je skriveno, a dragocjeno: u književnosti čovjeka, među čuvstvima ljubav, u životu podvig duha.

Literatura

Alter 1985: Alter, Robert. *The Art of Biblical Poetry*. New York.

Andrić 1924: Andrić, Ivo. Pjesma nad pjesmama. In: *Vijenac*. God. II. Knj. III/6. Zagreb.

Andrić 1926: Andrić, Ivo. Legenda o sv. Francisku iz Asizija. In: *Srpski književni glasnik*. Knj. XIX/4. Beograd.

Andrić 1981: Andrić, Ivo. *Sabrana djela Ive Andrića*. Knjiga dvanaesta. *Istorija i legenda*. Vučković, Radovan; Pervić, Muharem; Stojić, Vera; Džadžić,

Petar (Hg.). Sarajevo – Zagreb – Beograd – Ljubljana – Skopje – Titograd.

Andrić 1982–1986: Andrić, Ivo. Legenda o sv. Francisku iz Asizija. In: *Istorija i legenda*. Sarajevo – Zagreb – Beograd – Ljubljana – Skopje – Titograd.

La Bible, traduite et présentée par André Chouraqui. Paris, 1985.

Chouraqui 2000: Chouraqui, André. *Les Dix Commandements aujourd'hui*. Paris.

Jeruzalemska Biblija 1994. Rebić, A.; Fućak, J.; Duda, B. Zagreb.

LaCoque/Ricœur 1998: LaCoque, André; Ricœur, Paul. *Penser la Bible*, Paris.

Pelletier 1989: Pelletier, Anne-Marie. *Lecture du Cantique des Cantiques: de l'enigme du sens aux figures du lecteur*. Roma.

Ricœur 1955: Ricœur, Paul. *Histoire et vérité*. Paris.

Stojanović 2003: Stojanović, Dragan. *Lepa bića Ive Andrića*. Novi Sad – Podgorica.

Jadranka Brnčić (Zagreb)

Andrić et le Cantique des Cantiques

On analyse l'essai d'Ivo Andrić sur le Cantique des Cantiques, écrit en 1924 à Graz, du point de vue de l'exégèse contemporaine. Andrić d'une certaine manière anticipe l'interprétation qui s'est développée dans la seconde moitié du vingtième siècle, en particulier dans la tradition de l'hérménétique phénoménologique. Sa lecture est incrite dans la tradition de la soi-disant lecture „laïque“ séparée de la lecture „spirituelle“. Dans le Cantique Andrić voit d'abord „le sommet de la poésie“ et il critique l'interprétation allégorique – „historique et théologique“, comme il l'appelle – laquelle la relation entre l'Amant et l'Aimée interprète comme l'amour entre Dieu et son peuple, c'est-à-dire, comme le mariage du Christ avec l'Eglise ou comme l'unité mystique de l'âme avec Dieu. Toutefois, en dépit de la critique de la lecture allégorique, Andrić perçoit le Cantique comme un langage d'amour. Et l'amour est pour lui une demande éthique: elle intègre la sexualité dans la totalité de sacré. C'est précisément de ce „lieu“ dans l'interprétation, il semble, qu'on peut faire un pas de plus que Andrić. Le nuptial (le niveau le plus intime de la relation entre l'homme et la femme), et l'érotique se imprègnent. La sublimation poétique au milieu de l'érotique ne nie pas au Cantique des Cantiques sa tension érotique, mais elle la déplace. Ainsi, le réseau métaphorique dans le travail poétique du texte se détache de sa connexion avec la réalité physique et reste disponible à d'autres interprétations possibles. On peut les identifier à l'utilisation du texte, pas avec les explications du texte. La correspondance entre le mouvement de l'amour érotique et le mouvement de l'amour pour Dieu: les souffrances de l'éloignements, les plaisirs de l'approchements, le désir d'appartenance mutuelle sont les mêmes dans les deux amours – celle entre les hommes et les femmes et celle entre Dieu et

les personnes qui l'aiment. Cette déplacement fait naître un nouveau sens qui n'est pas inscrit dans le texte original, mais il est dans la tradition de la lecture. La lecture érotique et la lecture allégorique ne séparé plus un mur insurmontable. Andrić, on conclus, appartient à une spiritualité dans laquelle tel déplacement est possible, c'est-à-dire à une spiritualité qui respecte en même temps l'amour humain et les vertus du vraie ascétisme. Dans le arrière-plan du son texte sur le Cantique des Cantiques on aperçoit sa propre personne qui nous, en parlant du Cantique passe un message présent dans beaucoup de ses textes: soyez sans préjugé, mais modeste, regardez attentivement et patiemment et pénétrez au-dessous de la surface pour voir ce qui est caché et précieux: l'homme dans la littérature, l'amour parmi les émotions et l'aventure de l'esprit dans la vie humaine.

Jadranka Brnčić
Zagreb
Hrvatska
jbrncic@ffzg.hr

Žaneta Đukić Perišić (Beograd)

Ivo Andrić: put, putnik, putopis

U tekstu se razmatraju struktura i priroda Andrićevih putopisa i njihovo mesto u kontekstu piščevog opusa.

Na jednom mestu u „Znakovima pored puta“ Andrić beleži sažetu definiciju prirode poezije: „Najveći efekat postizava se u poeziji kad pesniku pođe za rukom da čitaoca *iznenadi* nečim *poznatim* (Андріћ 1981^b: 223). Naglašavajući potrebu da se poetski tekst na izvestan način „oneobiči“, kako bi to rekli ruski formalisti, da se u bruju „običnosti“ izdvoji i naglasi težina njegove „začudnosti“, da se znani sadržaj i poznata forma „otežaju“, da bi čitaoca mogli da iznenade i prenesu mu pesničku sliku, Andrić kao da izlaže svoj umetnički *vjeruju*. Koristeći se vešto paradoksom u nastojanju da podvuče osnovni zadatak poezije koja, zahvaljujući svojim izražajnim mogućnostima, ima svojevrstu moć da nas prene, zadivi i zaustavi nam pažnju, uprkos tome što nam, možda, izlaže neko opšte, univerzalno iskustvo, Andrić kao pisac formuliše jedno od načela svoje poetike. A Andrić putnik i putopisac, što godinama stranstvuje po tuđim „stazama i predelima“, želi da pronade „ono što je u beskrajnoj raznolikosti i prividnoj suprotnosti oblika, zajedničko svim ljudima svih vremena i svih geografskih širina“ (Андріћ 1981^d: 92). Taj trenutak velikog duhovnog zadovoljstva, čas potpunog razumevanje „kad nas nova i nepoznata sredina odjednom *iznenadi* nečim *poznatim*, i omogući nam da osetimo prisnu bliskost i veliku zajednicu ljudskog postojanja na zemlji“ (Андріћ 1981^d: 92) bio je Andrićev putnički cilj.

Gledajući širinu i raznovrsnost sveta oko sebe, zatočnik putničke strasti oseća da ispunjava zavet onda kada u moru tajanstvene različitosti pronade zrnice sličnosti sa onim što je ostavio kod kuće. Arhetipska nelagoda pred tuđim, patrijarhalni strah od dalekog i neodgonetnutog, kod Andrića ustupa pred mogućnošću sagledavanja tog novog u poznatom ključu. Ideja *prepoznavanja* mojeg u tuđem, važna je Andriću koliko i ideja *upoznavanja* tuđeg. Uočavajući poznate tačke u nepoznatom okruženju, putnik, onako kako ga Andrić vidi, ispunjava svoje poslanje: uspostavlja načelo kontinuiteta među različitim kulturama. Andrić veruje u neophodnost kontakata među kulturama, jer jedino kroz dijalog, civilizacije upoznaju same sebe, uspostavljaju sopstveni identitet, nalazeći tako svoje mesto u svetu. Jednako tako, pojedinac koji se upušta u neizvesnost putovanja, čini to uglavnom da bi, nagnuvši se „nad ponor vremena“, upoznao pre svega – sebe. Sada pisac, bez posredujuće uloge pripovedača, kao junak sopstvenog putopisa, u okviru kojeg njegovo privatno lice dobija prevashodnu ulogu, na isti način kao u iskazu o poeziji, progovara o cilju putovanja. Na jednoj strani imamo iskaz poetičke, objektivne prirode, a na drugoj je reč o ličnom, pa, čak, i privatnom uverenju o važnosti i suštini puto-

vanja. Ono što je nastalo kao zapis o osećanjima pisca koji ima zahteve i očekivanja od putovanja, u formulisanju prirode i zadatka poezije ima poetsku i programsku težinu.

Napustiti dom i krenuti na putovanje bez ikakve izvesnosti o njegovom ishodu, bez bilo kakvih znanja o tajnama koje čekaju na kraju puta, jedan je od važnijih arhetipskih modela u istoriji svetske književnosti. Taj „lutajući siže“ koji putuje od Gilgameša i mitova o Heraklu, Argonautima i Odiseju, pa preko pikarskih i avanturističkih romana do moderne proze koja fizičkoj promeni mesta pretpostavlja putovanje po ljudskoj unutrašnjosti, jedna je od konstanti i ključnih temelja književnosti koja se hiljadama godina piše na svim svetskim jezicima.

Putnik koji savlada nedoumicu i strah pred novim i nepoznatim, koji se odvažno upušta u daleko i strano, prvim korakom stupa, zapravo, i na put inicijacije. Taj veliki, hrabri zakoračaj u tajanstveno, uvodi putnika u svet posvećenih tragalaca za tajnama sveta. „Ko će znati glasove kojima nas kroz tamu dočekuje nova zemlja čije ljude i običaje ne znamo“ – s uzbuđenjem piše Andrić u jednom od svojih putopisa (Андріћ 1981^d: 139). Ali, pred putnikom je ponekad i dramatično pitanje o smislu i pravoj prirodi putovanja. Napuštanjem kućnoga praga, šta se dobija, a šta gubi?! Pripadnik „sekte“ radoznalih putnika, avanturista, fantasta i sanjara međutim mora znati da, makar kroz kakve neprilike prošao, uvek je na dobitku: ako i ne dođe do tajne besmrtnosti, ako i ne dosegne luč svekolikog znanja, ako i ne uspe da odgonetne smisao postojanja, on će ipak na kraju putovanja biti drukčiji i bogatiji. Ne biti isti kao pre otiskivanja u nepoznato, doživeti promenu, evoluirati – suština je svakoga pokretanja. Fizičko pomeranje uslovljava i promenu duhovne mape pojedinca, a potreba za putovanjem često je i želja za unutrašnjom promenom, za novim iskustvom: čovek je uvek nov u promenjenim okolnostima.

Poistovećivanje sa svetom, stupanje na nove „staze“ i u nove „predele“, u izvesnom smislu, slično je egzilu, odvajanju od komfora patriotizma i njegovih lagodnih osećanja. Samodovoljnost i sigurnost koju oseća pojedinac ušuškani u matičnu kulturu, često i naivna vera u superiornost sopstvenog, domaćeg mikrosveta, u susretu sa novim, drugim, različitim, ume često da ga destabilizuje. Ali, u isto vreme, može da učini da se zapita o dometima i prirodi vlastitog znanja i svetonazora te otvori prostor za sticanje novih iskustava. Ta iskustva, međutim, neretko remete njegovo samozadovoljstvo u razvrstavanju po kojem zasluge pripadaju „ovde“, a odgovornost ide „svetu“.

Putovanja u daleke i neodgonetnute svetove i upoznavanje sa različitostima „spasavaju nas od površnih sudova i jevtinih refleksija“, veli Andrić na jednom mestu (Андріћ 1981^b: 192). U susretu sa širinom, bogatstvom i raznolikošću sveta u koji stupamo, mi postajemo uzdržaniji u zaključcima, oprezniji u prosuđivanju, skromniji u nastupu. U dodiru sa stra-

nim kulturama, naša samodovoljnost stavlja se na probu, a poštovanje različitosti pobeđuje našu samozaljubljenost. Verovanje u ekskluzivnost domicilnog pogleda na svet ustupa pred mnogolikom stvarnošću što nam se otvara kroz tuđe tradicije. I kao što Englez ne ide na put da bi video Engleza, kako bi to rekao Stern, tako i Andrić za sobom ostavlja svoju „mногоstradalnu“ Bosnu i kreće na putovanja po tuđini. „Luda i nezadrživa radoznalost“ vodi ga na mnoga „lutanja“ na kojima je, po sopstvenom priznanju, načinio mnoštvo „grešaka i besmislenih ili naopakih postupaka“ (Андріћ 1981^b: 103), ali, koja su, u isto vreme, bila i njegovo junaštvo u susretu sa „drugim“.

Ambivalentan je, u osnovi, Andrićev odnos prema ideji putovanja. Pisac je s jedne strane uveren u važnost misije putnika jer se na putu, koji je „pre svega mesto za slučajne susrete“, kako kaže Bahtin (Бахтин 1989: 373), presecaju „u jednoj vremenskoj i prostornoj tački prostorne i vremenske staze različitih ljudi, predstavnika svih staleža, stanja, vera, nacionalnosti, uzrasta“ (Бахтин 1989: 373). U susretu sa tako razgranatim vremenskim i prostornim nizovima ljudskih sudbina i života, pojedinac nužno postavlja pitanja o stranim kulturama, i to onakve upite kakve sama ta kultura sebi ne zadaje. U novoj, nepoznatoj kulturi tražimo odgovore na naše vlastite nedoumice, a strana kultura odaziva nam se odgovorima koje možemo smestiti i u sopstveni diskurs. S druge strane, smatra Andrić, odgovarajući na zagonetke koje zadaje nov, nepoznat svet, putnik, pojedinac, pisac daje odgovore na pitanja vlastite egzistencije: prodor u novi prostor, za Andrića je pre svega prodor u tajne sopstvenoga bića. Zagledan u nepoznate predele kao Narcis u glatku površinu izvora, naš pisac vidi pre svega svoj lik, uranja u ezoteriju svoga jastva, upoznaje sebe, postižući pravi duhovni napredak. Tako, putovanje za Andrića prerasta u svojevrsnu potragu za istinskim izvoristem sopstvenoga duha, predstavlja pokušaj nalaženja vlastite suštine, ali je istovremeno pokušaj odbacivanja i sebe samog, kakav je bio. Pređašnjeg sebe, posle iskustva stranstvovanja, pisac zbacuje kao zmijski svlak, približavajući se tako Paskalovoj ideji *odvajanja*.

Andrićevi putopisi nastali su kao rezultat svakome piscu imanentne, više ili manje skrivene, egocentrične potrebe da pojave spoljašnjega sveta dovede u blisku vezu i „satrepet“ sa sopstvenom dušom. U susretu sa geografijom i istorijom nekoga dela zemnoga šara, kao jedino važno ispostavlja se kako pesničko i privatno *ja* vidi svet oko sebe. Doživljaj novih predela i novih ljudi filtrira se kroz mrežu ličnih, pesnikovih asocijacija, saznanja i osećanja. Egoistična potreba pesničkog subjekta da pokaže kako upravo on sam i jedino on vidi, projektuje, rekonstruiše i tumači sliku pojedine tačke na zemlji, ključna je motivacija za stvaranje putopisa. Ali, čini se, što je pisac bolji, to više nastoji da ono što je strogo lično prevedu na opštiji plan, kombinujući i

višestruko povezujući svoja znanja istorije, umetnosti, tradicije i društvenih odnosa.

Ali, putopis nije samo deskripcija znatiželjnog putnika. Iako je, semantički gledano, putopis, zapravo, opis puta, kod pisaca poput Andrića, putopis je mnogo više od puke deskripcije. Njegov narativni diskurs jeste slikovan, znakovit, nešto poput subjekta pogleda, ali, u isto vreme, taj opis kao da je premrežen čitavim snopom asocijacija koje i sinhrono i dijahrono povezuju odabranu građu.

Pozicija stranca koji se našao u novom i nepoznatom svetu Andrića kao pisca veoma je privlačila. Sa stanovišta postupka više nego opravdana, ova uloga omogućavala je piscu da dublje prodre u sve slojeve sveta koji stvara: kroz likove došljaka pisac je mogao bolje da vidi, svestranije da zahvati i preciznije da analizira splet složenih odnosa različitih kultura, vera i nacija na Balkanu.

Veliki je broj stranaca, tuđinaca i putnika-namernika prošao Andrićevom prozom. Donoseći dah dalekih kultura i nepoznatih običaja, oni su najčešće nailazili na zid teškog ćutanja, muklog neodobravanja ili otvorenog neprijateljstva domaćeg naroda. Čak i onda kada bi, u grubom kršu piščevog zavičaja, prepoznali i izgradili nešto od lepote koja je davno osvojila njihove krajeve, kao što je neimar Italijan strme obale Žepe savladao propetima lukovima mosta, pratili su ih nerazumevanje, nepoverenje i mržnja.

Sa različitih su mesta i sa različitim pobudama došljaci pohodili Andrićev književni svet. Jedni su osvajali i rušili, drugi su otkrivali i gradili, treći su pokušavali da spoje nespojivo. Andrić je svoje likove stranaca i putnika uglavnom gradio slikajući njihov odnos prema stvarnosti u koju ih je sudbina bila spustila. Analizirajući balkanski model sveta, ruska teoretičarka Tatjana Civjan razmatra problem odnosa *unutrašnjeg* i *spoljašnjeg*, pri čemu bismo u okvirima matrice Andrićevoga Balkana, ovaj odnos mogli višestrano tretirati. U „Pismu iz 1920. godine“, na primer, T. Civjan precizno ustanovljava mrežu binarnih opozicija, gde se polaritet *moje/tuđe* odnosi ne samo na starosedeoce i tuđince, nego i na međusobne odnose svake od četiri postojeće vere koje mučno koegzistiraju u Bosni (Цивјан 1998: 185). Mi se, međutim, u ovom trenutku osvrćemo samo na jedan, najočigledniji, segment ove relacije – odnos *domaćeg*, balkanskog prema *došljačkom*, inostranom.

Došljaci u Andrićev balkanski svet imaju različite sudbine: jedni su žrtve istinskog primitivizma i ksenofobije (francuski i austrijski konzul u vezirskom gradu Travniku, njihove porodice i saradnici), drugi bezuspešno pokušavaju da razumeju divljaštvo, neukost, bahatu netrpeljivost i otrovnu mržnju koji naseljavaju prostor granične zemlje (žena austrijskog oficira u „Žeđi“, Ledenik iz priče „Ljubav u kasabi“, Levenfeld u „Pismu iz 1920. godine“, generalske ćerke Agata i Amalija u pripovesti „Zmija“), treći se, poput vezira,

paša i drugih turskih zvaničnika, s mukom bore protiv balkanske samodovoljnosti i isključivosti. Svi su oni *tudi*, svi oni ostaju ispred kapije razumevanja zemlje „na kraju sveta“.

Oni, međutim, svojim viđenjem Bosne, čak i onda kada ga ne artikulišu jasno i eksplicitno kao konzuli u izveštajima svojim vladama, ili u pismima prijateljima poput Ledenika ili Levenfelda, nego njihov pogled na „tvrdu i istinsku“ Bosnu (kako Andrić vidi svoj zavičaj u pismu Tugomiru Alaupoviću iz Višegrada 1920. godine (Андріћ 2002: 277), predstavlja piščev način individualizacije lika, oni su neka vrsta prototipa putopisca. Uzimajući na sebe ulogu stranca, Andrić preuzima poziciju objektivnog posmatrača i kroz pogled došljaka, njihovim diskursom, njihovim manirom i načinom, kroz njihov kulturni model govori o svojoj zemlji matici. Čini se da se stranice Andrićeve proze ispisane jezikom stranaca i viđene iz perspektive došljaka mogu, po nepristrasnosti, otvorenosti pogleda i autentičnosti meriti sa stranicama koje su na temelju sopstvenih putničkih iskustava ispisivali mnogobrojni putnici kroz Bosnu.

Andrić-putnik, došljak u nove, nepoznate krajeve, tuđinac u Evropi, čak i kada kao jedan od „mrkih i ozbiljnih sinova s Juga“ (Андріћ 2002: 27) pohodi velike strane prestonice, ima mnogo više sreće nego njegovi književni junaci. Opremljen ozbiljnim znanjima, naš pesnik širom otvorenih očiju putuje Evropom, a ona ga dobronamerno prima.

Sa većom je strašću i sa istrajnijim entuzijazmom Andrić pakovao svoje putničke kofere kad je bio mlad. „Za mene je da brodim i putujem. I da je život malo dulji ja bih obišao svijet, a možda i otkrio novi“ – piše 1919. godine Andrić svojoj prijateljici Zdenki Marković (Андріћ 2002: 178). Tada pisac za sobom ima iskustvo studija u Zagrebu, Beču i Krakovu, a pred sobom perspektivu službovanja u nekome od jugoslovenskih poslanstava. Andrić, književnik od ugleda i diplomata od karijere, provešće godine upoznavajući različite predele i ljude Italije, Rumunije, Austrije, Francuske, Španije, Portugalije, Švajcarske, Nemačke, Poljske, Rusije, Kine i o njima ostavljati tragove u svojim putopisima.

Ali, nije reč samo o ostavljanju „znakova pored puta“. Reč je, zapravo, o jednom ako ne odveć novom, a ono širem razumevanju davno poznatog književnog oblika – putopisne proze. Nemački pesnik Hajne smatrao je da je putopis najprirodniji i najizvorniji oblik romana. Uglavnom s pravom, jer prvi opisi romana uglavnom sadrže i elemente koji će biti sastavni delovi avanturističkog, pikarskog romana i egzotične književnosti. Dajući prednost izlaganju u prvom licu ili epistolatnoj formi, putopisna proza otvara put ka subjektivnom viđenju sveta. U tome ključu mogu se videti i razumeti i Andrićevi putopisi. Glavni junak koji „brodi“ Evropom, centralni lik putovanja jeste sam pisac. Bez posredujuće uloge pripovedača, lišavajući se mogućnosti da različite uglove u gledanju na iskustvo putovanja i raznorodne skupove oso-

bina raspodeli na veći broj svedoka i tako dobije polivalentnu sliku sveta, pesnički subjekt koncentriše unutar sebe moć sagledavanja i snagu reprodukcije viđenog i doživljenog. Andrić, tako, postaje glavni i jedini junak svojeg pisarskog romana, sopstevnih putopisa, a njegovo pesničko i privatno „ja“ dobija ovde prevashodnu ulogu.

Nije samo u putopisima Andrić progovarao o ličnom, pojedinačnom i privatnom iskustvu. Njegovi rani radovi – *Ex Ponto*, *Nemiri*, poezija – nastali su iz izrazito subjektivističkog rakursa, a kao rodno tle imali su piščevu biografiju. Pisac je, naravno, i u najranijim radovima, pokušavao u velikoj meri da svoje iskustvo zamaskira, transformiše i mistifikuje, ali se oni danas čitaju kao književnost prominetno autobiografske inspiracije. Na putu ka objektivizaciji spisateljskoga glasa, Andrić u pričama sa zatvorskom tematikom, takođe utemeljenim u autobiografskoj ravni, uspeva da individualno iskustvo transformiše u opšte i da ga univerzalizuje, a neki od likova (Toma Galus) nedvosmisleno predstavljaju redukciju i književnu deformaciju piščevog ličnog iskustva. U vreme kada se Andrić opredeljuje za onaj poetički koncept u okviru kojeg nastaju njegova najznačajnija dela (romani-hronike, pripovetke), i kada se okreće temama posredovanim istorijskom distancom i naslaganim povесnim iskustvom, polako počinje da bleđi i njegovo interesovanje za ono što se rađa u biografskoj sferi. Čini se da Andrić sasvim odustaje od personalnog iskaza ranih radova u korist stvaranja objektivnih formi. „Lirski sanjar izgubio se pred epskim rapsodom“ – veli Radovan Vučković (Vučković 1995: 176).

Međutim, danas kada imamo pogled na Andrićevo celokupno delo, kada ga posmatramo kao sistem, i kada ga sagledavamo kao niz, možemo bez teškoća uočiti jednu stalnu, nepromenljivu liniju njegovoga stvaralaštva. Uporedo sa mudrim, objektivnim, nepristrasnim hroničarem balkanskog karakazana, u Andriću živi i lirski evokator pojedinačne, lične sudbine, pesnički subjekt koji se intenzivno i sa otkrivalačkom strašću zagleda u svoju unutrašnjost i život i ljude oko sebe. Uzdržani pisac koji hladne glave tumači arhivske izveštaje francuskih konzula i skrupulozno navodi podatke iz spisa Pjera Davida, ili se minuciozno koristi podacima iz bogate literature o Omer Paši Latasu, s jedne strane uporno nastojeći da porekne značaj biografije pisca i pokaže kako je „slučaj pisca nezanimljiv“ (Vučković 1995: 176), s druge strane celoga života piše intenzivne refleksije, živo imaginirajući vlastita duhovna uznesenja, razumevanja literature i sveta. Ako je i prestao da objavljuje liriku, (mada ju je sporim ritmom pisao celoga života), Andrić nikada nije prestao da stvara lirske, refleksivne zapise, meditativne prozne medaljone i dnevničke zabeleške u kojima se jasno vidi proces pretvaranja ličnog doživljaja i duhovne biografije u imanentno književni tekst. Mnoge od tih fragmenata uveo je pisac legitimno u svoju umetničku prozu. Prevodeći lični iskaz u refleksiju unutar proznog, objektivističkog konteksta, pisac uspostavlja, moglo bi se reći, načelo parcijal-

nog identiteta sa svojim književnim likovima. Andrićeve književne ideje imaju dinamički status unutar njegovoga opusa, premeštajući se iz sfere ličnoga iskaza u poetski kontekst ili fikcionalnu strukturu.

Gde se, u ovako uprošćenoj shemi Andrićevoga opusa, nalaze njegovi putopisi?

U neku ruku, jedna grana Andrićevih putopisa mogla bi se dovesti u labavu vezu sa Sternovim „Sentimentalnim putovanjem po Francuskoj i Italiji“ (1786), delom koje je putopisnu književnost izvelo na nov put. Stern jeste proputovao ove zemlje, a njihov „opis“ jeste sentimentaln, jer mu sadržaj nisu „staze, lica i predeli“, već unutrašnja zbivanja u putnikovoj duši, njegova osećanja i raspoloženja *povodom* „staza, lica i predela“ na koje je nailazio. Slično se može reći i za jedan deo Andrićevih putopisnih tekstova. Onaj tok njegovih putopisnih radova koji se može odrediti kao prevashodni izraz piščevog subjektivnog bića, artistički je kratka, pročišćena proza, zgusnutih slika, esej u izvesnoj meri oslobođen elemenata stvarnosti i konkretnih podataka o prostoru. Stvarni predeo izaziva u piscu sistem asocijacija i utisaka, koje on, kao pripadnik određene kulture i sa posebnom rezervom raznorodnih znanja, razlaže, analizira, povezuje, oduhovljujući ih uzbuđenjima duše. Među njima se ističu lapidarni zapisi koji predstavljaju izraz čiste lirske refleksije: oni su odgovor na raznovrsnost i lepotu sveta. Takav je tekst "Leteći nad morem" u kojem pisac u himničnom tonu slavi more "na putu ka oduhovljenju" (Андріћ 1981^d: 10), zatim „Mostovi“ gde se građevine koje spajaju različite obale vide kao „večita i večno nezasićena ljudska želja da se poveže, izmiri i spoji sve što je iskrsllo pred našim duhom, očima i nogama“ (Андріћ 1981^d: 13–14), ili kao „vernost i uzvišena nepomirljivost lepote, koja pored sebe dopušta jednu jedinu mogućnost: nepostojanje“ (Андріћ 1981^d: 14). U kratkoj prozi "Staze" Andrić se vraća korenima, rezimirajući svoj "hod po mukama" u uvodnoj rečenici: „Na početku svih staza i puteva, u osnovi same misli o njima, stoji oštro i neizbrisivo urezana staza kojom sam prvi put slobodno prohodao“ (Андріћ 1981^d: 17). U uzbudljivom zapisu „Vino“ koji nas opija toplinom sunca, šumom mora i zavodljivim ukusima različitih vina, pisac odaje poštu vrednostima prirode i kulture koja ih neguje, a u zgusnutoj pribeležci „Predeli“ on uvodi temu zapretanih i različitih značenja predela: „Tako, eto, i predeli mogu da obmanu za trenutak čula i misao čovekovu, da jedno pokazuju i govore a drugo budu i znače“ (Андріћ 1981^d: 186).

Tako, u dvama kratkim zapisima o skandinavskim zemljama, Andrić razvija ideju o skrivenim značenjima različitih predela. Severni predeli, zakovani teškim ledom, u prozračnoj, kristalnoj jasnoći vazduha, gde „sve čega se takneš, hladno je, ali ne od studeni ovogodišnje zime, nego oduvek i zauvek“ (Андріћ 1981^d: 144), menjaju značenja poznatim pojavama i rečima. Došavši „do ivice sveta“ gde „pod istim suncem gazimo zemlju koju zovemo svo-

jom“ putniku više ništa nije isto. „Mi mislimo jedno, a sve oko nas – vazduh, voda, oblak, šuma, stena – kazuje nam drugo“ (Андрић 1981^d: 141). Sever preobražava naša osećanja i naša čula, kazuje Andrić, i menja naše "utvrđene puteve mišljenja, načine osećanja i primanja utisaka" (Андрић 1981^d: 141). U tekstu „Sever“ Andrić je dao kratku i vrlo preciznu definiciju svoje pozicije pisca putopisa: „...A u sebi mislim o tome kako ću napisati pismo o putu na Sever, i to neposredno i prosto, bez pomoći štampanih vodiča, priručnika i polunaučnih brošura koje nosim u svom putničkom prtljagu, samo po diktatu sopstvenih čula, prosto slikajući i spoljne i unutrašnje događaje, kao što takozvani naivni slikari slikaju pojedine prizore sveta oko sebe“ (Андрић 1981^d: 140). Jasno je da se pred nama nalazi proza autentično ličnog i fragmentarizovanog iskaza, sa mnogo digresija, bez stroge kompozicije, posve podešena raspoloženjima autora. To, međutim, ni u kom slučaju ne umanjuje njihov značaj. Naprotiv, uvereni smo da ovi tekstovi, specifično andrićevske ezoterične slike koje su ishod stvaralačkog slaganja refleksije i imaginacije, kombinovanja duha i tvorevina prirode, predstavljaju piščev dragoceni doprinos srpskoj putopisnoj tradiciji.

Slična je i rana putopisna proza ispisana rukom mladoga Andrića. Četiri teksta o krakovskim danima i susretu sa poljskim narodom i njegovom kulturom („Na Vavelu i Skalki“, „1. i 3. maja“, „Tri izložbe“ i „Šetnje“) i jedan zapis iz Beča („Hrvatska izložba“), objavio je u listu „Hrvatski pokret“ tokom 1914. godine dvadesetdvoletni student Jagelonskog univerziteta. Pisani ijevavicom, sa ekspresionističkim zanosom i nepristajanjem na konvenciju, u tonu koji mestimično podseća na njegove rane pesme i docniju lirsku prozu „Ex Ponta“, ovi tekstovi predstavljaju posebnu fazu Andrićeve putopisne proze. Pripadnik martirskog reda mladobosanaca, istina, njegovog najmanje borbenog ogranka, Andrić će, pred sam početak Prvog svetskog rata, kritički posmatrati poljsko društvo. Ovde vidimo pisca koji je u velikoj meri obeležen svojom ličnom pozicijom, a pre svega, nacionalnom sudbinom. Austrougarski podanik, došavši iz porobljene Bosne, Andrić se i u takođe porobljenoj Poljskoj oseća tuđincem („Teško je nama, strancima, koji ne možemo ni u svojoj zemlji da živimo ni u tuđoj da se obiknemo“ (Андрић 1981^d: 104), nosi teret „mrtvih naraštaja“, ali, opet, ima i razumevanje za tuđu kulturu i tradiciju. Na trenutke, redovi ispisani u zemlji Mickijeviča i Šopena, zvuče kao ritmičko udaranje u bubanj koji oglašava nacionalno, socijalno i kulturno stanovište putopisca. Ove rane Andrićeve proze svojevrsna su mešavina putopisa i definisanja dominantnog nacionalnog osećanja: boravak u Poljskoj za pisca je povod da još jednom glasno formuliše svoje ideale nacionalne i socijalne jednakosti.

Opisujući mentalitetne crte Poljaka i njihov temperament („Bezutješno je kako je ovdje u svemu malo temperamenta; sve je zakopčano i stišano i oprezno, govori se šapatom, pozdravlja tiho i svetkuje neveselo“ – Андрић

1981^d: 107), Andrić progovara reskom socijalnom notom, koristeći putopisni tekst ne samo da izdvoji svoj estetki sud o poljskoj umetnosti – književnosti, arhitekturi, slikarstvu – već i da eksplicira vlastiti politički stav. Pusus o krvavim prvomajskim demonstracijama u Poljskoj, kao da će postati zametak potonjih pesnikovih buntovnih, kratkih i ljutih fragmenata iz „Crvenih listova“.

Drugi tok Andrićevih putopisa bokori se, pak, na dve grane: s jedne strane su putovanja „koja su sa mnom zajedno izrasla, kao organska potreba i prirodna posledica mog duhovnog i fizičkog razvoja,“ – veli Andrić u jednom dnevničkom zapisu (Андріћ 1981^b: 96). Na ovakvim putovanjima pisac je tražio duhovni podsticaj, intelektualne izazove i mogućnost različitih iskustava. S druge strane su putovanja koja su se „nekako uzgred i slučajno prilepila uz mene, koja su mi nametnuta od okoline i koja sam zbog svoje lakomosti i nepromišljenosti prihvatao, iako su stvarno iznad mojih snaga i izvan mojih želja i potreba“ (Андріћ 1981^b: 96).

Među prve bi se mogla svrstati i ona svedočanstva koja se odnose na „zabeleške sa puta“ po Austriji u vreme Andrićevog boravka u Gracu i pripremanja doktorske disertacije. Pisac tokom 1923. i 1924. godine putuje zemljom koja predstavlja žalosne ostatke nečega što je bila jedna od najvećih imperija sveta. I na primeru toga teksta može se jasno uočiti koliko je za nastanak putopisne proze važna pozicija ličnosti pisca i njegova tačka gledanja. Ne samo objektivne okolnosti geografske konfiguracije „terena“, vidokrug i krajolik, i istorijski trenutak u kojem predeo „živi“, već je jednako važan i individualni trenutak pisca kao našeg vodiča kroz nepoznato. Ono što je pisca u njegovome životu odredilo, šta ga je duhovno formiralo, formiraće i ugao i vizuru kroz koje on posmatra i razume jedan predeo, grad, zemlju, kulturu.

A Andrić u Austriju stiže u trenutku kada je stara slava Habzburga već sasvim okrunjena, a tragovi nekadašnje moći već dobrano izbledeli. On u zemlju koju je doživljavao kao tamnica svoga naroda dolazi kao bivši sužanj, sada oslobođen poveza na očima. U nekada neprijateljsku zemlju on stiže kao diplomatski predstavnik oslobođene, ujedinjene i, mislilo se tada, skladno organizovane zemlje. Ali, vidljiva je jasno piščeva pozicija – on je na strani pobednika, a slika sloma, poraza i posrnuća velike sile jeste slika koju bivši rob želi da vidi još od mladobosanskih vremena. Biti „svedok vremena u razgrađivanju“, bilo je za pisca privlačno koliko i optimistička i strastvena potraga za vrelim tajnama Juga („San o gradu“, „Prvi dan u radosnom gradu“, „Portugal, zelena zemlja“, „Španska stvarnost i prvi koraci u njoj“, „Dolinom Radike, i dalje“, „Na svetlom Ohridskom jezeru“, „Trenutak u Toploj“ i drugi).

Andrić je potpuno otvoren za nova viđenja i susrete, ali njegovo putničko oko ne zahvata celinu slike, već se fokusira na karakterističnu pojedinost ili fragment. Njega ne interesuje širok ugao, on sondira jedan detalj, izvlači ga i posmatra kao kroz lupu. Tako viđen i razložen deo može da, prema

Andrićevom uverenju, reprezentuje celinu. Ali, Andrić nema nameru da daje sveobuhvatne panorame ljudi i zemalja. Njegova ambicija nije da se korenito pozabavi pojavama neke kulture, uzbudljivim ili dramatičnim manifestacijama prirode i njenog uticaja na ljudski rod, već da kroz usputno osvetljen sloj slike, prizove pregršti značenja. Postupkom izvornog proznog pisca, Andrić kroz specifičan detalj posreduje atmosferu i dočarava celinu.

Andrić je potpuno otvoren za nova viđenja i susrete, ali njegovo putničko oko ne zahvata celinu slike, već se fokusira na karakterističnu pojedinost ili fragment. Njega ne interesuje širok ugao, on sondira jedan detalj, izvlači ga i posmatra kao kroz lupu. Tako viđen i razložen deo može da, prema Andrićevom uverenju, reprezentuje celinu. Ali, Andrić nema nameru da daje sveobuhvatne panorame ljudi i zemalja. Njegova ambicija nije da se korenito pozabavi pojavama neke kulture, uzbudljivim ili dramatičnim manifestacijama prirode i njenog uticaja na ljudski rod, već da kroz usputno osvetljen sloj slike, prizove pregršti značenja. Postupkom izvornog proznog pisca, Andrić kroz specifičan detalj posreduje atmosferu i dočarava celinu. Tako, u kratkom, usputnom „snimku“ živog, raskošnog i privlačnog lica Portugala koji „otvara zelenu kapiju kao za praznično jutro“, (Андріћ 1981^d: 131), Andrić čitaocu dočarava postojbinu Kamoeša. Lisabon, „nemirna varoš na vulkanskom tlu“ (Андріћ 1981^d: 132), prestonički školarci „mrke masti“ sa „staromodnim ali dopadljivim pelerinama“ (Андріћ 1981^d: 132) i, konačno, „jedinstveni prizor“ kao nagrada putniku – „ribarske žene koje nose ribu u širokim pletenim korpama sa pristaništa u varoš“ (Андріћ 1981^d: 133). Opis povorke tih neobičnih žena što nasmejanih lica i raspevanih usana, u savršenoj ravnoteži tela i tereta koji nose, obavljaju posao sa lakoćom, „bahantski i svečano“, jezgrovita je, snažna i sočna sekvenca koja o životu Portugala kazuje mnogo više nego mnogobrojni bedekeri i publicistički spisi. Očaranost i iskustva iz zemlje tužnoga fada pisac je uneo i u pripovetke „Panorama“ i „Bajron u Sintri“. Ličnom, doživljenom (susret sa veselim ribarskim ženama), pisac u okviru pripovedaka oduzima subjektivistički ton i pojedinačno značenje i interpolira ih u fiktionalni, prozni kontekst. On se oslanja na lično iskustvo, uopštava ga i prevodi u priču, u onu simboličku ravan na kojoj komunicira literatura. S druge strane, završni pasusi pripovetke „Panorama“ u kojima se govori o Lisabonu, pokazuju rezultat transformisanja individualnog, biografskog u opšte, immanentno književno i čitaju se kao uzoran umetnički tekst. Sintra, viđena očima mladog diplomate i opisana u putopisnom članku, postaće umetnički ubedljivo sagrađena pozornica uzbudljive priče o duševnom preobražaju velikog romantičarskog pesnika.

Sa radovima o Italiji stvari stoje malo drukčije: iskustva iz Rima bila su Andriću podsticaj za tekst „Prvi dan u radosnom gradu“, koji se samo uslovno može nazvati putopisom, jer sadrži očigledne elemente priče: razvijanje

sižea, naraciju, likove u interakciji. Ipak, osnovnim tonom ličnog doživljaja, izlaganjem u *ich*-formi, ovaj tekst sa podnaslovom „Pismo našeg prijatelja iz Italije“, nameće se kao putopis. Pisac u njemu sa uzavrelim uzbuđenjem, ležernošću i ozarenošću govori o veselju, svetlosti, toplini, smehu, pesmi i mnogobrojnim izazovima „radosne prestonice radosne zemlje“. S druge strane, viđenje italijanske prestonice u pripovesti „Dan u Rimu“, poslužilo je piscu samo kao fon na kojem izrasta umetnički zrela, zaokružena pripovedačka celina. Iako tokom boravka u jugoslovenskom poslanstvu (1920–1921) prijateljima iz Rima šalje pisma u kojima grad opisuje kao „malarično papinsko gnijezdo“, „nesnosan grad, vlažan, odvratan, plitak“ (Андріћ 1981^c: 205), gde „sve je tužno, prašno i bolesno od mnogih stoleća“ (Андріћ 1981^c: 203), Andrić će u kratkom putopisnom članku spevati odu „večnome gradu“.

U putopisima koji se odnose na južne predele (ako se kao odredišna tačka uzme zavičajna, balkanska pozicija našega putopisca), dominira angažovan i strastven odnos prema Jugu. Koliko se Andrić Severa plaši i stoji pred njim kao da je „stran rukopis“, koliko ga ne razume u potpunosti ali ga i uvažava, toliko on Jug voli, prihvata i sa njim prisno živi. Koliko su ga pak, sa druge strane, opčinili mirisi i jarke boje Portugala, toliko će ga zaneti i „predeo specifične španske stvarnosti“ (Андріћ 1981^d: 135). U putopisu „Španska stvarnost i prvi koraci u njoj“ Andrić na karakterističan način markira nizove nezavisnih detalja i prikazuje nam ih u kratkim sekvencama. Jedan od najvećih erudita u srpskoj literaturi ne laća se svojih znanja o španskoj književnosti i umetnosti (ostaviće to za spise o Goji), niti će posegnuti za istorijskim podacima o prošlosti zemlje čijim jezikom govori polovina sveta. On „brodi“ Kastiljom i, u brzom letu uhvaćene snimke ove zapadnomediterranske zemlje, povezuje bujicom osećanja koja se u njemu rađaju. Španski predeo u pesnikovoj duši izaziva pir emocija koje kao amalgam spajaju isečke iz španske stvarnosti. Vrelina i usijano sunce u zemlji „isposničke nagote i stroge zamišljenosti“ gde senke nema, sa suncem koje je kao „ognjeni pečat koji je sve spržio“, zemlja bez ptica, bez „zvuka da pokrene vazduh“ (Андріћ 1981^d: 137) čine ovaj predeo ubogim i tužnim. Ali, samo naizgled. Španija je zemlja ljudi čije su strasti zapretane u dubini, ali koje ključaju pod gordom maskom pripadnika najveće, sada bivše, kolonijalne sile modernoga sveta. Onome ko ume da vidi „ova siva i štura Kastilja otvara riznicu svih bogatstava i lepota“ (Андріћ 1981^d: 138) i pretvara se u „san pun značenja“ (Андріћ 1981^d: 137). Čim je kročio u zemlju flamenka i koride, na tle koje je porodilo Kolumba, Servantesa i Goju, pisac je uočio da „u toj španskoj stvarnosti i najmanja stvar bi se stidela kad bi služila samo onom cilju kojem ga je praktični život namenio“ (Андріћ 1981^d: 135). Pogled španskog čoveka uprt je u nebo, on sanja o veličini svoga naroda i svoje zemlje, on se ponosi svojim precima, a sve što tu postoji „nastoji stalno da prevaziđe sebe, i sve je nadvisilo svoju vulgarnu na-

menu, za prst, za podlanicu, ili za lakat, ali sve je klisnulo uvis“ (Андріћ 1981^d: 135–136).

Ako se uporede Andrićeви putopisi iz južnih i iz severnih predela, dobiće se vrlo dosledno građena slika sa dva jasno izdvojena pola. Dok na Severu „sve postoji a ništa ne živi“, gde „svetlost i voda igraju svoje igre, ali kao dva deteta koja se ne poznaju“ i gde „iz te njihove igre jalovice neće se nikad ništa začeti ni roditi“ (Андріћ 1981^d: 145), dotle će pisac, bez dvoumljenja odati poštu toploti, bujnosti i svetlosti Juga i definisati svoju poziciju stanovnika rodnoga tla žive materije: „[...] Život mora da vodi poreklo odnekud iz toplijih krajeva“ – piše Andrić u sred teksta o Severu i dodaje: „[...] I najsitniji oblik života nosi u sebi nevidljivo utkanu težnju da se vrati u te krajeve“ (Андріћ 1981^d: 147).

O tim krajevima – o Mediteranu i Jadranskom moru, o Sredozemlju i južnim pejzažima Balkana, o kamenim ulicama, palatama i zidinama Dubrovnika, Opatije, Ohrida, Herceg Novog i Počitelja – Andrić je ostavio blistave stranice. Pokušavajući da rekonstruiše „istoriju grada“ kroz knjigu Iva Vojnovića i kroz dodir belog, klesanog kamena i pogled sa Gornjeg Konala („San o gradu“), Andrić napušta „ures jedini od ove Dubrave“ sa potpunom svešću o „vjeri, gospodstvu i slobodi, Dubrovnika, mirna grada“ (Андріћ 1981^d: 190). Rekonstrukcijom će se pisac pozabaviti i u tekstu „Na kamenu, u Počitelju“, naslućujući „vekovе koji su već izvan svake mere i računa, svake moći sećanja“ (Андріћ 1981^d: 226) i „teške kastelane, dizdare i kapetane“ u kulama iznad Neretve kako bdiju i strepe „od zavera, mita i varke, od ljudskog lukavstva koje na ovakvim mestima nikad ne spava i ne miruje“ (Андріћ 1981^d: 223). Sedeći na oborenem, toplom kamenu bivše građevine, pisac poput Šeherezade ispreda priču o bivšem gradu, onakvom kakav možda nikada nije bio, ali kakav je mogao biti. Čitajući te uzbudljive stranice o gradu iz čijih pukotina sada raste smokva, uveravamo se po ko zna koji put da nam umetnost kazuje više, obuhvatnije i tačnije od udžbenika istorije.

Tražeci „objašnjenje o postanku i životu svakog obrađenog parčeta zemlje i svakog kutka ljudskih naselja“ (Андріћ 1981^d: 238), naš pisac stigao je i do Ohrida. Za razliku od većine putopisa u kojima je izdvojen detalj, i istorija Počitelja i priča o Ohridu („Kraj svetlog Ohridskog jezera“) sazdate su od više različitih „sižea“. Mnogobrojne čari južnog jezera nametnule su se piscu: opisi grada, („Penjem se između kuća koje su kao sestre u porodici bogatoj decom, sve slične a nijedna potpuno ista“), predela u koji je smešten („Pod sunčevom svetlošću to polje, bogato vlagom i rodом, prijatno je oku kao blagodet zemlje i čovekovih ruku, a ljubičastorumene padine, u čijim se prevojima crvene krovovi zbijenih sela, imaju boju tkanja na ženskim pregačama i zaruđelih jabuka na dobrom septembarskom suncu“), kristalnog odsjaja vode u kupačevom oku, mekih zvukova pesme koji dopiru iz crkve Svete Sofije ili gla-

sova ribara u čamcima („Ovde melodije stare i nestaju, ali ne umiru; ne rađaju se, nego vaskrsavaju“ –Андрјић 1981^d: 239), krotkih, mirnih i vrednih ljudi što su povazan, „ćutljivi i dostojanstveni, povijeni nad svojim radom“ (Андрјић 1981^d: 239) – predstavljaju čudesne oaze mirne i usredsedene lepote. Sakupljeni i nanizani, kao u kolajni ohridskih bisera, ovi redovi predstavljaju malo remek-delo putopisne proze.

Sličnom atmosferom zrači i tekst u formi sećanja „Dolinom Radike, i dalje“. Kratak esej o čarima Makedonije koja je kao „ostvaren san u kom se slutnje obistinjuju i želje same od sebe ispunjavaju, ma koliko smele i neverovatne bile“ (Андрјић 1981^d: 245) tipično je andrićevski putopis: nema u njemu tehničkih i konkretnih podataka, sve je boja, zvuk, miris i pokret, u njihovom međusobnom dodiru i mešanju. Ovaj pregnatan zapis o reci što se probija kroz kamene stene makedonskih brda, čitaocu se čini kao raskošna slika u bezbroj boja.

Govoreći na jednom mestu o prirodi putopisa, Andrić beleži: „A svoja nekadašnja putovanja treba zaista čitati i odgonetati kroz sećanja(...)Putopis, bar kad je ovakav, i nije drugo nego to. Pisati ga, to znači, otprilike, videti u snu predeo ili grad koji smo nekad davno na javi gledali i doživeli, i već prilično zaboravili, pa traje san onda kratko, a najbolje što se može, ispričati ljudima svog jezika, koji će ga čitati – ako se reše da ga čitaju – mešajući ga sa svojim doživljajima, željama i putovanjima i dodajući mu neizbežno boje i senčenja svog trenutnog raspoloženja.“ (Андрјић 1981^d: 244) Upravo je ovako vaskrsnulo u piscu sećanje na Brusu, grad koji je davno pohodio. U trenutku kada saznaje da je središnji deo stare i strme Bruse postradao u velikom požaru, u piscu se razvija klupko davnašnjih, zatamljenih slika i drevna prestonica Turske izranja pred čitaocem u svom veličanstvenom sjaju. U tekstu „Na vest da je Brusa pogorela“ Andrić na paradigmatičan način pokazuje kako se kroz reminiscenciju i pogled unazad može rekonstruisati portret jednoga predela i njegovih ljudi: ako je i manje dokumentaran, ovakav putopis ne mora biti i manje tačan. Prosejana kroz sito vremena, samo autentična sećanja opstaju, a samo snažni doživljaji preživljavaju nasrtaje zaborava.

Na sličan način evociran je prizor severne pokrajine negdašnje Jugoslavije u tekstu „O letovanju u Sloveniji“. Doživljaj male, lepe, planinske zemlje, sa njenim jednostavnim i gostoprимljivim ljudima, vraća se piscu kroz sećanje. Kroz zapamćene slike, prizivajući davnašnje vreme, on ponovo kreće na put. „Odblesak toga letovanja, zelen i zlatan, a topao i drag, lebdi i treperi pred mojim očima i u trenutku dok ovo pišem i dok oko mojih prozora zavija studen i nemilosrdan vetar u zimskoj noći velikog grada“ – piše Andrić na kraju teksta (Андрјић 1981^d: 252).

Jedan se tekst, među svim putopisima, po postupku razlikuje od ostalih: to je kratka priča o snažnom dečaku sa Cetinja (reč je o Njegošu) koji sa

uzbuđenjem silazi u Toplu nadomak Igala. Jedino ova priča o predelima, stazama i licima ne kazuje se u *ich*-formi, već je ispisuje pripovedač. A tome pripovedaču, o lepotama južnog Jadrana tiho šapuće Andrić, koji voli Herceg Novi i koji najlepeša leta života provodi sa svojom ženom Milicom u kući u Toploj.

U triptihu tekstova o zavičajnom Sarajevu („Raja u starom Sarajevu“, „Jedan pogled na Sarajevo“ i „Na jevrejskom groblju u Sarajevu“) vidimo jednog malo drukčijeg putopisca. On je pedantni hroničar prošlih vremena koji pažljivo beleži i analizira pojedinosti iz istorije grada. Poput povesničara, Andrić nastoji da na osnovu podataka iz literature i ostataka materijalne kulture, rekonstruiše mnoge oblike života grada koji je kroz istoriju menjao gospodare. U tekstovima o razvoju Sarajeva, o raji i grobljima, Andrić će se obilato koristiti podacima koje je sakupljao za svoju doktorku tezu *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*. Što je u Andrićevom pripovedačkom nizu, na tematskom planu, pripovetka „Pismo iz 1920. godine“, to je u okviru putopisa tekst o sarajevskoj raji: uticaj turske okupacije na promene u duhovnom biću pripadnika različitih verskih zakona, suživot četiri vere, nastojanje pripadnika tih vera da sačuvaju svoju tradiciju, bogomolje, nezavisnost nacionalnog i konfesionalnog bića, Andrić je ispričao mirno i bez strasti. Ono što je u opisu grada, njegove istorije i odnosa neprijateljstva među verama koje su „kroz stoleća molile Boga svaka po svome zakonu i načinu“ (Андріћ 1981^d: 210) ispričano u jednom sloju, hroničarski i objektivistički, u priči „Pismo iz 1920. godine“ dobija dublje, univerzalnije značenje: „Tako i noću, dok sve spava, u brojanju gustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i poste prema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika“ (Андріћ 1981^a: 184). Samoubilačka mržnja među pripadnicima pravoslavne, katoličke i muslimanske vere u Bosni (Jevreji su uglavnom iščezli iz te zemlje) bila je gotovo opsesivna Andrićeva tema.

Prateći krivolju uspona i padova naselja „na samom ždrelu planinskog klanca kroz koji se reka Miljacka provlači kao konac kroz iglene uši“ (Андріћ 1981^d: 194), vodeći nas u javna zdanja, kuće i bašte, preko mostova, ulica i sokaka Sarajeva, Andrić ispisuje ličnu kartu grada „koji dotrajava i umire, i u isto vreme se rađa i preobražava“ (Андріћ 1981^d: 201). Ali, i groblja umiru, ustvrđiće Andrić kad se zagleda u srušene bele muslimanske nišane ili drevna sefardska večna počivališta iznad Miljacke. Kako „smrt nije poetičnija od života“ (Андріћ 1981^d: 213), tako i „groblja imaju značenja ukoliko govore o životu sveta kom su pripadali oni koji u njima leže, i istorija groblja ima smisla i opravdanja ukoliko baca svetlost na put sadašnjih i budućih naraštaja“ (Андріћ 1981^d: 213).

U spisu o jevrejskom groblju u Sarajevu koju piše pisac „uzbuđen i ponesen“ (Андріћ 1981^d: 213), na nemoj karti povesti Balkana ucrtana je jedna tragična geografija uništenih i iskorenjenih bosanskih Sefarda. Dramatičnoj istoriji naroda u večnom rasejanju pridodata su stratišta poslednjeg velikog rata: pisac podseća da „svet zna i pamti te prolećne i letnje mesece 1941. godine“ (Андріћ 1981^d: 221). Stoga, „gubeći se u živom saučešću“, Ivo Andrić, putnik kroz jevrejsku povest i posetilac sefardskog groblja, izriče na kraju jedan sasvim ličan i anagažovan sud o „zajedničkoj odbrani koju čovečanstvo [...] mora organizovati protiv svih međunarodnih zločina i tako postaviti sigurnu branu i stvarnu odmazdu protiv svih ubica ljudi i naroda“ (Андріћ 1981^d: 222).

U istom takvom tonu ispisan je dugačak tekst „Utisci iz Staljingrada“: u razrušenom, ratom uništenom gradu koji je sedamdeset i dva dana odoljavao osvajaču i pobedio veliko svetsko zlo, pisac posmatra ljude koji sa entuzijazmom izgrađuju svoju iznurenu i umornu zemlju. Iako je putovanje u Sovjetski Savez jedno od onih za koje kaže da su mu nametnuta (Andrić je kao predsednik Saveza književnika Jugoslavije u jesen 1946. godine boravio pet nedelja u Moskvi, Lenjingradu i Staljingradu), ono će biti inspirativno za pisca koji „gleda, sluša, uči i ponešto zabeleži“ (Андріћ 1981^c: 215). Može biti da se Andrić sa ovoga puta vratio „iznuren fizički“, ali ne mislimo da je iz Rusije došao „osiromašen duhovno“. I pored toga što tekst ima u izvesnoj meri propagandni zadatak da slavi pobedu nad fašizmom, snagu „grada heroja“ i vitalnost namučnog ruskog naroda, u njemu ipak dominira autentično osećanje Andrića kao putopisca. Ovaj tekst je, reklo bi se, napisan po obrascu idealno zamišljenog putopisa: motivi putovanja navode se na samome početku, slede, zatim, događaji za vreme puta, detaljan opis širokog ruskog prostranstva „koje se ne može aršinom izmeriti“, istorijski okvir za sliku na kojoj će dominirati ljudi i njihovi naponi da zemlju obnove, a onda i neposredan Andrićev susret sa slavnom zemljom i njegov običaj do te mere zanimljiv, da otkriva jednu sasvim novu stranu pisca: „Kad god dođem prvi put u jedan kraj, ja imam običaj da ispitam i oprobam zemlju na koju sam stupio, i to ne samo pogledom i vrhom od cipele, nego i da je razmrvim pod svojim prstima, jer to je početak svakog poznavanja svega ostalog što živi i postoji na tom tlu“ (Андріћ 1981^d: 163). Pisac će otkriti da „ova zemlja je masna, ali tvrda, kao metalna, a sva obrasla oštrom travom i stepskim pelenom koji je sitniji od našeg, ali mnogo intenzivnije miriše kad ga rastarete među dlanovima. Odmah se vidi: ovo je zemlja koja se ne daje lako ni oraču ni osvajaču“ (Андріћ 1981^d: 163). Evo, ponovo, u ovom kratkom pasazu, tipičnog, slojevitog Andrića: opis, poređenje, slika i onda poetski zaključak.

Pričajući nam priču o predelima Zavoložja, o istoriji Staljingrada, o borbi protiv Hitlera i veri u pobedu, o nadljudskim naporima i izdržljivosti naroda, o energiji i životnom elanu ljudi u razorenom gradu („lepo se vidi da su se

ovde i ruševine borile i da je i njih trebalo rušiti“ – Андрић 1981^d: 169), preporodu i zaslugama, Andrić progovara o temeljnim ljudskim vrednostima: čovekoljublju, žeđi za slobodom, o solidarnosti, ljubavi i razumevanju.

Potpuno je drukčiji tekst „Na Nevskom prospektu“. Koliko je proza o Staljingradu ispisana kao celina sa uvodom, ekspozicijom i zaključkom, toliko je tekst o drugom gradu-heroju, Lenjingradu, poput većine Andrićevih putopisnih tekstova, sazdan na jednome detalju koji je stavljen pod uveličavajuće staklo. Pisac ne zahvata celinu, on primećuje i beleži ono što mu je poznato i blisko. Reč je ovde o knjigama i antikvarnici. I isključivo kroz priču o mestu knjige u životu Rusa, Andrić uspeva da dade portret naroda i njegovih duhovnih potreba: „Tu vlada samo jedno: stvarna potreba za knjigom i više od toga: ljubav i strast za knjigu“ (Андрић 1981^d: 156).

Nakon Drugog svetskog rata, posle posete Sovjetskom Savezu, Andrić je kao član jugoslovenskih delegacija odlazio još na mnoga putovanja za koja je sam govorio da su se „slučajno“ za njega „prilepila“. Sa nekih od njih vraćao se sa zabeleškama od kojih su nastali celoviti radovi. Takvi su tekstovi "U Šopenovoj rodnoj kući" i "Susret u Kini". Oba teksta organizovana su oko jednog središnjeg događaja u koji će se uliti mnoštvo utisaka: jednom je to koncert u Šopenovoj kući u Železnoj Voli, posle kojeg su svi „pljeskali živo i oduševljeno, ali još uvek kao u snu“ (Андрић 1981^d: 87), a drugi put je to trenutak duhovnog susreta sa nepoznatom i dugovekom kineskom kulturom u privatnoj biblioteci Lu Sina.

„Kada bi neko izračunao [...] koliko sam vremena i snage izgubio na svojim putovanjima za poslednjih četrdeset godina, izašla bi suma napora dovoljna za čitav jedan život ljudski možda. Ja sam na putovanja trošio ne samo novac i vreme nego i snagu živaca i mašte, jer u putovanja treba uračunati i druge, uglavnom izlišne pripreme u mašti i u stvarnosti. I tome treba dodati da je najveći deo tih putovanja bio bez naročitog smisla i da mi je retko kada donosio zadovoljstva. Prosto jedna nezdrava potreba. A koliko sam se u tim putovanjima trošio, vidi se najbolje po tome što sam za vreme dva velika rata (1914–1918 i 1941–1944), kada sam bio prisiljen da sedim na jednom mestu, napisao gotovo najveći deo svojih radova“ – piše Andrić u Opatiji 1952. godine na stranicama jedne od svojih svezaka, takozvane Šarene knjige (Андрић 1981^c: 117), a onda, malo niže, dodaje: „Istina je, s druge strane, da sam u ono što sam napisao uneo mnogo toga što sam video i doživeo na tim uzaludnim putovanjima“ (Андрић 1981^c: 117).

Negde na liniji koja značenjski spaja ova dva iskaza stoji, čini se, istina o Andrićevim stranstvanjima i značaju darova što su mu ih putovanja donosila. U mladosti spreman da svakoga časa zakorači na put koji je za njega, istina, i tada bio „lek koji ne leči, ali manje ili više pomaže i donosi prolazno olakšanje“ (Андрић 1981^c: 171), Andrić je polako, kako su godine odmicala,

gradio kritički odnos prema putovanju, shvatajući ga kao „drogu“ čije dejstvo vremenom biva „sve nesigurnije i slabije“ (Андріћ 1981^c: 171). Ako se u „lutalačkoj mladosti“, žudeći za novim iskustvima i doživljajima, Andrić lako predavao putničkoj strasti, i u pravom pesničkom egotičnom zanosu sliku sveta oko sebe prelamao kroz sočivo vlastite pesničke privatnosti, u starosti će, već umoran od „rasipničkog luksuza“ koji ga je „trošio i podgrizao“, najdublji mir i suštinski smisao nalazati u predelima svoje unutrašnjosti. „Srećni i pametni malo putuju i u tim retkim putovanjima nalaze sve ono što im treba [...] A nesrećni kruže i krstare svetom, i uzalud tražeći i nikad ne nalazeći *svoje* putovanje, nemaju koristi ni utehe od onog što vide na svom stranstovanju“ – ostavlja Andrić zapisano u Plavoj knjizi (Андріћ 1981^c: 172). Nije reč samo o biološkim razlozima, i o umoru što s godinama savladava trošno telo: u trajnom osećanju usamljenosti i prolaznosti, kada je pisac samome sebi jedino stalno i sigurno uporište, na jednom višem planu, on reaguje egoistično, svesno ograničava svoj vidik, povlačeći se u svojevrсну unutrašnju emigraciju. Šireći i iznutra produbljujući omeđeni prostor duhovnosti i slobode, pisac putuje zamišljenim predelima. Imaginirajući stvarnost, gradeći je od lelujave stvari duha, mašte i slika, on ne mora da se pomera sa kućnoga praga: vidik unutra najdalji je i najdublje doseže.

„Putovati, ali u svom gradu trajno ostati“ – napisao je Andrić Vojmiru Durbešiću davne 1913. godine. Još tada, u ovoj kratkoj rečenici, mladi Andrić kao da je sažeto formulisao svoju putničku filosofiju. „Ono što svaki čovek treba da nađe ostajući kod svoje kuće, to ne može naći u svetu, pa da oči istočič sa tuđim horizontima“ – zapisao je, četiri decenije kasnije, pisac sa velikim iskustvom stranstovanja po mnogim evropskim prestonicama (Андріћ 1981^c: 172), jasno definišući svoje uverenje da je jedino vredno putovanje – putovanje po sopstvenoj unutrašnjosti.

U osnovi ambivalentan, Andrićev odnos prema ideji putovanja nema samo psihološko i sociološko objašnjenje. Piščev stav prema suštini putovanja, može se, u neku ruku, opravdati i poetičkim razlozima. „Valja biti pravedan, boravak u inostranstvu mi je koristio u mnogome, ali osjećam da ne smije predugo trajati ako neću da izgubim vezu sa zemljom i duhovno usahnem“ – piše Andrić Tugomiru Alaupoviću 1922. godine iz Bukurešta (Андріћ 1981^c: 279–280). Za umetnika njegove intelektualne orijentacije, pisca čije stvaralačko biće počiva na varijetetima kulture južnoslovenskih naroda, koji je pažljivo osluškiavao i istraživao srpski jezik i, u izvesnom smislu, stabilizovao njegovu sintaksu, bilo je važno da ostane vezan za tradiciju koja ga je duhovno odredila i definisala. Zato ne izgleda nimalo čudno podatak da je, pažljivo čitajući Gogoljeva pisma, Andrić označavao i komentarisao upravo one delove epistola tvorca „Mrtvih duša“ u kojima se vidi da je stranstovanje i „usamljeničko lutanje“ oslabilo njegov stvaralački potencijal. Na margini knjige Gogoljevih pisama,

implicitno formulišući jednu od ključnih postavki svoga pogleda na umetničko poslanje, Andrić primećuje da je Gogolja zdravo shvatanje piščevog poziva opominjalo da bude što bliže ljudima svoje zemlje. Pisac višegradske i travničke hronike oduvek je znao za tu mudrost. Otud će se, najverovatnije, i opasati „epskom snagom“ kojom je oblikovao „motive i sudbine iz povesti svoje zemlje“, kako je stajalo u obrazloženju Nobelovog komiteta za književnost. Čvrsta utemeljenost u nacionalnom i kulturnom identitetu sopstvenoga naroda bila je za našega pisca jedna vrsta inicijalnog gesta i uporišne tačke odakle će se otiskivati na stvarna i imaginarna putovanja, kroz postojeće i zamišljene predele sveta i mašte.

Literatura

- Андрић 1981^a: Андрић, Иво. *Деца*. Сабрана дела. Књ. 9. Београд.
- Андрић 1981^b: Андрић Иво. *Знакови поред пута*. Сабрана дела. Књ. 10. Београд.
- Андрић 2002: Андрић, Иво. *Писма (1912–1973)*. Нови Сад.
- Андрић 1981^c: Андрић, Иво. *Свеске*. Сабрана дела. Књ. 12. Београд.
- Андрић 1981^d: Андрић, Иво. *Стазе, лица, предели*. Сабрана дела. Књ. 10. Београд.
- Бахтин 1989: Бахтин, Михаил. *О роману*. Београд.
- Вучковић 1995: Вучковић, Радован. Андрићеве критичко есејистички радови. In: *Свеске Задужбине Иве Андрића*. Београд. S. 147–184.
- Новаковић 1980: Новаковић, Бошко. Структура Андрићевог путописа. In: *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе*. Београд. S. 439–452.
- Цивјан 1998: Цивјан, Татјана. О балканском моделу света. In: *Свеске Задужбине Иве Андрића*. Београд: Задужбина Иве Андрића. S. 165–220.

Žaneta Đukić Perišić (Belgrade)

Travel, traveller, travelogue

The structure and nature of Andrić's travelogues are discussed in the article, as well as their place within writer's body of work. The meaning of travel phenomenon is being examined in the history of literature, as well as Andrić's attitude towards the role of a traveler in his literary world. Particular attention is paid to the idea of the writer being the main character in his own travelogues.

For Andrić, the idea of *recognizing* our own in what's foreign is as significant as *getting to know* the foreign. By noticing familiar points in an unfamiliar world, the writer is establishing the principle of continuity between different cultures, because civilizations get to know one another solely through dialogue. On the other hand, travels and encounters with unfamiliar regions represent the possibility of extraordinary introspect for the writer, as well as and breakthrough into his own inner space.

Žaneta Đukić Perišić
Zadužbina Ive Andrića
Beograd
Srbija

Wolfgang Eismann (Graz)

Ivo Andrićs Dissertation im Kontext zeitgenössischer österreichischer Bosnienbilder

1. Die Dissertation von Ivo Andrić

Über Andrićs Dissertation gibt es inzwischen eine reiche Literatur, die Branko Tošović (2008: 112–134) weitgehend referiert hat. Hier kann nur auf einige wesentliche Punkte in der Interpretation und Einschätzung von Andrićs Dissertation eingegangen werden, die zu einer Bewertung seines literarischen Gesamt- oder Hauptwerks geführt haben, die je nach Standpunkt eher positiv oder negativ ist. Bevor die unterschiedlichen Meinungen hier grob zusammengefasst werden, soll als grundlegende These der folgenden Überlegungen vorab festgehalten werden: Andrić ist in den Wertaussagen seiner Dissertation dem Zeitgeist und einer Tradition verpflichtet, die beim christlichen Teil der süd-slawischen Völker besonders stark ausgeprägt war, und die sich in vielem mit den vorherrschenden Auffassungen in der Monarchie und im späteren Österreich deckte. Doch gab es bereits während der Abfassung seiner Dissertation in Österreich und auch bei einigen seiner damaligen Landsleute eine differenziertere Beurteilung der kulturellen Leistungen der osmanischen Herrschaftsperiode am Balkan als er sie in seiner Dissertation lieferte.

Obwohl es vor allem von Kritikern immer wieder erwähnt wird, wird oft vergessen, unter welchen äußeren Vorzeichen die Abfassung von Andrićs Dissertation stand. Er war 1923 Vizekonsul des Königsreichs der Serben, Kroaten und Slowenen (SHS) in Graz geworden und musste einem neuen Gesetz Folge leisten, das mit Beginn des Jahres in Kraft getreten war und für bestimmte Posten im Staatsdienst konkrete Qualifikationen vorsah. Er brauchte einen Hochschulabschluss, über den er zu dieser Zeit nicht verfügte. Daher inskribierte er im Herbst 1923 an der Philosophischen Fakultät der Universität Graz in der Slawistik. Im Dezember 1923 wurde er übrigens aus dem Dienst entlassen und auf Betreiben des Konsuls vorübergehend nur befristet (als „dnevničar“, vgl. Juričić 1989: 19) eingestellt. Innerhalb von zwei Semestern, in denen er Lehrveranstaltungen besuchte, schrieb er seine Dissertation, die er bereits am 15. Mai 1924 einreichte. Sein Rigorosum aus „Slavischer Philologie“ und „Österreichischer Geschichte“ absolvierte er am 3. und 12. Juni 1924. Dabei ist zu berücksichtigen, dass er die Dissertation wohl zunächst auf Serbokroatisch schrieb und dann ins Deutsche übersetzte. Er wertete einen großen Teil der ihm damals in Graz zur Verfügung stehenden Literatur aus, die zumindest für die Vorkriegszeit sehr umfangreich in der Bibliothek vorhanden war, wie auch der Rezensent Heinrich Felix Schmid bemerkt.

2. Geschichte, Ideologie und Literatur

In der Einschätzung der Dissertation von Andrić haben sich mehrere Meinungen herausgebildet, die zum einen die Dissertaton als Grundlage seines gesamten späteren literarischen Schaffens sehen und sie selbst eher für ein literarisches Werk als für eine wissenschaftliche Arbeit halten und die zum anderen eine nüchterne Einschätzung der Dissertaton als wissenschaftliche Arbeit vornehmen, auch wenn sie in manchen Fällen Andrić bescheinigen, er sei in der Art der Darlegung, Sprache und Still eher ein Essayist oder Kulturwissenschaftler als Historiker. Niemand wird leugnen wollen, dass die Dissertation Andrićs selbstverständlich inhaltliche und thematische Bezüge zu den großen Themen und vor allem zu dem Milieu, in dem die meisten seiner Erzählungen und Romane spielen, aufweist. Ihre impliziten und vor allem expliziten Wertaussagen aber auf das Werk Andrićs zu übertragen, würde bedeuten, einer Ideologisierung dieses Werkes Vorschub zu leisten, wie sie bewusst (und vielleicht in gewissem Maße auch „verständlich“) von bosnischen Muslimen seit den ersten Arbeiten von Kurtović (1961) heute verstärkt vorgenommen wird. Es gilt aber, den Literaten Andrić nicht nur vor seinen Gegnern, sondern in diesem Falle gerade auch vor seinen Verteidigern und Verehrern zu schützen.

Hier sei auf Parallelen hingewiesen, die sich aufdrängen. Es gibt gute Gründe, dem Publizisten Dostoevskij Nationalismus, Antisemitismus, eine antipolnische Haltung und vieles mehr zu unterstellen. Und natürlich lassen sich Anklänge davon auch in seinem literarischen Werk wiederfinden. Doch wird kaum jemand auf die Idee kommen, dieses Werk darauf zu reduzieren. Das liegt nicht allein am polyphonen Widerstreit der Stimmen in Dostoevskijs großen Romanen, denn auch die Überbewertung der Polyphonie engt andere „literarische“ Deutungen zu sehr ein. Bei Andrić wird man zudem einen derartigen polyphonen Widerstreit nicht finden. In seinen Romanen, in denen wir es zumeist mit einer auktorialen und allenfalls personalen Erzählsituation zu tun haben, herrscht das sog. objektive Erzählen vor, wie das Vučković und andere überzeugend dargelegt haben. Dennoch bedeutet das nicht, dass wir es hier mit der Ausarbeitung und Aufarbeitung historischer Thesen zu tun haben, selbst wenn Andrić betont hat, dass er für seine „Chroniken“ (Na Drini čuprija und Travničkaja hronika) wissenschaftlich ein riesengroßes Material gesammelt habe, wobei er aber zugleich den Hinweis nicht vergisst, dass er dieses dann schöpferisch verarbeitet habe.¹ Erschwert wird eine literarische Einschätzung durch den ewig währenden ethnischen oder nationalen Streit um die Person von Ivo Andrić, der meistens auch auf sein literarisches Werk aus-

¹ „Za hronike ja sam naučenjački pribrao a zatim stvaralački provario ogromnu gradu.“ (Hier zitiert nach Dmitrijević 1981: 67).

gedehnt wird. Über diesen Streit, der sich mit dem Zerfall Jugoslawiens verstärkt hat, habe ich an anderer Stelle berichtet (Eismann 2005). Egal wie man zu Andrićs politischen Überzeugungen steht – und die Person Andrić und seine politische und gesellschaftliche Karriere bilden ohne jeden Zweifel ein interessantes Thema, über das auch sehr kontrovers gestritten wird² – diese lassen sich nicht aus seinen fiktionalen Texten ableiten bzw. bestätigen. Seine Dissertation, seine publizistischen und in Ausübung seines Berufes verfassten Texte enthalten Einschätzungen und Wertaussagen, die man getrost der Person Ivo Andrić zuordnen kann. Diese auf das fiktionale Werk von Andrić zu übertragen oder in diesem danach zu suchen, hieße deren Intention als Literatur zu verkennen. Selbst um „Objektivität“ bemühte Untersuchungen, wie z. B. Müller (2005), in denen es darum geht, aufgrund der fiktionalen Darstellung eine „Selbst- und Fremdwahrnehmung der bosnischen Völker“ im literarischen Werk Andrićs herauszuarbeiten, sind nicht unproblematisch, wenn sie aufgrund einer detaillierten Analyse der Aussagen der auktorialen und der personalen Erzähler zu dem Fazit kommen, „dass Andrić den serbischen Hegemonialanspruch zumindest wohlwollend wiedergibt“ (Müller 2005: 290). In besagter Arbeit wird z. B. die Aussage des Konsuls Davilles und seines Sekretärs des Fossés über die Gleichgültigkeit der bosnischen raja (Müller 2005: 259) in *Travnička hronika* gegenüber dem zivilisatorischen Fortschritt in Form von besseren Wegen durch die Aussage eines katholischen Geistlichen erklärt: *Što je gori put to su turski gosti redi*, also als eine Haltung, die dem Schutz vor unerwünschten Gästen dient. Müller setzt das in Bezug zu Andrićs Aussage in seiner Dissertation: „Indem sie sich mit einem Wall der Religion, strengen Sitten und einer besonderen, rohen Lebensführung ohne irgendwelche Bedürfnisse umgab, entzog sich die raja dem Einfluss der türkischen Machthaber.“ (Zitat

² Hier sei nur angemerkt, dass er selbst seine kroatische Herkunft nie in Abrede gestellt hat, aber bereits 1923 Zweifel daran äußerte, ihn als kroatischen Schriftsteller zu bezeichnen (vgl. Tošović 2008: 596). Sein Eintreten für ein Jugoslawien unter serbischer Führung lässt sich kaum bestreiten, ebenso wie seine sprachliche und organisatorische Hinwendung zur serbischen Literatur. Mögliche Schwächen und auch Irrungen der Person Ivo Andrić, werden ihm (vor allem von kroatischer Seite) als politischer Opportunismus ausgelegt oder aber von seinen Verehrern verschwiegen bzw. in Abrede gestellt. Das wird vor allem deutlich bei einem der kritischen Versuche, sich auch mit den politischen Irrungen Andrićs auseinandersetzen, wie ihn der Montenegriner Vasilije Kalezić seit 1980 unternommen hat (Kalezić 1985). Von den Hütern des Erbes von Andrić wurde er dafür heftig angegriffen. Doch gibt es auch eine Politik des „Verschweigens“ dieser „schwierigen“ Aspekte der Biographie von Andrić. Man sollte hier vorurteilsfrei auch das Verhalten des Diplomaten und Politikers Andrić kritisch analysieren und gegebenenfalls berücksichtigen, ob es sich um „Auftragsarbeiten“ handelte, die Andrić für seine Vorgesetzten schrieb (wie sein umstrittenes Referat über die Nordalbanienfrage von 1939). Dennoch gilt auch hier, dass politische Aufsätze und Referate grundsätzlich einem anderen Zweck dienen als Romane und Erzählungen, und daher anders zu bewerten sind, selbst wenn Kalezić (1985: 8) unter Berufung auf Andrić betont, dass das persönliche Leben nicht von der Kunst getrennt sei.

nach Müller 2005, 260) Diese Haltung, die die Romane Andrićs als „Illustration“ seiner grundsätzlichen Einstellung zu den historischen, politischen und ethnischen Problemen in Bosnien sieht, entspricht einer Auffassung von Literatur, die z. B. ein V.G. Belinskij im 19. Jh vertreten hat (Literatur setzt nur bildlich um, was Wissenschaft logisch-sachlich darstellt). Selbst Andrićs historische Romane sind aber mehr als eine Illustration seiner historischen und politischen Thesen. Das macht sie eben über den bosnischen Kontext hinaus „zeitlos“ lesenswert und lässt sie nicht im bosnischen „Kolorit“ ersticken, auch wenn sie so viel von ihrer Faszination gerade diesem Kolorit zu verdanken haben. Welche widersprüchlichen Schlussfolgerungen aus dem Werk von Andrić herausgelesen werden können, wenn man versucht, sie auf bestimmte Werthaltungen zu reduzieren, kann man an den Beispielen der kroatischen Untersuchungen aufzeigen, die Andrić als kroatischen Schriftsteller sehen wollen, wie Poljak (2002) und diese Haltung aus den „Aussagen“ seiner Werke herauslesen, indem sie z. B. eventuell positiv deutbare Aussagen über den zivilisatorischen Fortschritt, den die austroungarische Herrschaft in Bosnien mit sich bringt, als Meinung des „europäisch“ denkenden Kroaten Andrić sehen, wohingegen z. B. der serbische Schriftsteller Petar Kočić in seinem Werk anti-austroungarisch und damit rückständig und nicht europäisch sei. (Jelčić 1999, 33) Das steht in seltsamem Kontrast zu der Rolle der Kroaten, die Müller aus den historischen Romanen Andrićs herausliest.³

3. Andrićs Dissertation: literarisches Werk oder Verbote seiner literarischen Werke

In einer Reihe von Arbeiten wird Andrićs Dissertation als Vorarbeit und Grundlage seiner großen historischen Romane, ja seines gesamten späteren literarischen Werks gesehen und letztlich selbst zu einem literarischen Werk erklärt. Diese Auffassung nimmt ihren Anfang mit der Arbeit von Tartalja (1962, 168ff) und wird von Vučković (1974, 168ff), einem der besten Andrić-Kenner, weiter ausgeführt. Kaum einer von den Kritikern, die sich mit der Dissertation von Andrić befassen haben, hat diese nicht in der ein oder anderen Weise als „literarisches“ Werk bezeichnet, und alle sind sich ausnahmslos darin einig, dass sie die Grundlage all seiner späteren literarischen Arbeiten bildet. Das ist unabhängig davon, ob Dissertation und literarisches Werk

³ Die Vertreter der kroatischen Volksgruppe „erscheinen [...] in der individuellen Charakterzeichnung am negativsten. Während Andrić problematische Verhaltensweisen der bosnischen Moslems in erster Linie kollektiv darstellt, [...] bleiben die weltlichen Kroaten in allen ihren Bestrebungen auch als Einzelpersonen überheblich, oberflächlich und unsozial. Positiv gestaltet werden lediglich Figuren, die die serbische Führungsrolle auf dem Balkan ausdrücklich anerkennen. Dies korrespondiert auffällig mit Andrićs nationalem Selbstverständnis und der Absage an seine kroatische Herkunft zugunsten einer serbisch geprägten Identität.“ (Müller 2005: 192)

„positiv“ eingeschätzt werden (z. B. Dedijer 1979; oder auch der Eintrag auf der Homepage der Zadužbina Ive Andrića) oder ob man sie als Ausdruck der negativen Einstellung Andrićs gegenüber den Bosniaken und dem Islam (Rizvić 1995), als eurozentristisch (Duraković 1997) oder gar als tendenziöses hasserfülltes Pamphlet (Spahić 2000) sieht. Ausnahmen bilden Arbeiten, die sich vornehmlich auf den historischen Kontext der Dissertation beschränken und Andrić einige Fehler und Versäumnisse nachweisen (wie z. B. S. Ćirković; vgl. Konstantinović 1982). Einer der wenigen, die zu einer differenzierteren Beurteilung gelangen ist Lovrenović, der einerseits wie die meisten Kritiker Andrićs Dissertation in literarisch-künstlerischer Hinsicht als einen Vorboten seiner späteren literarischen Werke bezeichnet, aber andererseits einen deutlichen Unterschied macht zwischen der Dissertation und ihren Aussagen, die er allerdings mehr als politischen Diskurs denn als wissenschaftliche Arbeit sieht, und seinem literarischen Werk, in dem nach seiner Auffassung die Verhältnisse in Bosnien als „Metapher“ für Allgemeines und Universales dienen.

Hier sei noch einmal die Mehrheitsmeinung bezüglich der Dissertation von Ivo Andrić wiederholt, die am deutlichsten von Zoran Konstantinović bei der Herausgabe und Übersetzung dieser Dissertation formuliert wurde: „Ovo delo ne sme se posmatrati ni kao formalan akt da bi se udovoljilo zahtevima zakona o državnim činovnicima, ni isključivo kao disertacija iz oblasti istorije, to je u prvom redu književno delo, koje mora imati svoje mesto u celokupnom Andrićevom opusu ... Kada se danas postavlja pitanje o mestu disertacije u celokupnom Andrićevom delu, treba znati, da se ona svakako nalazi na prvom mestu zamašnog Andrićevog opusa [...]. U disertaciji se može otkriti geneza svega što je Andrić kao književnik oblikovao i iskazao.“ (Konstantinović 1982: 274f). An dieser Aussage soll begründeter Zweifel geäußert werden. Ziel der folgenden Ausführungen ist es, den Dissertanten, vor allem aber den Schriftsteller Andrić sowohl vor seinen begeisterten Anhängern als auch vor seinen Gegnern als Schriftsteller in Schutz zu nehmen und ihn als Historiker als Kind seiner Zeit (und seines Milieus) zu zeigen.

4. Andrićs Dissertation: Thesen und eigene Einschätzung

Zunächst seien einige der grundlegenden Thesen aus seiner Dissertation zitiert: „Alle, sowohl serbokroatischen, wie fremden, Erforscher Bosniens und seiner Vergangenheit, konnten übereinstimmend feststellen und mit mehr oder weniger Nachdruck betonen, dass die Einwirkung der türkischen Herrschaft eine absolut negative war“ (Konstantinović 1982: 108), und weiter: „Nicht einmal jenem Teile der Südslaven, der zum Islam übertrat, konnten die Türken einen kulturellen Inhalt oder eine höhere historische Mission bringen; für den christlichen Teil ihrer Untertanen aber führte ihre Herrschaft nur zu einer Verrohung der Sitten und zu einem Rückschritt in jeder Beziehung“ (ebd.).

Zum Vergleich seien die Ausführungen eines modernen Historikers angeführt, der in seiner Geschichte des Habsburgerreiches im Zusammenhang mit der Eroberung des Balkans durch die Türken schreibt: „Sie (die Osmanen W.E.) waren sehr tolerant und versuchten in einem Bereich, in dem sie ursprünglich eine Minderheit gebildet hatten, weder zu konvertieren noch zu assimilieren. Der Erfolg im Hinblick auf den Staat und die Kultur war augenscheinlich und stellte sich so rasch ein, daß es noch heute erstaunt. Sie brachten bemerkenswerte Wissenschaftler hervor, ihre Techniker übertrafen jene in Europa; die Finanzen des Sultans gediehen auf das prächtigste, und die Türken verfügten über die modernsten Waffen; in ihren Städten entstanden bald Denkmäler, die zu den bedeutendsten in Europa zählten“ (Bérenger 1995: 120).

Die offensichtlichen Widersprüche in der Bewertung der Kultur der Türken sind nicht nur abhängig von der Zeit (dem „Zeitgeist“ in einem weiten Sinne), in der sie entstanden. Das wird noch zu zeigen sein.

Andrićs Dissertation ist in erster Linie eine Arbeit zur Kulturgeschichte, wie auch sein Hauptgutachter Felix Heinrich Schmid lobt, der die glückliche „Verbindung kultur-, kirchen- und literaturgeschichtlicher Beobachtungen“ in der Dissertation herausstreicht, und nicht nur betont, dass „seiner Forschung durch die räumliche Unerreichbarkeit und sprachliche Unzugänglichkeit der türkischen Quellen gewisse Grenzen gezogen“ sind, sondern auch verlangt, dass für die „beabsichtigte Drucklegung“ doch weitergehende Forschungen aus der südslawischen Rechtsgeschichte und der kirchengeschichtlichen Forschung herangezogen werden sollten. (Konstantinović 1982, 240ff) Andrić hat aber selbst seine Dissertation nie überarbeitet und zu seinen Lebzeiten kaum darüber gesprochen. Sie wurde auch zu seinen Lebzeiten nicht publiziert – was sicher mit von ihm abhing. Und sie wurde auch in der Ausgabe seiner Werke 1976 nicht gedruckt, weil es hier offensichtlichen Druck aus Sarajevo gab, wie Safet Bandžović (2000, 36) berichtet. Bandžović zitiert die Aussage von Rodoljub Čolaković, die Dissertation sei eine na „brzinu pisana teza koja površno raspravlja o vrlo složenim pitanjima (bogumili, izlamizacija dela bosanskohercegovačkog stanovništva, odnosi među verama i slično)“, deren Publikation zur Folge haben würde „da bi mnogi čitaoci jednostavno bili razočarani.“ Bezeichnend ist auch eine eigene Einschätzung von Andrić, die im Gegensatz zu der von Zoran Konstantinović u. a. steht, und die er kurz nach seiner Doktorprüfung einem Freund in einem Brief mitteilt: „Mnogo vremena i energije sam uložio u taj posao. Sada valja misliti, da se štogod pametnije radi.“ (Popović 1992: 86; hier zit. nach Bandžović 2000: 32).

5. Andrićs Bosnienbild und das Bosnienbild in der Monarchie und in Österreich

Es ist sicher sinnvoll, Andrićs Dissertation mit spezifischen historischen Werken seiner Zeit zu vergleichen, doch ist die wichtigere Vergleichsebene die kulturhistorische Einschätzung Bosniens, wie sie in der damaligen Zeit vor allem in kulturpolitischen Überblicksdarstellungen, aber auch kulturellen Programmen und Reiseberichten zum Ausdruck kommt. Weil Andrić sich in seiner Dissertation, was von fast allen, die sich damit beschäftigt haben, hervorgehoben wird, neben historischer Fachliteratur vornehmlich auf Reiseberichte, Memoiren und zudem in starkem Maße auf folkloristische und ethnographische Quellen stützte, sollte man auch ethnographische und folkloristische Darstellungen berücksichtigen, die sich speziell mit der muslimischen Kultur Bosniens befassen und bereits damals zu einer etwas anderen Einschätzung der kulturellen Entwicklung und Situation der bosnischen Kultur gelangen als Andrić und die Mehrheit der allgemeinen Darstellungen in der Monarchie und in Österreich.

Gerade in jüngerer Zeit gibt es im Rahmen postkolonialer Forschungsansätze, der Alteritätsforschung und der Imagologie eine Reihe von Studien, die am Beispiel der Habsburger Bosnien-Politik und der Beziehungen und Einschätzungen des Osmanischen Reiches differenziertere Beurteilungen liefern und Aufschluss über die damaligen Auffassungen über die bosnischen Muslime und ihre Kultur geben.

Vorweg sei pauschal verallgemeinernd gesagt, dass Andrić mit den in seiner Dissertation geäußerten Ansichten über die Bedeutung der osmanischen und muslimischen Kultur in Bosnien das fortsetzt, was Rizvić (1995, 55) dazu veranlasst hat, ihn als „Neoromantiker“ zu bezeichnen. Rizvić bezieht das allerdings auf sein Erzählen (pripovijedanje). Ich möchte das vornehmlich auf seine Einschätzung der Kultur in seiner Dissertation beziehen, in der er ganz in der Tradition der bosnischen Franziskaner steht, deren Wirken er über alle Maßen lobt. Zudem vertritt er offensichtlich und explizit auch die „offizielle“ österreichische Auffassung über den großen zivilisatorischen Nutzen der österreichischen Okkupation. Das wird deutlich am Ende des ersten Abschnittes des Kapitels über das Wirken der bosnischen Franziskaner (Konstantinović 1982, 122): „Mit der Okkupation Bosniens durch die österr.ung. Monarchie, 1878, und der Entstehung normaler gesellschaftlicher und kirchlicher Verhältnisse nimmt die historische Mission der Franziskaner ihr Ende.“ Das schreibt immerhin ein Andrić, den eben diese Monarchie 1914 aus politischen Gründen inhaftiert, längere Zeit im Gefängnis und interniert gehalten hatte. Dadurch erhalten die immer wieder aufkommenden Einschätzungen von Andrićs politisch/gesellschaftlichem Opportunismus Nahrung, oder es lassen sich auch seine möglichen politischen Irrtümer (in seinen Artikeln in der Zeit-

schrift XX vek 1938 und 1939) damit motivieren, ein Thema das Kalezić (1985) ausführlich erörtert hat. Darüber soll hier nicht spekuliert werden. Doch sei darauf verwiesen, dass Andrić mit seinen Auffassungen in eine von einer Mehrheit in Österreich getragene Tradition hereinpasst, zu der es allerdings bereits damals auch in Österreich schon gegensätzliche Ansichten gibt.

Heute gibt es unter Historikern und Kulturwissenschaftlern einen Streit darüber, ob die Okkupation und die 1908 erfolgte Annexion Bosniens durch die Monarchie als Kolonisation und die Monarchie damit als Kolonialmacht, die kolonisatorische Politik betrieben habe, betrachtet werden kann. In diesem Streit, in dem vor allem Robert Adolf Kann die Auffassung von einer internen Kolonisation in Europa vertritt, sind sich angloamerikanische Forscher relativ einig, dass wir es mit einem Kolonialisationsprozess zu tun haben. Bereits 1914 hatte Ferdinand Schmid, der ehemalige Leiter des Amtes für Statistik in Bosnien (später Professor in Leipzig), davon gesprochen, dass kaum ein Zweifel daran bestehen kann, „daß Bosnien und die Herzegowina von Österreich-Ungarn als Kolonialgebiete erworben wurden und solche in der Hauptsache bis heute geblieben sind.“ (Schmid 1914, 1) In Österreich herrschte damals und z. T. auch noch heute die Auffassung vor, die bereits der für die Verwaltung in Bosnien von 1882–1903 zuständige damalige gemeinsame Finanzminister Benjamin von Kállay geäußert hatte, dass Österreich im wesentlichen eine Kultur und Missionsaufgabe in Bosnien zu erfüllen habe.⁴ Ruthner (2008, 7) berichtet darüber, dass es in jüngerer Zeit auch in Österreich Versuche gibt, den spezifischen österreichischen Kolonialisierungsdiskurs nicht so sehr wie im klassischen Kolonialismus üblich als zentralistisch und reichsübergreifend zu sehen, sondern von miteinander verschränkten regionalen Mikrokolonialismen auszugehen, eine Konzeption, die der Wiener Historiker Peter Stachel entwickelt hat. Die entsprechenden damals ausgebildeten Stereotypen, die in der österreichisch-ungarischen historischen und kulturpolitischen Literatur über Bosnien herrschten, hat Ruthner herausgearbeitet. Hierbei kann er sich auf eine Reihe von Vorarbeiten und Projekten stützen.⁵ Ruthner untersucht ganz im Geiste von Said 1978, Todorova 1999 und z. T. auch Wolff 1994 die Projektionen der Imagologie und konzeptuellen Welten der hegemonischen österreichischen Kultur auf Bosnien, und konzentriert sich auf das Wechselverhältnis von Unterdrücker und Unterdrücktem. Hierbei kommt – bei allem Verständnis –, wie in den meisten jüngeren westeuropäischen Untersuchungen die Perspektive der Unterdrückten aber etwas zu kurz. Denn sonst hätte man z. B. die bosnischen Franziskaner und gerade auch Andrićs Dissertation berücksichtigen müssen. Es geht vornehmlich um die Konstrukti-

⁴ So noch 1978 Arnold Suppan, hier referiert nach Ruthner (2008: 6).

⁵ So z. B. Vrankić 1998; Pinson 1994; vgl. aber auch Ornig 2003.

on des bosnischen Orients, eine Konstruktion die befördert wurde durch den Niedergang des ottomanischen Imperiums, den früheren Erzfeind der Monarchie, die sich (wie auch Russland) als selbsternannter Protektor der Christenheit am Balkan sah. Bereits in frühen Berichten besteht an der kulturellen und zivilisatorischen Mission Österreichs kein Zweifel. Bosnien-Herzegovina liegt an der Peripherie und schläft einerseits den Schlaf eines orientalischen Dornröschens, das von dem habsburgischen Prinzen wachgeküsst werden muss. Andererseits lesen wir bereits relativ früh in zumeist anonymen Berichten, wie z. B. in *Historisch-Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien 1821*:

„Die Bosnier sind ein starker, kühner Menschenschlag, der vorzüglich zum Soldatendienste taugt ... Wenn der Bosnier in Hinsicht auf Ackerbau, Gewerbe, Handel, kurz in Bezug auf Industrie aller Art, das nicht leistet, was er könnte, so ist hiervon einzig die Politik des herrschenden Volkes, nämlich [sic!] der Türken, Schuld.“ (zit. nach Ruthner 2008, 10).

Diese Argumentation (Dornröschen) wird nach der Okkupation verlassen, und es findet sich die generelle Charakteristik „einer kindlich naiven Denkungsweise“ der Bosnier, wie sie Moriz Graf Attems (1913, 27f) liefert, der den Bosniern zuschreibt, sie hätten „etwas von der südslawischen Indolenz, gemischt mit mohamedanischem Fatalismus.“ Daher müssen die Bosnier nun nicht erweckt werden, sondern bedürften viel eher einer starken Hand, um sie zu zivilisieren. Selbst das sog. Kronprinzenwerk, das um ausgewogene Darstellung bemüht ist, vermerkt, dass die eigentlich mit positiven Eigenschaften ausgestatteten Bosnier, diese wegen der türkischen Herrschaft nicht entwickeln konnten und erst die Okkupation durch die Monarchie diese Eigenschaften wieder reaktiviert hat. (Truhelka 1901, 290f) Ruthner (2008, 13) zitiert einen Josef Neupauer, der in einem im Selbstverlag publizierten Text „Wie könnte die europäische Cultur nach Bosnien verpflanzt werden?“ (Wien 1884) vorschlägt: „Es lässt sich ja doch die orientalische Frage in populärer Weise nicht anders ausdrücken als >hinaus mit den Türken< (= Moslems, W. E.). Nirgends wird man daraus Oesterreich einen Vorwurf machen.“

Interessanterweise erfahren die Kroaten Bosniens, ihre Kultur und vor allem die kulturellen Bemühungen der Franziskaner in entsprechenden Darstellungen eine ähnlich hohe Bewertung wie bei Andrić. Das Kapitel über den katholischen Bevölkerungsteil und das Wirken der Franziskaner ist das umfangreichste in seiner Dissertation. Allerdings folgt er dabei, wie er selbst schreibt (Konstantinović 1982, 224, Anm. 30^a), weitgehend der Darstellung bei Jelenić (1912, 1915) und Prohaska (1911), ist darin also nicht besonders originell. In den österreichischen Darstellungen wird die kulturelle Tätigkeit der Serben ähnlich niedrig wie bei Andrić eingeschätzt, der von „primitivsten Formen“ der serbisch-orthodoxen Kirche schreibt (Konstantinović 1982: 168) und

davon, dass diese keine „literarischen Leistungen“ wie die Franziskaner hervorgebracht habe (ebd., 182). Doch rechnet Andrić der serbisch-orthodoxen Kirche hoch an, die lebendigen Kräfte im Volke gepflegt und dadurch die nationale Tradition gerettet zu haben. Ruthner (2008, 13) zitiert aus einer anonymen Schrift im Jahre 1886 über die bosnischen Serben: „Allein bei dem Serbenthum bestehen manche andere Hemmnisse, welche es bedenklich erscheinen lassen dürften, dasselbe zum herrschenden Staatselement zu erheben. Da ist vor allem die verhältnißmäßig niedere Kulturstufe, auf welcher das bosnische Serbenthum bis zur Stunde steht, namentlich in den höhern Volksschichten, dem handeltreibenden und besonders dem geistlichen Stande.“

Die Vorbehalte gegen die Serben haben natürlich auch mit dem Nationalstolz der Serben zu tun, den die Vertreter der Monarchie als hinderlich für ihre Bestrebungen empfanden. Das mag mit ein Grund für die Anerkennung der Muslime gewesen sein, wie sie 1912 zumindest mit der Erlassung des Islamgesetzes aktiv von der Monarchie betrieben wurde. Obwohl bereits durch die Konstantinopler Konvention von 1879 (nach dem Staatsgrundgesetz von 1867 war jedermann die volle Glaubens- und Gewissensfreiheit gesichert) sowohl Glauben als auch Sitten und Gebräuche der Muslime in Bosnien und der Herzegowina gesichert waren, gab es in dieser Zeit zunächst noch Darstellungen in denen der Islam als „hochgradig fremdartiges Element“ gesehen wurde. (Schweiger-Lerchenfeld 1878, 128)

Doch ab den 80er Jahren deuten sich Veränderungen an, wenn Autoren wie Strausz (1882, 1884), Asbóth (1888) und Hoernes (1889) in ihren Berichten auch die Besonderheit des bosnischen Islam betonen oder die voranschreitende Europäisierung hervorheben. Nikola Ornig (2003, 25) deutet das als Herausbildung von verschränkten Identitäten (Muslime und Österreicher), da das von Kalláy propagierte bosnische Nationalbewusstsein (gerichtet natürlich gegen serbische und kroatische Unabhängigkeitsbestrebungen) wenig Anklang zu finden scheint. Derartige Überlegungen wird man in Andrićs Dissertation nicht finden. Man wird auch (bei allen einschränkenden Anmerkungen, wenn er über den verderblichen Einfluß der osmanischen Herrschaft und deren Folgen für die Kultur spricht⁶) in seiner Dissertation keine Aussagen über die osmanische oder muslimische Kultur finden, wie wir sie z. B. von einem prominenten Erforscher der südslawischen muslimischen Kultur wie Friedrich

⁶ Man vgl. folgende Anmerkung von ihm in seiner Dissertation (Konstantinović 1982: 2000): „Diese, wie sämtliche anderen Stellen dieser Abhandlung, an denen vom Einflusse der türkischen Herrschaft die Rede ist, sind nicht etwa als eine Kritik an der islamischen Kultur als solcher zu verstehen, sondern nur als Kritik jener Folgen, die ihre Übertragung auf ein christliches, slavisches Land zeigte.“

S. Krauss (1908: 9)⁷ kennen. Andrić polemisiert in seiner Dissertation (Konstantinović 1982: 108) gegen Krauss und bekräftigt damit dessen Aussage „unter den Südslaven, hat sich wie ein verrotteter Aberglaube eine grosse Geringschätzung, wo nicht Verachtung, der orientalischen Kultur eingewurzelt, soweit letztere durch die Türken repräsentiert wird.“ (Krauss 1908, 9). Obwohl auch Krauss konzidiert, die Türken hätten „keine große selbständige Kultur geschaffen“, betont er doch deren wichtige Maklerrolle bei der Kulturvermittlung zwischen Orient und Okzident. Mit diesen Aussagen steht der in Požega geborene bedeutende Wiener Volkskundler und Psychologe nicht allein da. Es gibt durchaus positive Einschätzungen der osmanischen Kulturleistungen und des türkischen Einflusses auf das geistige Leben der Südslaven in dieser Zeit auch von südslawischen Philologen, wie z. B. M. Murko (1908: 1999).

Andrić steht mit seinen wertenden Aussagen in seiner Dissertation in einer deutlichen serbischen und kroatischen Tradition, die sich größtenteils mit der vorherrschenden Tradition in der Monarchie deckt, und er kann den in dieser Zeit vereinzelt bereits formulierten anderen Ansätzen für das Verständnis der osmanischen Kulturleistungen und ihrer Bedeutung für die Entwicklung in Bosnien offenbar nicht folgen.

6. Andrićs Dissertation und die Tradition des „balkanischen“ Orientalismus

Die Kontinuität der Auffassungen Andrićs sei mit einem anderen Beispiel demonstriert, von einer Autorin, bei der man das zunächst nicht vermutet. Maria Todorova argumentiert im Gefolge der Orientalismus-Hypothesen von Said gegen die Auffassung, der Balkan sei das Andersartige Europas. Der Balkanismus oder die Balkanmentalität beruht laut ihren Analysen nicht auf Unterschieden zwischen unterstellten Typen (Orientalismus vs. Westen) sondern auf konstruierten Unterschieden innerhalb eines Typus (Westliches vs. Balkanisch, orthodoxes, orientalisches Christentum). Maria Todorova geht es aber nicht nur darum, diesen „Orientalismus“ innerhalb der christlichen Kultur aufzuzeigen; sie macht auch deutlich, dass die übereinstimmenden und kontinuierlichen Diskurse in den Balkanländern genau der Restituierung des wahren Orientalismus dienen, wenn es um die Einschätzung der osmanischen Herrschaft geht. Für sie stimmt dieser Diskurs u. a. im Folgenden überein: „Die Konsolidierung der osmanischen Herrschaft im Balkan isolierte die Halbinsel definitiv von den europäischen Entwicklungen und ließ sie unberührt von

⁷ „Das Türkentum hat also auf die Südslaven in zwei Beziehungen einen segensreichen Einfluss ausgeübt, indem es einmal die Südslaven zu einem besonderen Kampf ums Dasein nötigte, das andere Mal dadurch, dass es ihnen die Bekanntschaft mit arabischer und persischer Industrie und Kunstfertigkeit vermittelt hat. Sowohl durch diese Reibungen und Konkurrenzen, als infolge der mannigfaltigen Kreuzungen, steigerte sich die durchschnittliche Intelligenz der Südslaven um ein Beträchtliches. Die Art wurde verbessert und veredelt.“

den großen Ideen und Umwälzungen der Renaissance und der Reformation. Sie brachte zudem eine tiefgreifende kulturelle Regression und gar eine Barbarei und ein soziales Nivellieren“ (Todorova 1999: 258). In dieser Tradition steht auch der (Kultur)-Historiker Andrić. Todorova zitiert diese Auffassung und enthält sich dabei jeder Wertung, da es ihr nicht um den wahren Orientalismus der christlichen Balkanbevölkerung, sondern um den „Balkanismus“ der Westeuropäer und Amerikaner geht.

Nicht nur aus der Sicht eines Bosniaken wirkt aber dieser Diskurs, in den sich Andrić mit seiner Dissertation nahtlos einfügt, heute bereits bedenklich. Die Kritik eines Rizvić, Maglajlić, Bandžović u. a., soweit sie sich auf die Dissertation Andrićs bezieht, wird damit nachvollziehbar.

7. Der Kulturhistoriker und der Schriftsteller Andrić

Die Dissertation Andrićs ist aber kein literarisches Werk, sondern eine schnell geschriebene „ordentliche“ Dissertation, die die zur Verfügung stehenden Quellen auswertet und eine Werthaltung des Autors mit Zitaten aus der Folklore und teilweise aus persönlicher Erfahrung belegt. Eine Werthaltung, die eine lange Tradition hat, die einer offiziellen Auffassung in Österreich entgegenkam, zu der es aber schon begründete andere Auffassungen gab. Andrićs literarisches Werk lässt sich nicht auf diese Werthaltung reduzieren, ja diese Werthaltung lässt sich bei aufmerksamer Lektüre gar nicht einmal aus den „direkten Aussagen“ (die bei einem literarischen Werk freilich nicht als solche zu werten sind) seines literarischen Werkes verallgemeinern. Das kann man z. B. im 14. Kapitel von „Na Drini ćuprija“ verfolgen, wo die österreichische und die türkische Herrschaft einander ironisch gegenübergestellt werden – mit letztlich gleichen Folgen für die Bewohner von Višegrad (Steuern werden zwar nicht mehr mit Gewalt und glattem Raub wie unter der türkischen Herrschaft, sondern mit einem effizienten Verwaltungssystem herausgepresst, dafür aber mehr und schneller), und nicht nur passen sich die Einwohner den neuen Sitten der neuen Herren an, sondern das wirkt auch in umgekehrte Richtung. Es gäbe der Beispiele noch viele, und sind nicht gerade die Gedanken des Ali Hodscha vor seinem Tode auf der Brücke am Schluss des Romans – also an einer entscheidenden Stelle, ein „Beweis“ für einen im Sinne einer humanen Kultur (mit den entsprechenden kulturellen Leistungen) denkenden Vertreter der muslimischen Kultur?! Es kann nicht darum gehen, zu all den Textstellen, die Vertreter der muslimischen Kultur als „Beweise“ für Andrićs Eurozentrismus und seine vermeintliche Missachtung ihrer Kultur angeführt haben, Gegenbeispiele zu finden. Wichtig ist es, den Literaten Andrić von dem „Kulturhistoriker“ Andrić zu trennen. In jüngeren Arbeiten wird daher auch der Versuch unternommen, die literarischen Texte Andrićs weniger als eine Illustration der bosnischen Kulturgeschichte zu sehen, als vielmehr als Texte, die über ihren lokalen und zeitlichen Kontext hinaus eine Bedeutung haben. Beispielhaft da-

für sei hier Milutinović (2008) mit seiner Interpretation von „Travnička hronika“ genannt, der das Thema dieses Romans nicht so sehr in dem Gegensatz zwischen Orient und Okzident sieht, sondern ihn für ein grundlegendes Werk über menschliche Kommunikation und ihr Scheitern, das Missverstehen hält. Das geht auch weiter als alle jüngeren Versuche, Andrić zum Exponenten des „Kulturtransfers“, zu einem Apologeten des „Synkretismus“ der Kulturen zu machen (Jakiša 2005). Andrićs „Kulturtransferliteratur“ wird hier zu einem „Archiv des osmanisch-österreichisch-bosnischen Kulturtransfers“ und „gleichzeitig ... sein Schauplatz“ (Jakiša 2005: 648). Doch die Literatur von Andrić ist immer „mehr“ gewesen, und man muss der von Jakiša kritisierten Minde (1962: 47) recht geben, wenn sie über die Darstellung der historischen Wirklichkeit bei Andrić vom zufälligen Charakter der herangezogenen geschichtlichen Ereignisse schreibt und davon, dass es Andrić „in seinen Erzählungen um ... zeitlose ‚Märchen‘ vom Menschen geht.“

Dennoch muss sich auch der Kulturhistoriker Andrić für seine Leistung nicht schämen. Nur offenbart sie eine bestimmte (vielleicht sogar verständliche, zumindest aber verbreitete) Werthaltung, mit der man nicht einverstanden sein muss. Der großartige Literat Andrić hingegen, zeigt uns Vertreter unterschiedlicher Werthaltungen und Einstellungen in ihren Konflikten und Widersprüchen ohne eindeutige Erklärungen oder Lösungen anzubieten. Wenn es um etwas geht, dann allenfalls um das Verstehen und dessen Scheitern, um den möglichen oder unmöglichen Brückenschlag zwischen unterschiedlichen Auffassungen, von denen nicht eine die richtige ist. Während er in der Dissertation Antworten auf Fragen gibt, denen man vielleicht nicht immer zustimmen mag, stellt er in seinem literarischen Werk Fragen, die so noch nicht gestellt wurden, und auf die weder er noch wir eine eindeutige Antwort wissen, die uns aber nachhaltig beschäftigen.

Literatur

- Asbóth, J. (1888), *Bosnien und die Herzegovina. Reisebilder und Studien*. Wien.
- Attems, Moriz Graf (1913), *Bosnien einst und jetzt*. Wien.
- Bandžović, S. (2000), „O doktorskoj disertaciji i nekim diplomatskim spisima Ive Andrića“. In: Maglajlić (Hg.) (2000), 31–45.
- Bérenger, J. (1995), *Die Geschichte des Habsburgerreiches: 1273–1918*. Wien, Köln, Weimar.
- Dimitrijević, K. (1981), *Ivo Andrić*. Gornji Milanovac.

- Duraković, E. (1997), „Andrićevo djelo u tokovima ideologije evrocentrizma“; in: *Znakovi vremena* 2, Sarajevo, 97–108 (ND in: Maglajlić, Hg. 2000, 192–206)
- Eismann, W. (2005), „Keine Brücke über die Drina. Vom Streit um einen jugoslawischen Schriftsteller“; in: *Osteuropa* 2, 96–110.
- Hoernes, M. (1889), *Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild. Bosnien und die Hercegovina*. Wien.
- Jakiša, M. (2005), „Literatur als Archiv und Ort des Kulturtransfers: Die Habsburgermonarchie und die Osmanen bei Ivo Andrić“; in: M. Kurz, M. Scheutz, K. Vocelka, Th. Winkelbauer (Hrsg.), *Das Osmanische Reich und die Habsburger*. Wien, München, 637–648.
- Jelčić, D. (1999) „Andrićeve hrvatske teme i Andrić kao hrvatska tema“; in: *Forum*, 1–3, 15–33.
- Jelenić, J. (1912, 1915), *Kultura i bosanski franjevci. Svezak I i II*. Sarajevo.
- Juričić, Ž. (1989), *Ivo Andrić u Berlinu 1939–1941*. Sarajevo.
- Kalezić, V. (1985), *Ivo Andrić u našim sporovima*. Ljubljana, Beograd.
- Konstantinović, Z. (Hg.) (1982), *Ivo Andrić. Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft*. (= *Sveske Zadužbine Ive Andrića* I, 1. Beograd)
- Krauss, F.S. (1908), *Slavische Volksforschungen. Abhandlungen über Glauben, Gewohnheitsrechte, Sitten, Bräuche und die Guslarenlieder der Südslaven. Vorwiegend auf Grund eigener Erhebungen*. Leipzig.
- Kronprinz Rudolf (Hg.) (1901), *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bd. 12: Bosnien und Hercegovina*. Wien.
- Kurtović, Š. (1961), „Na Drini ćuprija i Travnička hronika od Ive Andrića u svijetlu bratstva i jedinstva“; in: *Bosanski pogledi* (ND in *Andrić i Bošnjaci. Zbornik radova – Bibliografija*. Tuzla 2000, 133–177).
- Lovrenović, I. (2005), „Šest decenija tajne“; in: *Bosna Franciscana*, Godina XIII, br. 23, Sarajevo, 109–112.
- Maglajlić, Munib (Hg.) (2005), *Andrić i Bošnjaci*. Tuzla.
- Milutinović, Z. (2008), „Misunderstanding is a Rule, Understanding is a Miracle: Ivo Andrić's Bosnian Chronicle“. In: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 86, 3, 443–474.
- Müller, M. (2005), *Die Selbst- und Fremdwahrnehmung der bosnischen Völker in der historischen Prosa von Ivo Andrić und Isak Samokovlija*. Köln (Diss.)

- Murko, M. (1908), *Geschichte der älteren südslawischen. Litteraturen*. Leipzig.
- Ornig, N. (2003), „Diversität und Anerkennung. Die Rezeption der muslimischen Bevölkerung Österreich-Ungarns in ethnographischen Werken um 1900“; in: *Newsletter Moderne* 6. Jg. H. 2, 22–25.
- Pinson, M. (Hg.)(1994), *The Muslims of Bosna-Hercegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Cambridge, Mass.
- Poljak, Ž. (2002), *Hrvatski književnik Ivo Andrić*. Zagreb.
- Popović, R. (1992), *Andrićeva prijateljstva. Biografija nobelovca*. Gornji Milanovac.
- Ruthner, C. (2008), „Habsburg's Little Orient. A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918“; in: *Kakanien revisited*. <http://www.kakanienh.ac.at/beitr/fallstudie/CRuthner5.pdf>
- Prohaska, D. (1911), *Das Kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegovina*. Zagreb.
- Said, E.W. (1978), *Orientalism*. New York.
- Schmid, F. (1914), *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*. Leipzig.
- Strausz, A. (1882, 1884), *Bosnien Land und Leute. Historisch-ethnographisch-geographische Schilderungen. Bd. 1 u. 2*. Wien.
- Tartalja, I. (1962), *Eseji i zapisi Iva Andrića*. Beograd.
- Truhelka, Č. (1901), „Volksleben“; in: Kronprinz Rudolf (Hg.)(1901), 290–370.
- Rizvić, M. (1995), *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*. Sarajevo.
- Schweiger-Lerchenfeld, A. Freiherr von (1878), *Bosnien. Das Land und seine Bewohner*. Wien.
- Spahić, V. (2000), „Hljeb od javorove kore. Ogled o Andrićevoj doktorskoj disertaciji“; in: Maglajlić (Hg.)(2005), 46–63.
- Todorova, M. (1999), *Die Erfindung des Balkans. Europas bequemes Vorurteil*. Darmstadt.
- Tošović, B. (2008), *Der Nobelpreisträger Ivo Andrić in Graz. Nobelovac Ivo Andrić u Gracu*. Graz, Beograd.
- Vrankić, P. (1998), *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878–1918)*. Paderborn.

Vučković, R. (1974), *Velika sinteza. O Ivi Andriću*. Sarajevo.

Wolff, L. (1994), *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford.

Quellen

Zadužbina Ive Andrića, homepage: http://www.ivoandric.org.yu/html/doktorska_disertacija.html

Renate Hansen-Kokoruš (Mannheim)

Raum und Perspektive in Ivo Andrićs „Travnička hronika“

Die Raumwahrnehmung kann als eine wesentliche Instanz für die Gestaltung der Sinnzuweisungen im Text gelten. Während das Motiv der Brücke eine bereite Behandlung erfahren hat, ist die räumliche Situierung in *Travnička hronika* durch Enge und Finsternis gekennzeichnet, durch die Situation des Ausgeliefertseins und des Beobachtetwerdens. Die Perspektive der Figuren in diesem Roman unterscheidet sich von *Na Drini ćuprija* wesentlich dadurch, dass nicht die Innenperspektive des Landes – allerdings mit neutraler Distanz – gewählt ist, sondern die Außenperspektive der Fremden, die nach Bosnien kommen und in der Wahrnehmung des unbekanntes Landes die unterschiedlichsten Einstellungen dazu entwickeln. Gegenüber der dominanten Perspektive des französischen Konsuls Daville hebt sich besonders die des aufgeschlossenen Übersetzers des Fossés ab, der einerseits Bosnien nicht durch die Brille negativer Stereotypen zu sehen versucht und andererseits die Position Frankreichs in Europa und auf dem Balkan kritisch durchleuchtet.

In Andrićs beiden großen Romanen, „Na Drini ćuprija“ und „Travnička hronika“, steht das Aufeinandertreffen verschiedener Kulturen, Ethnien und Nationen im Mittelpunkt von Narrationen, deren Protagonisten weniger die handelnden Figuren sind als die Geschichte: im ersten Roman sind es 400 Jahre, im zweiten ist es die Periode von 1807 bis 1814. Trotz der unterschiedlichen Zeitausschnitte bildet die Zeit der osmanischen Herrschaft in Bosnien, im Kontakt mit anderen europäischen Mächten den großen gemeinsamen Nenner. Die gewählte erzählte Zeit resultiert nicht nur aus den Interessen des Historikers Andrić, sondern sie verweist auch, besonders im Roman „Travnička hronika“, der als einziger eine Datierung seiner Entstehungs- bzw. Abschlusszeit trägt (April 1942), auf die zeitgeschichtlichen Parallelen, die damit angelegt sind.¹

Zur Situierung jeder Handlung gehören – noch stärker als die nicht notwendigerweise real nachvollziehbaren Zeitcharakteristika – die Merkmale des Raums. Über die Semantik des Raums bei Andrić wurde viel geschrieben². Die sicherlich am besten erforschte Raummetapher, die zugleich eine der dominanten in seinem Werk darstellt (neben *Na Drini ćuprija* auch *Most na Žepi*), ist die der Brücke. Ihr wird einerseits die Funktion der bewussten Grenze, andererseits der Vermittlung und Überbrückung zwischen den unterschiedlichen Kulturen, Ost und West zugeschrieben, aber auch – als markantes Bauwerk,

¹ Detaillierter wird dieser Aspekt – die deutsche Besetzung, die Judenverfolgungen u. a. – von Milutinović (2008: 449–450) behandelt, der auch eine geschichtliche Parallele zum Bosnienkrieg 1992–1995 zieht.

² Vgl. dazu u. a. Hawkesworth 1984, Burkhart 1993, Eismann 2002.

das häufig als Träger wesentlicher Sinnpotentiale im Romanen fungiert³, als Ort der Erinnerungskultur für Mehmed-paša, der Verbindung von Leben und Tod über den Styx⁴. Neben dieser Metapher sieht Milutinović in der engen Tal-lage Travniks, das zu beiden gegenüber liegenden Seiten steil ansteigt, das Bild des aufgeklappten Buches. Das setzt er in den Zusammenhang mit Davil-les literarischer Tätigkeit an seinem Werk über Alexander den Großen, mit den diplomatischen Berichten Pierre Davids über die Konsulzeit, mit Racines Tragödie *Bajazet* und dem Reisebericht Chaumette des Fossés⁵. Dieser Ansicht ließe sich möglicherweise auch mit Aspekten aus *Na Drini ćuprija* beipflichten und sie ist im Kontext der Lese- und Literaturbezüge für *Travnička hronika* nachvollziehbar. Als Metapher des aufgeschlagenen, des „offenen Buches“ ist sie aber für die Bedeutung Travniks im Roman zumindest widersprüchlich: Es ist schwer „lesbar“ ist und entzieht sich für die verschiedenen Fremden trotz ihrer Bemühungen weitgehend dem Verständnis. Das offene Buch läuft auch Gefahr zuzuklappen. Umfassender als die Buchmetapher erscheint das Bild des engen, steilen Tales; es liegt sowohl der Darstellung Travniks als auch Višegrads zugrunde, das ähnlich geschildert wird, allerdings mit der Drina im Tal, die immer wieder zum reißenden Fluss anschwillt und zur existenziellen Bedrohung für den ganzen Ort und seine Bewohner wird. Auch in vielen Erzählungen bildet das enge steile Tal die semantische Raumkonstellation. Es handelt sich – anders als bei der Brücke – nicht um ein Bauwerk, ein Werk menschlicher Tätigkeit, das bestimmte Sinnzuweisungen vornimmt. Vielmehr liegt dem die natürliche geographische Beschaffenheit zugrunde, die auf diese Weise auch auf den gesamten Handlungsraum übertragen wird. Hier ist eher die Frage, warum eine solche Lage als Siedlungsort ausgewählt wurde. Denn neben dem Schutz drängt sich das Bild des Eingeschlossenseins auf, mit einer ganzen Reihe von Konnotationen, die für die Raummetaphorik eine wichtige Bedeutung haben: Der Raum Bosniens wird als schicksalhaft geschildert; darin sind seine Einwohner den Lebensumständen (auch politisch, gesellschaftlich usw.) ausgeliefert, die sie aber auch prägen. Ob Herrscher oder Untergebener, er markiert eine Grundsituation aller Bewohner; sie befinden sich in einer Lage, die sie, auch im übertragenen Sinn, nicht frei wählen können,

³ Vgl. dazu Talmor (1995: 250), der allerdings auch fehlerhafte bzw. strittige Aussagen enthält wie z. B. die Story von „Na Drini ćuprija“ umfasse 300 Jahre und die Brücke verkörpere, auf die verschiedenen ethnischen und religiösen Gruppen bezogen, „especially since they had their unique beautiful bridge, their own common treasure, they felt united“ (251).

⁴ Die wohl neueste Interpretation, die diese Aspekte unter Rückgriff auf Heideggers Gedanken über die trennenden **und** verbindenden Merkmale der Brücke hervorhebt, liefert Kujundžić 1995.

⁵ Milutinović 2008: 444–445. Dieser führt seine Argumentation zurück auf Midhat Šamić: „Istorijski izvori Travničke hronike Ive Andrića i njihova transpozicija“. Sarajevo 1962, S. 105.

die all ihre Aktionen eigentlich zu Reaktionen macht, da sie selbst nicht frei bestimmen können.⁶

„Njihov grad je ustvari jedna tesna i duboka raselina koju su naraštaji s vremenom izgradili i obradili, jedan utvrđen *prolaz* u kom su se ljudi zadržali da žive stalno, prilagođavajući kroz stoljeća sebe njemu i njega sebi. Sa obe strane ruše se brda strmo i sastaju pod ostrim uglom u dolini u kojoj jedva ima mesta za tanku reku i drum pored nje. Tako sve liči na napola rasklopljenu knjigu na čijim su stranicama s jedne i druge strane, kao naslikani, bašte, sokaci, kuće, njive, groblja i džamije.“ (Andrić 1958: 13–14)

„Ihre Stadt, das ist in Wirklichkeit nichts anderes als eine enge, tiefe Schlucht, im Laufe der Zeit von Geschlecht zu Geschlecht aufgebaut und umgestaltet, ein befestigter Durchgang, in dem die Menschen unversehens haltmachen, um für immer darin zu wohnen, den sie allmählich ihrem Wesen und dem sie umgekehrt auch ihr Wesen an gleichen. Zu beiden Seiten der Stadt stürzen die Berghänge schroff ab und treffen sich im Tale in einem spitzen Winkel, so daß für den schmalen Fluß und die nebenherlaufende Straße kaum noch Platz übrig ist. So erinnert die ganze Landschaft an ein halb aufgeschlagenes Bilderbuch: die links und rechts liegenden Gärten, Gassen, Häuser, Äcker, Friedhöfe und Moscheen sind die Bilder auf den beiden Seiten des Buches.“ (Andrić 1978: 9)

Der Raum symbolisiert eine Situation der Finsternis (die bereits durch die geographische Lage prädestiniert ist) und der Beklemmung. Er negiert die Weite und ist nicht nur unübersichtlich, er bringt auch zwei miteinander verbundene Lebenseinstellungen zum Ausdruck: die des Beobachtens und des Beobachtetwerdens bzw. des hilflosen Ausgeliefertseins, des Ausspähens bzw. Angreifens und des Angegriffenseins. Ganz deutlich macht das Davilles erster Ritt durch die Čaršija, das Handelsviertel Travniks, aber auch später stellt sich in dieser Situation immer wieder das gleiche Gefühl ein. Obwohl der Konsul auf dem Pferd zwar unmittelbar über den Fußgängern steht, nützt ihm seine äußerliche Überlegenheit nichts – das gleiche gilt auch für die österreichischen Konsuln, deren Perspektive allerdings seltener gewählt wird: alle werden ständig von oben aus den niedrigen Häusern heimlich beobachtet, bespuckt, geschmäht usw. („Kako je ulica bila uska a doksati na kućama istureni sa obe strane, povorka je jahala kroz dva reda pogrda i pretnja. Andrić 1958: 30; Die Straße war so eng, und die Erker der Häuser ragten zu beiden Seiten der Straße so weit vor, daß der Zug durch ein Spalier von Schmähungen und Drohungen ritt.“ Andrić 1978: 23)

⁶ Die Parallele zu „Prokleta avlija“ ist hier überdeutlich. Allerdings stellt die Situation im verdamnten Hof damit keine Metapher der bosnischen kasaba dar, sondern umgekehrt: Es handelt sich um eine existentielle Grundsituation.

Das enge Tal, das die enge Gasse und bedrängte Bauweise bedingt, fungiert als Metapher des Argwohns und des Misstrauens, aber auch der Feigheit. „Međutim iz poslednjih kuća su nevidljive ženske glave pljuvale sa prozora pravo na konje i konjanike.“ (Andrić 1958: 31) („Da spien aus den letzten Häusern einige Weiber, deren Köpfe man nicht sehen konnte, von oben aus den Fenstern und trafen Pferde und Reiter.“ Andrić 1978: 24) Eine solche Raumkonstellation trennt die Menschen in jene oben, die (heimlich) beobachten, und jene unten, die beobachtet werden. Diese Aktion ist immer einseitig, denn der Beobachtete kann das nur vermuten, die Situation aber nicht umkehren. Es ist die feige Anonymität, zu beobachten, ohne selbst gesehen zu werden, zu verleumden, ohne selbst zur Verantwortung gezogen werden zu können. Diese Situation bestimmt Davilles Grundwahrnehmung von Travnik.

Die das Wesen der Bewohner prägende Enge und die extremen klimatischen Bedingungen sind verbunden mit Exotik und Gefahr. Dieser Raum wird nicht als der Europas, sondern der des Anderen präsentiert; er wird von den Fremden als ungewöhnlich wahrgenommen. Der Osten als der von Europa entworfene Orient ist – ganz im Sinne E. Saids und seiner Orientalismusthese – sein Gegenentwurf, also das, was Europa nicht verkörpert oder zurückweist.⁷ Diese Geographie ist dem Mitteleuropäer, wie er im Roman konzipiert wird, eher fremd und keiner seiner Landschaftserfahrungen vergleichbar⁸. Bosnien ist nicht nur ein völlig fremdartiger Raum, sondern auch schwer erreichbar und begreifbar, also in doppelter Hinsicht schwer zugänglich. Es ist nicht mit dem Weg, sondern durch die damit verbundene Gefahr mit dem genauen Gegenteil, der erschwerten Reise, konnotiert. Die schwere Zugänglichkeit negiert den Weg. Schon die Anreise Davilles, dann die seiner Frau und des Fossés' ist mit großen Unbequemlichkeiten und Anstrengungen verbunden. So eilt Alipaša, noch bevor er selbst eintrifft, angesichts der schlechten Passierbarkeit der Wege die Fama seiner Brutalität voraus: Als eine Kanone steckenblieb, ließ er alle Staatsbeamten und zwei der angesehensten Männer in Priboj köpfen. „Strah je poravnao veziru put“ (Andrić 1958: 440). („Die Angst ebnete dem Wesir den Weg.“ Andrić 1978: 356) Die Passierbarkeit des Landes, die Schaffung einer Infrastruktur, wird daher auch nicht mit Freiheit und Freizügigkeit, sondern mit Unterdrückung, Eroberung und Fremdherrschaft in Verbindung gebracht. So finden die militärischen Aktionen zur Niederschlagung der serbi-

⁷ Das gilt für die ersten Projektionen v. a. Davilles. Es ist jedoch angemessener, vom Balkanismus im Sinne Todorovas zu sprechen, mit den Bedeutungsdimensionen des Zwischenraums zwischen Ost und West im ehemaligen Herrschafts- und Kulturbereich des Osmanischen Reiches, mit einem Nebeneinander verschiedener Religionen und Kulturen.

⁸ Das gilt besonders für die Franzosen, in abgeschwächter Form aber auch noch für die Österreicher, die aus der bosnischen Grenzregion kommen und z. T. die Landessprache bzw. Türkisch beherrschen. Die Raumerfahrung in den Alpen entbehrt der Exotik.

schen Aufstände immer nur im Frühjahr und Sommer statt, wenn die Wege passierbar sind. Selbst die Fratres machen deutlich, dass Wege der Eroberung und dem Machterhalt dienen, was Fra Ivo schlitzohrig auf den Punkt bringt: „Gospodine, što je gori put to su turski gosti redi. Mi bismo navoljeli kad bismo između njih i nas mogli metnuti neku neprelaznu planinu. [...] Ustvari, mi živimo od teškoća. (Andrić 1958: 84) („Mein Herr, je schlechter der Weg, desto seltener die türkischen Gäste! Am liebsten wäre es uns, wenn man zwischen ihnen und uns ein unübersteigbares Gebirge aufrichten könnte. [...] Wir leben eigentlich nur davon, daß es Hindernisse gibt.“ Andrić 1978: 67) Auch des Fos-sés erkennt scharfsinnig den militärstrategischen Aspekt der Infrastruktur und die logische Abwehr durch die Bevölkerung: „Ovaj narod, mimo sve ostale narode sveta, ima neku nerazumljivu, perversnu mržnju prema putevima, koji ustvari znače napredak i blagostanje [...]“ (Andrić 1958: 83–84) („Das Volk hier hat im Gegensatz zu allen übrigen Völkern der Erde einen unfaßbaren, perversen Haß gegen Wege, obgleich sie doch im Grunde Fortschritt und Wohlstand bedeuten.“ Andrić 1978: 67). Seine Einschätzungen sind von Kritik gegenüber seinem Heimatland gekennzeichnet: „Uostalom, gospodine Davil, mi Francuzi smo progutali polovinu Evrope i ne treba se čuditi što one zemlje koje još nismo zaposeli sa nepoverenjem gledaju puteve koje naša vojska podiže na njihovim granicama.“ (Andrić 1958: 85) („Wir Franzosen haben halb Europa geschluckt und dürfen uns nicht wundern, wenn die Länder, die wir noch nicht besetzt haben, argwöhnisch auf die Straßen blicken, die unser Heer an ihren Grenzen baut.“ Andrić 1978: 68) Auch die ursprünglich positiv vermittelte Entwicklung der Transportwege und -bedingungen zum Ziel des Baumwollimports nach Frankreich wird dabei desillusionierend betrachtet, treibt das doch das Preisniveau in die Höhe und handelt es sich in Wahrheit um eine kriegsvorbereitende Maßnahme.

Travnik und das Tal, in dem der Ort liegt, bilden ein Gefängnis; das betonen die Konsuln wie die Vesire: „Druga je stvar sa strancima koje je sudbina bacila u ovu usku dolinu koja je u to doba godine tamna i 'puna vlage i promaje, ako apsanski hodnik'.“ (Andrić 1958: 135) („Anders ist es um die Ausländer bestellt, die das Schicksal in das enge Tal geworfen hat, das um diese Jahreszeit finster und 'zugig und feucht wie ein Gefängnisgang' ist.“ Andrić 1978: 107) Das gilt für die Einwohner genauso wie für die dort zeitweilig lebenden Fremden. Die Situation des Gefangenseins bildet die existentielle Grundlage für das Leben in dem engen Gebirgstal. Kulturell gesehen ist es die Lage zwischen den Welten („između dva sveta“, Andrić 1958: 305), zwischen dem Orient und dem Westen. Die Situation ist dadurch geprägt, dass die kulturellen Einflüsse unterschiedlicher nicht sein könnten, ohne dass es zu einer Versöhnung oder einem Ausgleich zwischen ihnen kommt. Diese Weltsicht wird nicht durch die Vertreter des Außen, sondern durch Grenzgänger vertre-

ten, allen voran durch den Arzt Cologna, der des Fossés diese Perspektive vermittelt.

Die Wahrnehmung des Raums in „Travnička hronika“ ist in starkem Maß durch eine neutrale Fokalisierung geprägt, die für Andrić generell als typisch gelten kann. Vergleicht man diesen Roman aber z. B. mit „Na Drini ćuprija“ oder den meisten seiner Erzählungen, dann fällt seine außerordentliche Konstellation bei der Gestaltung der Perspektive auf.⁹ Während nämlich in den meisten in Bosnien angesiedelten Narrationen der Erzähler mit den Sichtweisen der verschiedenen ethnischen Gruppen oder Einwohnern Bosniens unter Distanzwahrung korrespondiert, ist in diesem Roman die Sicht des Fremden auf Bosnien dominant. Es lassen sich also 1. die Perspektive von innen („Na Drini ćuprija“) und 2. die Perspektive von außen („Travnička hronika“) unterscheiden. In keinem der beiden Fälle kommt es zu einer harmonisierenden Zusammenführung verschiedener Sichtweisen; sie werden also nicht synthetisierend, sondern multiperspektivisch präsentiert. Damit ist ein narratives Verfahren festzustellen, das Bachtins Polyphoniekonzept entspricht. Diese von der Forschung bereits konstatierte Feststellung ist besonders deshalb wichtig, weil sie die vom Autor präferierte narrative Strategie deutlich macht. Die präsentierten einzelnen Figuren oder Gruppen artikulieren zwar ihre Sicht, fungieren aber nicht als Sympathieträger des Romangeschehens. Der Sinnzusammenhang konstituiert sich mosaikartig; es gibt keine schlussendliche Wahrheit von Seiten des Romansubjekts, die sich mit der Sicht/Ideologie einer Figur/Gruppe deckt. Deshalb ist auch eine Lesart, die in einzelnen Figuren Protagonisten des Autors sieht, erzähltheoretisch nicht zu begründen.¹⁰ Dieses Verfahren wendet Andrić in „Na Drini ćuprija“ an, wo der Erzähler jeweils die Perspektiven einzelner Gruppen/Figuren präsentiert, aber jeweils mit narrativer Distanz und im Wechsel der Perspektiven.

Eine ebenfalls multiperspektivische Erzählstrategie ist in „Travnička hronika“ zu beobachten, allerdings mit einigen wesentlichen Unterschieden

⁹ „Pismo iz 1920. godine“ dürfte wohl die einzige Erzählung sein, in der ein sehr markanter Wechsel zwischen Außen- und Innenperspektive für die Analyse und Erklärung der Geschehnisse in Bosnien gewählt wird. Eine solche Perspektivfrage stellt sich natürlich bei jenen Narrationen nicht, in denen die Sicht des Außenstehenden bzw. des Ausländers keine Rolle spielt.

¹⁰ Vgl. dazu auch Kazaz 2000/2001, der für eine wissenschaftlich fundierte Methodologie argumentiert. Auf die dort behandelten, ideologisch bedingten Polemiken zwischen bosnischen und serbischen Literaturwissenschaftlern wegen Andrić angeblich tendenziöser Figurenkonzeption sei hier nur verwiesen. Auch Eismann (2005: 109) setzt sich mit dem Vorwurf der „literarischen Dämonisierung der orientalisch-islamischen Welt“ durch Andrić auseinander, wobei er sich auf die gleiche Quelle wie Kazaz bezieht, nämlich den Sammelband „Andrić i Bošnjaci. Zbornik radova – Bibliografija. Tuzla 2000. Zum Polyphoniekonzept vgl. Kazaz 2000/2001 und Milutinović 2008: 450ff.

zum vorgenannten Roman. Denn im Unterschied zu „Na Drini ćuprija“ stehen hier nicht die Einheimischen im Mittelpunkt (obwohl auch sie nicht völlig ausgeblendet sind), sondern die Fremden mit ihrem Blick auf das fremde Land. Die beiden Romane heben sich also nicht hinsichtlich des poetischen Verfahrens ab, sondern bezüglich der gewählten Perspektive: während „Na Drini ćuprija“ die neutral fokalisierte Innensicht präsentiert, herrscht in „Travnička hronika“ die Außensicht der Fremden auf Bosnien vor.

Diese Außensicht zerfällt durch die unterschiedlichen Figuren in eine Vielfalt von Perspektiven. Diese sind drei Machtsphären zuzuordnen: Frankreich, Österreich und dem Osmanischen Reich, die jeweils spezifische Interessen vertreten und deren Position sich wesentlich verändert. Österreich und Frankreich konkurrieren als die europäischen Großmächte und Gegenspieler um den Einfluss im Osmanischen Reich. Napoleon steht mit seinen Eroberungen im Zenit der Macht, bis ihm die verheerende Niederlage in Russland und in der Völkerschlacht bei Leipzig das Ende bereitet. Die Machtkonstellationen verschieben sich dadurch in Europa entscheidend zugunsten Russlands und Österreichs und zuungunsten Frankreichs und der Pforte. „U Bosni je postajalo tešnje i mračnije, sukobi sve češći, život sve teži i sa manje reda i izvesnosti.“ (Andrić 1958: 17) („Immer beklemmender und düsterer wurde es in Bosnien, die Konflikte häuften sich, das Leben wurde noch schwieriger, Ordnung und Sicherheit ließen mehr und mehr nach.“ Andrić 1978: 12) Obwohl die Figuren als Diplomaten die Interessen ihrer Staaten vertreten, sind sie keinesfalls stereotypisierend, als deren Sprachrohre und homogen entworfen.

Im Vordergrund steht der französische Konsul Daville, der als erster nach Travnik kommt. Der Bonaparte-Anhänger reist den beschwerlichen Weg ohne den erwarteten Pomp aus Split, von wo seine Familie mit dem Neugeborenen später nachkommt. Der jetzige Generalkonsul war einst Journalist, Korrespondent und Kriegsfreiwilliger. Den Großstädter und Augenzeugen der Französischen Revolution verschlägt es in die tiefste Provinz ohne einen Hauch gesellschaftlichen Lebens – seine Abneigung ist also auch durch ein anderes Raum- und Kulturmodell geprägt. Bereits vor dem erniedrigenden Ritt durch die Hauptgeschäftsstraße – auf dem Weg zu seinem Antrittsbesuch beim Vezir – nimmt er seinen neuen Wirkungsort als Wildnis („izgubljen u ovo divljini“, Andrić 1958: 28; „Verloren in dieser Wildnis“, Andrić 1978: 21), als extrem ungewohnt wahr, worin er durch die neuen Erfahrungen nur bestärkt wird. Diese erste Begegnung mit dem Ort und dem Hass seiner Einwohner prägt sein Bild von Travnik und Bosnien überhaupt. Die Gerüche rufen Brechreiz hervor. Er verfügt über keinerlei landeskundliche Kenntnisse und beherrscht weder die Landessprache noch Türkisch. Sein Bild ist das des finsternen und rückständigen Landes, eines genauen Gegenteils der Aufklärung. Obwohl er die gesamte Zeit von 1807 bis 1814 in Travnik verbringt, gelingt es ihm nicht, sich an das Land und die Umstände zu gewöhnen. Er lebt in einer

Art innerer Abwehr und Abschottung, in seinem Haus mit Garten wie in einer kleinen Enklave. „U njemu je, iz godina u godinu, raslo i aralo dejstvo 'orijentalnog otrova' koji muti pogled i podgriza volju, a kojim je od prvog dana počela da ga zapaja ova zemlja.“ (Andrić 1958: 496) („Von Jahr zu Jahr steigerte sich in ihm die verheerende Wirkung des 'orientalischen Giftes', das den Blick trübte und den Willen ätzte, mit dem ihn dieses Land vom ersten Tag getränkt hatte.“ Andrić 1978: 402) Eine der wichtigsten Eigenarten des Orients ist seiner Meinung nach, dass Äußerungen nicht die Gefühle bzw. Gedanken wiedergeben, die Personen deshalb nicht einschätzbar sind.¹¹ Die Anpassung an die besonderen Lebensbedingungen verdankt er seiner Frau zu, die im engen Kontakt mit den einheimischen Frauen deren Gepflogenheiten, aber auch Nöte kennenlernt und ihre Sympathie erntet. Daville ist durch die diplomatischen Aufgaben im Kontakt zu den anderen Machtrepräsentanten zwar eingeschränkt, überwindet diese Schranken aber gelegentlich. Angesichts der Grausamkeiten Ali-pašas, denen sie unmittelbar ausgesetzt waren, spürt Daville die kulturelle Affinität des Mitteleuropäers zu von Mitterer und drückt die Solidarität gegen den tyrannischen Orientalen persönlich aus. Mit dessen Vorgänger Ibrahim-paša verband ihn ein Verständnis, das an Freundschaft grenzte. Die Isolation verstärkt seine unbedeutenden literarischen Ambitionen – das Buch über Alexander den Großen als Kompensation für völlige kulturelle Abstinenz – und profiliert dadurch seine Schwäche. Dieses Buch enthält zugleich die überwiegend negativen Erfahrungen, Vorstellungen und Bewertungen seiner vorübergehenden Wahlheimat:

„U toj njegovoj *Aleksandreidi* živela je i Bosna, oskudna zemlja sa teškom klimom i zlim ljudima, ali pod imenom Tauride. Tu su negde bili i Mehmed-paša i travnički begovi i bosanski fratri, i svi ostali sa kojima je Davil imao da saraduje ili da se bori, opisani i sakriveni pod likom nekog dostojanstvenika Aleksandra Velikog ili njegovih protivnika. Tu je bila i cela Davilova odvratnost prema azijskom duhu i Istoku uopšte, izražena u borbi njegovog junaka protiv daleke Azije.“ (Andrić 1958: 88–89)

„In seiner 'Alexandreis' gab es auch Bosnien, ein karges Land mit einem rauhen Klima und bösen Menschen, wenngleich unter dem Namen 'Tauris'. Mechmed-Pascha, die Travniker Begs, die bosnischen Mönche und alle übrigen, mit denen Daville zusammen arbeiten oder sich herumschlagen mußte, hier waren sie alle beschrieben – versteckt hinter dem Bild eines Würdenträgers Alexanders des Großen oder seiner Gegner. In diese Dichtung verwoben war auch Davilles ganze Ablehnung gegen den asiatischen Geist und ge-

¹¹ Daville versteht aufgrund seiner Unkenntnis und der Fremdheit des Landes Bosnien als Orient und macht keine Unterschiede wie z. B. die Levantiner. Dazu trägt auch der Kontakt mit den Vesiren bei, die nun tatsächlich Vertreter eines sehr unscharf begriffenen Orients darstellen.

gen den Orient überhaupt, ausgedrückt im Kampf des Helden gegen das ferne Asien.“ (Andrić 1978: 71)

Die Perspektive der beiden österreichischen Konsuln wird viel seltener gewählt. Obwohl sie sich wie ihr französischer Kollege in diesem Land als Verbannte betrachten, ist es ihnen wesentlich weniger fremd als Daville, denn sie kennen es aus dem unmittelbaren nachbarlichen Kontakt und sprechen teilweise die Sprachen. Von Paulich stammt sogar aus Zagreb und hat eine Eigenschaft, die ihn für Daville mit der bosnischen Bevölkerung, aber auch den Orientalen verbindet: er ist undurchbaubar, denn hinter allgemeinen Floskeln oder gebildeten Gesprächen lässt er nie seine wahre Meinung durchblicken. Von Mitterer ist in Osijek geboren. Seine Zukunftsträume von einer ruhigen Karriere erfüllen sich nicht: „i život austrijskog generalnog konsula Jozefa fon Mitera bio je sastavljen od teškoća među kojima njegov dolazak u Travnik nije bila najmanja.“ (Andrić 1958: 114) („so war das Leben des österreichischen Generalkonsuls Joseph von Mitterer eine einzige Kette von Schwierigkeiten, von denen seine Ankunft in Travnik keineswegs die geringste war.“ Andrić 1978: 90) Seine Frau macht ihm mit ihren häufigen Liebesskapsden das Leben schwer. Er wird in starkem Maß über sie charakterisiert. Denn während Mme Daville lokalen Gepflogenheiten gegenüber eine gewisse Akzeptanz zeigt, ihr Haus den französischen Vorstellungen mit einheimischen Dingen anzupassen versucht, lehnt Frau von Mitterer alles Lokale ab und stattet ihr Zuhause nur mit ausländischen Möbeln und Accessoires aus. Bosnien ist für sie „ein Pfuhl von Schmutz, Staub und Gestank“ (Andrić 1978: 96/97; „osećaj da grezne u blatu, prašini i rdavom zadahu.“ Andrić 1958: 122), es ruft Ekel hervor und sie möchte es so schnell wie möglich verlassen. Weder von Mitterer noch sein Nachfolger zeigen gegenüber ihrer Umgebung, auch nicht den Vesiren gegenüber, eine größere Aufgeschlossenheit. Lediglich zu den katholischen Mönchen besteht eine kulturell und religiös bedingte Affinität.

Die drei Vesire Mehmed-paša, Ibrahim-paša und Ali-paša vertreten zwar das Osmanische Reich, aber sie sind alle Fremde in Bosnien. Lediglich Sulejman-paša Skopljak, der Stellvertreter des Vesirs, der ständig gegen die serbischen Aufständischen kämpft, ist Bosnier. Alle drei belegen ihr Fremdsein auf unterschiedliche Weise. Obwohl sie die Osmanen repräsentieren, sind sie keinesfalls alle Türken. Mehmed-paša, als Kind nach Istanbul verschleppter Georgier, der später eine beachtliche Karriere machte, ist ein Mensch des Ostens, aber ohne die typische Steife: „Vezir je bio, za jednog orijentalca, neobično živ, ljubazan i otvoren.“ (Andrić 1958: 36) („Der Wesir war für einen Orientalen ungewöhnlich lebhaft, liebenswürdig und offen.“ Andrić 1978: 28) Daville und ihn verbinden nicht nur die Bewunderung für Napoleon, sondern auch die Abneigung gegen diesen Ort, der einer Bestrafung („zatvor“) gleichkommt: „Pored prikrivenog bola zbog neuspjeha u Egiptu, on je ustvari najviše patio od toga što je odvojen od mora i zatvoren u ove hladne i divlje planinske

predele.“ (Andrić 1958: 39) („Neben dem verheimlichten Schmerz über seinen Mißerfolg in Ägypten litt er am meisten darunter, fern vom Meer in diese kalte und rauhe Gebirgslandschaft verbannt zu sein.“ Andrić 1978: 30) Entsprechend diesem, seiner Umgebung völlig diametral entgegengesetzten Raumkonzept öffnet sich von dem großen Zimmer im oberen Stock des Vesirensitzes („konak“) durch eine breite Fensterfront ein ungewöhnlicher panoramaartiger Blick in die Weite. Das korrespondiert mit dem offenen und toleranten Charakter des Vesirs. Der aufgeklärte Vesir, der nach dem Staatsstreich in Istanbul in Ungnade fällt, überrascht Daville jedoch durch die Berechnung und die Verstellung, als er den Überbringer des Fermans, der ihm den Tod bringen sollte, selbst umbringen lässt. Für Daville mutet das wie ein orientalisches „Schauermärchen“ (Andrić 1978: 43) („neverovatna priča“, Andrić 1958: 55) an, aber er muss feststellen, dass Mehmed-paša damit „strašan i zločinački nego i opasan i nelogičan“ (Andrić 1958: 55) („furchtbar und verbrecherisch, sondern auch unklug und gefährlich“, Andrić 1978: 43) verfährt, aber gemäß der orientalischen Logik damit seinen Kopf – wenn auch nicht seine Karriere – rettet.

Der kranke, einem Toten gleichende Ibrahim-paša, ein Türke aus angesehenener Familie, entpuppt sich ebenfalls als Franzosenfreund. Er leidet unter der „Verbannung“, erst recht, als er von der Ermordung seines geliebten aufgeklärten Sultans Selim III. erfährt. Die Schilderung dessen bestärkt Davilles Orientphobie, während Ibrahim-paša durch die Erinnerung in Wahnsinnszustände verfällt. Beim Abschied angesichts seiner Abberufung beschenkt er Daville symbolisch und reich; er bringt dabei seine unverfälschten Gefühle zum Ausdruck:

„Mi smo se našli kao dva prognanika, zatočeni i zavejani među ovim groznim narodom. Ovde smo odavno postali prijatelji i bićemo to uvek, ako se ikad opet nademo na nekom boljem mestu.“ (Andrić 1958: 435–436)

„Wir beide, hierher verschlagen und zwischen dieses schreckliche Volk geweht, haben einander wie zwei Verbannte gefunden. Hier sind wir schon seit langem Freunde geworden, und wir werden es immer bleiben, sollten wir uns jemals an einer besseren Stätte wieder begegnen.“ (Andrić 1978: 352–353)

Während diese beiden Vesire neben ihrer Bildung und Toleranz überraschend auch andere Seiten ihrer Macht, nämlich große Brutalität, aufscheinen lassen (z. B. präsentiert Ibrahim-paša die „Unzahl abgehackter Ohren und Nasen“ serbischer Aufständischer, Andrić 1978: 180; „Na asuru počese da sipaju otsećene ljudske uši i noseve u znatnoj množini“, Andrić 1958: 221), verkörpert Ali-paša den grausamen orientalischen Tyrannen schlechthin, zu dessen Eigenschaft völlige Unberechenbarkeit gehört.

Eine besondere Gruppe bilden die Dolmetscher und z. T. die Ärzte¹². Ihre Sichtweisen des Landes sind aus unterschiedlichen Gründen besonders aufschlussreich. Die Dolmetscher sind nicht nur Übersetzer der unterschiedlichen Sprachen, sondern die entscheidenden Personen, die in beiden Kulturen zu Hause sind, die (im idealen Fall) zum Verstehen der anderen Kultur beitragen können. Neugierde als Ausdruck, nicht auf seinem Wissensstand stehen zu bleiben, sondern das Neue bzw. Andere kennenzulernen und zu verstehen, kennzeichnet des Fossés. Er ist die interessanteste Figur unter dem Aspekt der verschiedenen Kulturperspektiven. Der junge französische Übersetzer unterscheidet sich grundlegend von Daville. Bei seiner Anreise empfängt ihn das Land noch schlimmer als den Konsul, „mit der schneidenden, kalten Atmosphäre armseligen Lebens“ (Andrić 1978: 79; „oštrom i hladnom atmosferom ubogog života“, Andrić 1958: 100), aber so wie der Schneesturm vergeht, verfliegt auch sein erster Eindruck von der Unwirtlichkeit seiner Bewohner. Er ist aufgeschlossen und bereit, das Erlebte rational zu erklären und dabei stereotype Muster wie die Davilles von den Bosniaken als „wilde(n) Skythen und Hyperboreer(n)“ (Andrić 1978: 79; „Turke i Bosance često nazivao divljim Skitima i Hiperborejcima“, Andrić 1958: 100) zu überprüfen und zu korrigieren. Die unterschiedliche Sicht der beiden erklärt auch ihre Auseinandersetzungen. Er begreift das Land nicht als Einöde, sondern als abwechslungsreich und reich an Geschichte. Auch wenn er seine Rückständigkeit beobachtet, übernimmt er doch nicht Davilles anthropologische Erklärungen, sondern macht die historischen und politischen Verhältnisse dafür verantwortlich. Er sucht selbst den Kontakt mit den Einwohnern des Landes, er ist neugierig und wissbegierig, hört Geschichten zu und gibt sie wieder. Deshalb gibt er als Erzählsubjekt viele mit lokalen Figuren verbundene Geschehnisse wieder und vermittelt als Narrator der zweiten Ebene die meisten Einblicke in Leben und Eigenarten der Bewohner, jeweils durch den mündlichen Kontakt verbürgt. Daville hält ihn für unreif, doch des Fossés treibt eine innere Unruhe, er grübelt über die Menschen und Erklärungen für die Verhältnisse nach, die er in einem Buch niederschreibt. Anders als Daville geht es ihm nicht um literarische Meriten, vielmehr hat er einen dokumentarischen Anspruch, belegt alles mit Fakten und Argumenten. Des Fossés hat seine Kenntnisse nicht wie der Leibarzt und Dolmetscher des Vesirs, der unterwürfige D'Avenat, von geheimen Informanten, sondern aus seinen unmittelbaren Gesprächen mit den Travnikern. Er leidet unter der „bosnischen Stille“ und Rückständigkeit, kämpft aber gegen dieses allmähliche Ersterben des Geistes u. a. mit dem Buch an. Sein Scharfsinn und seine ausgeprägte Kritikfähigkeit lassen ihn

¹² Hier werden nur die Fremden behandelt. Die Levantiner bilden ein eigenes Thema, das hier nicht berücksichtigt werden kann. Damit fallen die Ärzte und ein Teil der Dolmetscher hier heraus.

klar die Machtverhältnisse und die Ursachen erkennen. Sehr schnell erfasst er die Spezifik der bosnischen Verhältnisse:

„Kako je mogućno [...] da se ova zemlja smiri i sredi i da primi bar onoliko civilizacije koliko njeni najbliži susedi imaju, kad je narod u njoj podvojen kao nigde u Evropi? Četiri vere žive na ovom uskom, brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključiva i strogo odvojena od ostalih. Svi živate pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od te četiri grupe ima središte svoga duhovnog života daleko, u tuđem svetu, u Rimu, u Moskvi, u Carigradu, Meki, Jerusalimu ili sam bog zna gde, samo ne onde gde se rađa i umire.“ (Andrić 1958: 276)

„Wie soll denn [...] dieses Land zu Ruhe und Ordnung kommen und zumindest die Stufe der Zivilisation seiner nächsten Nachbarn erreichen, wenn sein Volk so zerrissen ist wie kein zweites in Europa? Vier Religionen gibt es auf diesem schmalen, gebirgigen und armseligen Fleckchen Erde. Jede von ihnen erhebt den Anspruch auf Ausschließlichkeit und riegelt sich streng gegen die anderen drei ab. Sie hier leben alle unter ein und demselben Himmel und ernähren sich von der gleichen Erde, aber das geistige Leben ihrer vier Religionsgemeinschaften hat jeweils ein eigenes Zentrum, das fern, in einem wildfremden Lande, liegt: in Rom, in Moskau, in Stambul, in Mekka, in Jerusalem oder weiß Gott wo noch, auf jeden Fall nicht dort, wo Sie zur Welt gekommen sind und wo Sie einmal sterben werden.“ (226)

Der nüchterne Analytiker ist weit davon entfernt, die französische Mission zu idealisieren, vielmehr kritisiert er die damit verbundenen Machtinteressen und streitet mit Daville wegen seiner ablehnenden Grundhaltung gegenüber Land und Leuten. Er, aber auch der Arzt Cologna¹³, haben auffällige Parallelen zu den Beobachtungen Max Löwenfelds aus dem etwa zeitgleich entstandenen „Pismo iz 1920. godine“. Insbesondere Cologna und Löwenfeld weisen eine ethnisch gemischte Biographie auf, sie kennen die Verhältnisse von innen, sind aber auch in westeuropäischen Kulturen zu Hause. Beide sind Ärzte, Menschen also, die sich dem Wohl und der Heilung der Menschen verschrieben haben. Ihre Kenntnis der Verhältnisse fassen sie emotionsfrei zusammen.¹⁴ Alle drei Figuren verkörpern auf unterschiedliche Weise den Raum des Dazwischen und den Versuch der Versöhnung. Löwenfeld entflieht dem Land, aber nicht dem Schicksal des Hasses in einem Volk; Cologna bewegt sich „auf dieser Grenzscheide zweier Welten“ (Andrić 1958: 250; „na ivici između

¹³ Milutinović 2008 (469–472) sieht in Cologna eine Metapher für einen Autor, nicht notwendigerweise für Andrić selbst, wie Tartalja und Longinović es tun. Auf die ausführliche Argumentation dort sei hier nur verwiesen.

¹⁴ Die zahlreichen Übereinstimmungen in ihren Weltansichten, Biographien, in der Einordnung von Bosnien und Europa, aber auch in der Ungeklärtheit der Todesursachen, der Konvertierung Colognas zum Islam usw. können hier nur kurz gestreift werden. Sie wären ein lohnendes Thema für eine eigene Untersuchung zum Thema der Grenzgänger bei Andrić.

dva sveta“, Andrić 1958: 305), auf der er nur geschickt lavieren, der er aber nicht entrinnen kann. Als die Kunst des Lavierens nachlässt, ist das sein Ende. Der wissbegierige und kritische des Fossés verlässt Travnik mit vielen Erfahrungen und sich vermischenden Eindrücken. In Erinnerung bleiben ihm die defätistischen Worte des „unglücklichen 'illyrischen Doktor(s)“: „... Vi živite ovde, ali znate da je to prolazno i da ćet se pre ili posle vratiti u svoju zemlju, u bolje prilike i dostojniji život. Vi ćete se probuditi iz ovog košmara i osloboditi, ali mi nikad, jer za nas je on jedini život.“ (Andrić 1958: 346) („... Sie leben hier, doch Sie wissen, daß Sie früher oder später in Ihr Land, in bessere Verhältnisse und ein menschenwürdigeres Dasein zurückkehren. Sie werden aus dem Alptraum aufwachen und sich von ihm freimachen, wir aber werden das nie, denn für uns ist er das einzige Leben.“ Andrić 1958: 282)

Literatur

Andrić Ivo 1958: *Travnička hronika. Konzulska vremena*. Sarajevo, Beograd.

Andrić Ivo 1978: *Wesire und Konsuln*. Übers. H. Thurn. München.

Burkhart Dagmar 1993: Erzählter Raum – Erinnerungsraum. In: *Narodna umjetnost* 30, S. 167–181.

Eismann Wolfgang 2005: Keine Brücke über die Drina. Vom Streit über einen jugoslawischen Schriftsteller. In: *Osteuropa* 55, 2, S. 96–110.

Hawkesworth Celia 1984: Ivo Andrić: Bridge between East and West. London.

Hawkesworth Celia 2002: Ivo Andrić as Red Rag and Political Football. In: *The Slavonic and East European Review* 80, 2, 201–216.

Hodel Robert 2006: Warum ist Andrić zum Vorzeigautor der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien geworden? In: Richter, Angela/Beyer, Barbara (Hg.), *Geschichte (ge-)brauchen. Literatur und Geschichtskultur im Staatssozialismus: Jugoslawien und Bulgarien*. Berlin, S. 221–238.

Jähnichen Manfred 1995: „O zakonu protivnosti“ oder: Ivo Andrić' Appell zur Toleranz im Roman Travnička hronika. In: Thiergen, Peter (Hg.), *Ivo Andrić 1892–1992. Beiträge des Zentenarsymposiums an der Universität Bamberg*. München, S. 41–52. (=Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik, 25)

Kazakova Svetlana 2007: Homo balkanicus. Literarische Wandlungen eines Stereotyps. In: *Die Welt der Slaven* LII, 2, S. 356–371.

- Kazaz Enver: Egzistencijalnost/povijesnost Bosne – interpretacija u zamci ideologije. http://www.openbook.ba/izraz/no10/10_index.htm (05.01.2009)
- Kujundžić Dragan 1995: Ivo Andrić and the Sarcophagus of History. In: Vucinich, Wayne (Hg.), *Ivo Andrić Revisited: The Bridge Still Stands*. Berkeley, S. 103–122.
- Longinović Tomislav: East within the West: Bosnian Cultural Identity in the Works of Ivo Andrić. In: Vucinich, Wayne (Hg.), *Ivo Andrić Revisited: The Bridge Still Stands*. Berkeley, S. 123–138.
- Milutinović Zoran 2008: Misunderstanding is a Rule, Understanding is a Miracle: Ivo Andrić's Bosnian Chronicle. In: *The Slavonic and East European Review* 86, 3, S. 443–474.
- Petrunic Ana-Marija 2005: No Man's Land: The Intersection of Balkan Space and Identity. In: *History of Intellectual Culture* 5, 1. <http://www.calgary.ca/hic/issues/vol5/6> (09.0.2009)
- Talmor Sascha 1995: The Bridge on the Drina. In: *History of European Ideas* 21, 2, S. 247–260.
- Todorova Maria 1999: *Die Erfindung des Balkans. Europas bequemes Vorurteil*. Darmstadt.

Renate Hansen-Kokoruš (Mannheim)

Prostor i perspektiva u Travničkoj hronici Iva Andrića

Rad dotiče dva međusobno povezana aspekta: prostornu koncepciju i perspektivu jedne od centralnih figura Andrićevog romana Travnička hronika. Vrh udoline u kojoj leži Travnik je također relevantan sa mnoge autorove pripovijetke, ali u njima se više opisuje situacija ljudi koji se tu nalaze nego čista geografska pozicija. To povezuje prostor sa aspektima osnovne konstelacije prisutnih figura, kako domaćih tako i stranih.

Za razliku od drugog autorovog istorijskog romana, Na Drinu ćuprije, zbivanja se ne prezentiraju iz perspektive mještana i/li auktorijalnih pričalaca. Ovaj roman bira perspektivu spoljašnjeg posmatrača, koji sa različitim pretpostavkama i ciljevima dolazi u tuđu i negostoljubivu zemlju. U radu se razmatra perspektiva konzulā i vezirā, koji su svi od reda tuđinci u Bosni, posebno je u centru pažnje pogled francuskog konzula Daville i njegovog prevodioca de Fossés. Sukob Zapada i Istoka je ublažen, istočnjački stereotipi nalaze samo djelimično potvrdu, nasuprot tome se demaskira zapadnjačka „slobodarska“ ciljna orijentacija. De Fossés igra jednu od važnijih uloga u procesu razumijevanja zemlje i njenih stanovnika, s jedne strane, i u kulturnoj kritici Zapada, s druge.

Renate Hansen-Kokoruš

Slavisches Seminar
Universität Mannheim
D-68131 Mannheim
Tel. 0049-(0)621-181-2409
Fax 0049-(0)621-181-2404
E-Mail: hansen-kokorus@versanet.de

Милош Јевтић (Београд)

Са Ивом Андрићем

Више не могу да се сетим када сам први пут читао Андрића. Мислим да је то, ипак, било у Ваљеву, у четвртом разреду гимназије, оне старе која је трајала осам година, дакле или крајем четрдесетих или на самом почетку педесетих година прошлога века. Професор српског језика, Каћа Храњец, која је имала разумевања за наше стварне и привидне заинтересованости, причала нам је да је у Београду, још у време својих студија, видела и слушала Андрића.

Занимљиво је да је прво што сам прочитао од Андрића била приповетка – *Зeko*.

Тек када смо одмакли у гимназијском изучавању књижевности, читали смо и Андрићеве романе.

Први пут сам срео Иву Андрића на Филозофском факултету средином педесетих година прошлога века. Тада су на том факултету изучавани и сви јужнословенски језици и све југословенске књижевности. Касније, већ сам био отишао са студија, факултет се поделио у два посебна – Филозофски и Филолошки факултет.

Нама је тада, на Филозофском факултету, српски реализам предавао Велибор Глигорић, који је већ био академик и који је ангажовано и широко деловао у књижевном и позоришном животу. Био је, поред осталог, уредник угледног часописа „Савременик“ и управник Југословенског драмског позоришта. Као професор, имао је обичај да – повремено – позива најпопуларније и највредније писце да се сусретну са студентима. Разуме се, један од првих, ако не и први кога је позвао, био је – *Иво Андрић*. У тадашњој *четрдесетпетици*, угледној и омиљеној сали група за књижевност, али и читавог студентског Београда, слушали смо, али и гледали Иву Андрића.

Сала је била препуна. Поред студената, на тај сусрет, дошли су и многи старији – професори, писци, научници, академици. Будући да тада није било телевизије, знамените личности смо могли једино препознати по њиховим фотографијама у новинама, које су у то време, разумљиво, радије објављивале слике политичара, некада и ударника, него стваралаца. Ипак, учили смо, пре свега, наше професоре, професоре са Филозофског факултета – Александра Белића, Милоша Ђурића, Васу Чубриловића, Милана Будимира, Георгија Острогорског, Драгољуба Павловића, Светозара Радојчића и Миодрага Ибровца. Они који су били обавештенији показивали су нам и Милана Бартоша, Александра Дeroка, Александра

Костића и Хуга Клајна. Препознао сам и Десанку Максимовић, Милана Богдановића, Душана Матића, Милана Ђоковића и Бранка Ђопића.

Док је говорио Андрић, био је тајац! Није читао своје прозе. Говорио је о књижевности, мирно, концентрисано, прецизно. Посебно је указао на значај Изванредног пленума Савеза књижевника Југославије, који је само пре годину или две био одржан у Љубљани. Споменуо је и Крлежин реферат, за кога је рекао да има велики значај и да ће имати дуготрајно дејство. Очекивали смо, после тог исказа, дебату или, барем, питања, како је дотле увек бивало у *четрдесететици...* На нашу жалост, чим је Иво Андрић окончао своју беседу, професор Велибор Глигорић је, уз захвалност, закључио тај скуп. Ипак, моје колеге и ја смо још дуго препричавали и тумачили Андрићеве речи...

И касније сам сретао Андрића, на књижевним вечерима, али не тако често, пошто није радо јавно наступао, већ на неким скуповима, нарочито у Савезу књижевника, на које сам ишао по задужењу (радио сам, после студија, у културним организацијама...).

Први пут сам га посетио почетком шездесетих година, када сам га молио да буде члан Југословенског одбора „Месеца књиге“. Тада смо дуго разговарали о књизи и читању. Сећам се да му се допала моја досетка да код нас има много – *узалудно писмени!* Прихватио је предлог да буде члан Одбора. То је била прва посета његовом дому...

Почетком седамдесетих година, радио сам у *Културно-просветној заједници Србије*, у чијем су оснивању средином педесетих година учествовали сви виђени ствараоци, међу њима и Иво Андрић, затим Милан Богдановић, Десанка Максимовић, Оскар Давичо, Душан Матић и Велибор Глигорић, да се задржим само код писаца. Тада смо дошли на идеју да припремимо зборник дела најбољих савремених писаца и да га, на свечан начин, поклонимо будућим првацима. И године 1973, после дужих припрема, одлучили смо да објавимо тај зборник књижевности за децу, који бисмо упутили у јесен те године сваком ђаку прваку у Србији. (Сада се не сећам, али мислим да је тираж те књиге био око 500.000 примерака!). У књигу, коју смо назвали *Ваку* прваку, уврстили смо – Десанку Максимовић, Душана Радовића, Драгана Лукића, Бранислава Лазаревића, Бранка В. Радичевића, Александра Вуча, Милована Данојлића, Гвида Тартаљу, Момчила Тешића, Душана Костића, Љубивоја Ршумовића, Николу Дреновца, Бранка Ђопића, Миру Алечковића и, разуме се, Иву Андрића. Био сам задужен, као секретар Заједнице, да разговарам са свим тим писцима и да их обавестим о том подухвату, али и да их замолим да за ту књигу приложе неки свој рад, али и да напишу поруку првацима...

И посетио сам Андрића. Рекао ми је да му се идеја чини привлачном и да та књига може да буде подстицајна да та деца постану читаоци. И обећао је да ће доћи у Културно-просветну заједницу Србије, која се налазила на Теразијама, у Нушићевој улици... Разуме се, у договорено време сви смо били узбуђени. Сачекао сам га пред зградом, и лифтом смо се попели на други спрат... Остао је дуго у Заједници. Причали смо, прво, о књизи – *Ваку прваку*. Причали смо и о књижевним приликама. Када се, како ми се чинило, опустио и одобровољио, радознало сам га питао о неким биографским подацима. Рекао ми је да је везан за Грац, где је и докторирао. Оно што је рекао о Грацу било је некако сетно. Запамтио сам да ми је рекао да би радо опет ишао у Грац. Онда, прочитао је, са пажњом, дотле приспеле прилоге. Нарочито су му се допале поруке Бранка Ћопића и Десанке Максимовић. И написао је, потом, своју поруку:

Што више упознајемо живот, све боље видимо како с тешки људски послови и како је дуг и мучан пут ка савршенству. Али видимо исто тако да је једна од најлепших особина правог човека та његова стална и упорна тежња за недостижним савршенством у свим људским пословима...

Памтим и Андрићев боравак у Смедереву. Било је то, исто, почетком седамдесетих година прошлога века.

Председник Смедеревске општине замолио је Милана Ђоковића и мене, који смо тада водили Културно-просветну заједницу Србије, да – ако је могуће – „доведемо“ (баш тако је рекао!) Иву Андрића у Смедерево. Пренели смо Андрићу жељу Смедереваца. Није се много премишљао. Једино је молио да то не буде уобичајени књижевни сусрет. „Нека позову ђаке који пишу и остале младе писце...“ Изнео сам Смедеревцима Андрићев предлог, боље рећи жељу.

И једног пријатног јесењег преподнева кренули смо за Смедерево. У колима, Андрић опрезно пита какав је програм. Поновим да ће то бити његов сусрет са младим писцима, и да ће у публици бити још и професори књижевности, библиотекари и културни радници. Када смо дошли у Смедерево, отишли смо код председника општине. Био је задивљен, и то је и казао, што је Андрић нашао времена да посети Смедерево. Свечана општинска сала, ни велика, нити сасвим мала, била је препуна. Много младих лица, у чијим рукама видим Андрићеве књиге. На почетку, Андрић је рекао да му је драго што је у Смедереву, опет. И испричао је о томе како је, давно, између два светска рата, био, заједно са својим пријатељима, у Смедеревској тврђави. Замолио је да млади писци прочитају своје радове... Андрић је слушао, широком пажњом, младе песнике и прозаисте. И свакоме је плескао, искрено и дуго. Осматрам младе писце, узбуђене што

виде Андрића и поносне што пред њим читају своје радове. Био је то прилично дуг сусрет, много дужи него што је било предвиђено.

На крају се један Смедеревац (не знам да ли директор гимназије или управник библиотеке) захвалио Андрићу и замолио га да се на својим књигама потпише. И наста ред, велики. Андрић се није само потписивао, како су сви очекивали. Напротив, питао је свакога за име и још понешто. И писао је широку посвету... И тај део програма био је дуг!

Враћајући се за Београд, свратили смо у тада познати ресторан „Виногради“ у Гроцкој. Причамо о утисцима... И питам Андрића зашто није, како смо сви очекивали, само потписивао књиге, евентуално са куртоазном и уобичајеном речју – *срдечно!* Андрић дуго ћути. Ипак, каже: „Таман посла! Сваки од тих младих људи је заслужио посебну поруку. То су будући читаоци, а можда и писци!“

Сретнем једног јутра у Пионирском парку Андрића – шета... Приђем му. Поздрављам га, и полазим. Не желим да му одузимам време. Међутим, он ме пита: „Журите ли?“ И да сам журио, не бих пропустио птилику да будем са Андрићем! „Не журим...“, одговорим.

„Да прошетамо...“, наставља Андрић.

Андрић тихо корача. И говори, исто тихо и полако. И док очекујем Андрићеву нову реченицу, пришао нам је, некако журно и бучно, један писац, тада популарни писац популарних историјских романа. Отвара торбу, и пружа Андрићу овећу књигу, мислим од неких 500 страна. И каже: „Ово је мој нови роман!“ Иво Андрић отвара књигу. Чита посвету. Онда, одмери књигу, као да процењује колико је *тешка...* Ћути. Помишљам да их оставим да разговарају. Андрић, међутим, рече: „Радо бих причао, али имам нешто важно са другом Мишом!“ (Тако се тада говорило!) Писцу историјских романа, осећам, није било мило. Ипак, поздравља се, и одлази.

Андрић ми тада рече: „Када добијете књигу са посветом, увек посвету прочитајте пред аутором. Код куће прегледајте књигу. Ако вам се учини да има разлога, прочитајте је...“ И даље ћутим. Андрић наставља: „И ако вам се књига учини вредном или, барем, занимљивом, напишите аутору писмо... Знате, људи воле да добију – *Андрићево писмо!*“

„А шта бива ако књига не заслужије писмо?“ упадам.

Андрић се осмехну, тако ми се учинило: „Тада аутора, ако вам је познат, позовите телефоном. И реците му да се књига *добро држи* у руци, да се *лако* чита, јер је слог крупан... И на крају реците да је нарочито добра – *артија!*“

„Артија?!“, поновим.

„Да, *артија*, а не хартија!...“, каже ми Андрић.

Још један сусрет добро памтим. Са групом културних радника одлазимо у Соко Бању, где се Андрић радо одмарао. Било је договорено да се вратимо заједно у Београд.

Јутро је, недељно, пријатно. Из хотела, који је на једној узвишици, град се видео као „на длану“. Са нама су и општински руководиоци. У једном тренутку Андрић им каже: „Хтео бих библиотеци да поклоним своја Сабрана дела...“ Председник општине рече једном од присутних домаћина: „Иди у библиотеку и договори се о сусрету!...“

Настављамо да слушамо Андрића.

После извесног времена, „курир“, да тако назовем онога кога је председник упутио да оде у библиотеку, стаде иза Андрићевих леђа и поче да даје неке чудне знаке. Како нико није реаговао, устанем и одем са њим мало даље. „Шта је?“, питам. „Библиотекарка не може да дође!...“ „Зашто?“, изненађено кажем. „Не може, рекла ми је, пере – велики веш!...“ Збуњен, звонем Милана Ђоковића и кажем му. Није веровао, као ни ја.

Тада се договоримо да предложимо Андрићу да књиге преда председнику општине, у општинској згради. И Милан Ђоковић то и рече, уз образложење да би, тако, књиге могли да виде сви важни гости који посећују Соко Бању. Андрић није то сасвим разумео, видео сам. Међутим, ми смо стално измишљали нове и нове разлоге... И на крају је пристао.

У општини, док је Андрић седео са свима нама, неопрезни „курир“ се у соби испред председничког кабинета жалио секретарици да је библиотекарки било важније прање „великог веша“ од сусрета са Андрићем. Секретарица, и сама изненађена, рекла је да је треба одмах отпустити. Надао сам се да Андрић то није чуо.

У повратку у Београд, застали смо у једном мотелу. Андрић ме издвоји из друштва и рече ми: „Молим Вас, друже Мишо, сутра ујутру телефонирајте председнику општине и пренесете му моју молбу да не отпуштају библиотекарку...“

Посебно се сећам честих сусрета када је Андрић добио Вукову награду, ванредну, установљену њему у част. Звао ме је, и то више пута, да би се распитао о томе како ће то изгледати, да ли треба да говори и слично. Читао ми је и своју захвалност, и тада ми је рекао да је пред муком како да смисли да свака реч буде – *народна*. И питао ме да ли, можда, знам је ли могуће наћи нашу реч за појам – *култура*.

Иначе, Андрић је материјални износ Вукове награде одвојио за изградњу домова културе у две најсиромашније општине Србије, у

Трговишту и Тутину... (Занимљиво је да представници власти, а ни културни и просветни радници тих општина, никада били заинтересовани да посете Андрића, нити су га позвали да их посети?! Тако исто, уопште нису неком плочом истакли да је уградњу дома помогао и – Иво Андрић!).

Још један догађај треба, мислим, забележити.

Моли ме уредник једног књижевног часописа из Пожареваца, средњег града у унутрашњости Србије – да „доведем“ Андрића. Молби се придружио и председник општине, који ми је рекао да би желели да замоле Андрића да, када буде имао времена, посети њихов град и одржи књижевно вече.

Питам Андрића. Као и обично, распитује се о програму... Када је чуо да се не ради о књижевној вечери, пристаје да посети Пожаревац. И одлазимо у Пожаревац, опет заједно – Иво Андрић, Милан Ђоковић и ја.

Председник општине, у друштву уредника часописа, прима нас у најсвечанијој сали, која изгледа као салон из неких ранијих, отмених времена. Прво прича о граду и читавом крају, о људима. Спомине и значајне личности тог краја. Највише говори, сећам се, о славној сликарки Милени Павловић-Барили, којој су посветили посебан и лепо уређени галеријски простор. Говори и о Павлу Савићу, чувеном физичару, који је у Паризу, заједно са брачним паром Кири, радио на атомском програму. Каже, и то са поносом, да је њихов и Миливоје Живановић.

Андрић са заинтересованошћу слуша...

После тога, председник рече да би им била част да у Пожаревцу приреде књижевни сусрет. И додаје да су Андрићеве књиге у Пожаревцу веома читане. И још каже да ће се у читавом граду налазити обавештења о тој вечери. И рече још, некако узгред: „Улаз ће бити бесплатан!...”

Андрић ништа не каже...

Крећемо, онда, на ручак, у неки, поносно каже председник, „најбољи пожаревачки ресторан“... На путу до ресторана, опазимо да су између бандера окачени транспаренти, на којима су се налазилка имена две у то време најпознатије певачице народне музике. Било је посебно уочљиво да су карте продавале по 100 динара, што у то време није била мала сума. Председник показује Андрићу те транспаренте, и додаје да ће их бити још више кад буде долазио у Пожаревац.

Андрић ме мало издвоји, питајући ме: „Ко су ове две госпође? Да нису, можда, локални писци?!“ Иако знам да зна ко су те *госпође*, објашњавам му да се ради о веома популарним певачицама... Андрић, потом, још каже: „Председник је рекао да би за моје књижевно вече указ био

бесплатан... Да ли то значи да бих морао да молим Бога да падне киша, како би Пожаревљани дошли да *виде* Андрића?!... Иначе, могли би од улазница да купе нове књиге за библиотеку!“

И није отишао у Пожаревац!

Андрић је посећивао и Радио Београд.

Једном приликом, у опуштеном разговору, један новинар се похвали да и он пише прозу. Андрић се заинтересова – шта је све написао, шта је објавио, али и како пише. Поносни новинар каже да пише најмање страницу дневно... Изненађен, Андрићев каже: „Благо Вама! Ја сам презадовољан ако напишем једну речницу дневно!...“ И додаје: „Колико сте до сада објавили књига?“ Мој колега новинар је тихо одговорио: Једну!...“ И тако се разговор завршио!

Нажалост, и поред сагласности Иве Андрића да говори за Радио Београд, за циклус „Гост Другог програма“, смрт је претекла остварење тог заједничког наума.

Сада знам, била је привилегија бивати са Ивом Андрићем, и разговарати о многим темама.

То су само неки записи о сусретима са Ивом Андрићем. Драго ми је што их саопштавам баш у Грацу, који је био нека врста Андрићевог духовног огњишта!...

Милош Јевтић
Београд
Србија

Zvonko Kovač (Zagreb)

Ivo Andrić kao interkulturalni pisac

I.

Umjesto uobičajena uvoda, kojim najčešće kontekstualiziramo ili metodološki opravdavamo svoju temu, iskoristit ću ponuđenu prigodu objave uručka na internetu da upozorim na nekoliko oglednih predavanja nastalih na osnovama objavljenih studija u knjigama ili rasprava koje su objavljene na internetu.

Upravo za gostovanja u Institutu za slavistiku Sveučilištu u Grazu predstavio sam mogućnosti interkulturalne interpretacije s primjerima iz „Znakova pored puta“ Ive Andrića, gdje pokušavam pokazati na koji se način pisac odnosio, u kratkim prozama esejističko-dnevničkoga, nonfiktionalna karaktera, prema bosansko-zavičajnom, idealiziranom planinsko-mediteranskom te slovenskom prostoru i ljudima, koje kontrastira s našim čovjekom, "Homo balkanicusom", koji mu je ipak prva briga i najteža muka. Zainteresirani će, pod naslovom *Interkulturalna interpretacija* pronaći članak na međumrežnim stranicama našega domaćina *GraLiS* iz 2002. godine: http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/4.Gralisarium/GraLiS%202002/Kovac_2-predavanje.htm

Drugo predavanje odnosi se na predstavljanje prvobitnog koncepta interkulturalne povijesti književnosti, upravo njene prolegomene, na primjeru južnoslavenskih književnosti ili „male slavistike“: <http://www.razlika-difference.com/Razlika%201/RD1C-Kovac.pdf>

Slično su tematike uvodne teze ili terminološka razmimoilaženja oko možebitne interkulturalne povijesti bosanske književnosti: <http://www.matica.hr/Kolo/kolo0301.nsf/AllWebDocs/bosna>

Oba su teksta koncipirana kao predstavljanje nove paradigme u proučavanju južnoslavenskih i bosanske književnosti, a objavljeni su i na međumrežnim stranicama tuzlanskoga časopisa „Razlika/Différance“: [http://www.razlika-difference.com/Razlika%202/RD2-Zvonko Kovac.pdf](http://www.razlika-difference.com/Razlika%202/RD2-Zvonko%20Kovac.pdf)

te u prijevodu R. Maucha na njemački jezik: „Zur interkulturellen Literaturgeschichte“ (am Beispiel der südslavischen Literaturen bzw. der „kleinen Slavistik, Festschrift für P. Rehder zum 65. Geburtstag, Die Welt der Slaven, Sammelbände, Band 21, (Hrsg. Miloš Okuka-Ulrich Schweier), Verlag Otto Sagner, München, 2004./427–438.

Sličnoga je „nagovarajućega“ karaktera i tekst objavljen u „Sarajevskim bilježnicama“, u kojemu se pitanja razumijevanja kanona u posebnim međuknjiževnim zajednicama nadopunjuju sažetim tezama za interkulturalnu

povijest književnosti, a mogu se pročitati i u elektronskom izdanju: www.ceeol.com/aspx/getdocument.aspx?logid=5&id=B0099682-A496-4D45-A562-79733385D49F

I ne na kraju, htio bih upozoriti i na dva kolegija, koja sam u protekle dvije godine realizirao na novom doktorskom studiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (prvobitni nacrti kolegija *Uvod u interkulturnu znanost o književnosti* i *Interkulturna književnost* mogu se vidjeti unutar Programa doktorskoga studija na međumrežnim stranicama Odsjeka za komparativnu književnost): http://www.ffzg.hr/kompk/1_Doktorski%20studij_%20program.doc

A prvi rezultati naših studenata vezanih uz te kolegije ili uz moje mentorstvo u skraćenu su obliku pripremljeni za tisak, ali i već objavljeni u elektronskom izdanju međunarodnoga slavističkog časopisa *Filološke studije*: http://philologicalstudies.org/index.php?option=com_content&task=view&id=139&Itemid=61&lang=hr

Osim toga, ove je godine konačno i prihvaćen znanstveni projekt u Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske *Interkulturna povijest književnosti – Ekokulturni identitet južnoslavenskih književnosti*: http://zprojekti.mzos.hr/public/c2prikaz_det.asp?cid=2&psid=32&ID=3504

Kao što će zainteresirani i pozorni čitatelji moći zaključiti, primjereno besplatnom mediju interneta, u elektronskim verzijama dostupni su stariji, sintetički radovi metodološkoga i reprezentativnoga profila, koji afirmiraju ideju nove, interkulture povijesti književnosti, odnosno s proširenjem na uža teorijska pitanja i interkulturnu interpretaciju, zagovaraju možebitnu novu interkulturnu znanost o književnosti. Većina se ovdje navedenih tekstova može naći u izvornom obliku ili ponešto drugačije koncipirani u mojim knjigama *Pored-bena ilili interkulturna povijest književnosti* i *Međuknjiževna tumačenja*, a najnovija pitanja, odnosno probleme daljnjega razvoja paradigme pokušat ću podijeliti s vama, ovom više nego zgodnom prigodom na slavistici u Grazu, prvom važnom slavističkom središtu izvan južnoslavenskoga prostora, na sveučilištu na kojemu je doktorirao, među toliko poznatim i manje znanim *našijencima* i Ivo Andrić, interkulturni pisac i sâm dobar razlog za opetovano zagovaranje svojevrsne interkulture znanosti o književnosti, odnosno za afirmaciju još jedne nove južnoslavenske književnosti, naime – interkulture.

U tako ambiciozno zamišljenom konstruktivnom književne znanosti i same književnosti Ivo Andrić nam se već godinama nadavao kao glavni pisac, zbog kojega bi se, i da ne postoji ništa drugo, vrijedilo upustiti u novi ciklus promišljanja interkulturnoga pristupa, odnosno eksponiranja nove interkulture književnosti. Pored niza drugih instancija i institucija koje interkulturna književnost, da bi opstala među nacionalnima, pretežno jednojezičnim

književnostima, od te „nesreće“ da se piše na više jezika ili da jedan jezik služi za više književnosti ili da ima svoje međuknjiževne časopise i „prebjege“ poput Stanka Vraza prekjučer ili Mirka Kovača danas, ima i svoje izvorne međuknjiževne pisce, kojima je interkulturalni kontekst književnosti zapravo njihova književnost sama, odnosno koji su sami njegov najbolji međuknjiževni izraz: najpoznatiji i najuvjerljiviji od njih je svakako *naš* nobelovac Ivo Andrić.

Opis interkulturalne književnosti u južnoslavenskom slučaju mogli bismo započeti vrlo jednostavno, popisom dvo- ili više pripadnih pisaca, koje ćemo naći u dvije ili više povijesti južnoslavenskih književnosti. Ograničimo li se samo na novije književnosti, utemeljene s različitim naglascima na prilično zajedničku usmenu književnost i diferencirano etnografsko naslijeđe s jedne strane te različito razvijene tradicije svjetovne književnosti s druge, pri čemu se starija hrvatska, osobito dubrovačka štokavska književnost, često posvajala i ostvarivala tako komplementarnu, poticajnu funkciju na gotovo cijelom slavenskom jugu, uvidjet ćemo da je graničnih pisaca koje danas pojedine nacionalne povijesti književnosti opisuju kao svoje priličan broj i da ih nalazimo u svakom razdoblju književnosti, nabrojiti ćemo samo najvažnije: u romantizmu – Petar Petrović Njegoš, Stanko Vraz i Grigor Prličev, u realizmu Ljuben Karavelov, Simo Matavulj i Stjepan Mitrov Ljubiša, u moderni Ivo Ćipiko, Zofka Kveder i Musa Ćazim Ćatić, u avangardi, ekspresionizmu i socijalnom realizmu Ljubomir Micić, Ivo Andrić, Sibe Miličić, Hasan Kikić, Enver Ćolaković, Novak Simić, Nikola Vapcarov i Anđelko Krstić, u razdoblju obnove modernizma i u postmoderni Vladan Desnica, Mihajlo Lalić, Meša Selimović, Izet Sarajlić, Mak Dizdar, Borislav Pekić, Mirko Kovač, Petko Vojnić Purčar, Mitko Madžunkov, Irfan Horozović, Dževad Karahasan, Josip Osti, itd. Ovdje ne treba zaboraviti južnoslavenske pisce vezane uz židovsku tradiciju, u pravilu otvorenije za dvije ili više književnosti, sve ako ih se i sistematizira u mononacionalne povijesti književnosti, poput Aleksandra Tišme, Danila Kiša, Filipa Davida ili Davida Albaharija. Osim toga, pojedine povijesti književnosti operiraju s pojmovima regionalne ili višenacionalne književnosti, kao što su dubrovačko-dalmatinska književnost, književnost Boke kotorske, bosanskohercegovačka književnost, istarska književnost, slavonska književnost, književnost i kultura Vojvodine, vojvodanska književnost, pa nam je pretpostaviti da se pojedini pisci iz tih zavičajnih književnosti ne mogu bez ostatka podvesti pod nacionalne povijesti književnosti ili te regionalne književnosti u prošlosti nisu imale izrazit nacionalni karakter, itd., itd.

U takvom uglednom društvu pisaca i u nejasnim književno-povijesnim okolnostima, Ivo Andrić upravo kao interkulturalni pisac, kakvim ga ovdje želim predstaviti, zauzima vodeću, skoro pa modelativnu ulogu. Izrastao iz višenacionalne Austro-Ugarske, na tradiciji narodne književnosti koja nije poznavala konfesionalno-kulturalne ograde i onodobne suvremene multikulturalne

književnosti srednjoeuropske moderne, situaciju usko nacionalno neopredijeljena pisca morao je doživjeti kao svoje prirodno stanje. Ovdje ćemo se uvodno upitati kako se Andrić i Andrićevo djelo, u različitim razdobljima autorova života, odnose prema trima kriterijima po kojima ga možemo okvirno odrediti kao interkulturnoga pisca. U promišljanju i definiranju evropske interkulture književnosti njemačkoga jezičnog prostora talijanski pjesnik i njemački profesor književnosti Carmine Chiellino istakao je interkulturnu autentičnost, koja se zadobiva svojevrsnom distanciranosti od obje/tri-četiri kulture prema kojima su sadržaji djela usmjereni, pa ih je gotovo nemoguće povezati s nekom konkretnom tradicijom. Najkraće rečeno, da bismo na neko djelo ili pisca gledali kao da imaju podjednaku vrijednost u dvije ili tri ili više književnosti morale bi, prema ponešto nadograđenu Chiellinu (Chiellino 2000: 13), biti ispunjena barem tri uvjeta:

- naglašena interkulturna svijest autora (izjave, intervjui pisaca, autopoetičke objave)
- otvoren, dijaloški sustav njegova jezika (rekao bih, upravo njegova multikulturalnost)
- postojanje interkulturnoga recipijenta (čitatelja, kritičara, časopisa, književne javnosti)

I manje upućenima od nas bit će odmah jasno da Ivo Andrić, kao i mnogi južnoslavenski dvo- ili višepripadni pisci zadovoljavaju sva tri kriterija, čak i oni koji su se izričito izjašnjavali za određenu pripadnost, dapače moglo bi se govoriti da, ako ne sve književnosti središnjega južnoslavenskog jezičnog prostora, ono barem bosanskohercegovačka, zadovoljava slične kriterije. Prema tome, logično bi bilo zaključiti da i Andrić i bosanska književnost zadovoljavaju kriterije interkulture književnosti, pa u čemu je onda zabuna koja traje već gotovo čitavo stoljeće? Zašto od austrijske Bosne i Hercegovine ili od jugoslavenske federalne jedinice Bosne i Hercegovine, ako već nije mogao zaživjeti jedan jezik i jedinstvena književnosti, ni danas nismo spremni prihvatiti postojanje posebne interkulture bosanskohercegovačke književnosti, pa onda i njezina glavnog pisca Ive Andrića, a eto postoji i samostalna država i volja međunarodne zajednice da se ona održi i uključi u Evropsku uniju i sve međunarodne institucije. Najlakše je reći da su za sve krive nacionalne politike sklone isključivim monokulturnim konceptima, velikosrpska i jugoslavenska integralna te hrvatska nacionalistička slične inspiracije, koja ne samo da nisu bile u stanju integrirati tako konfesionalno i kulturno šarolik prostor kakav je bosanski, nego su imale problema i sa svojom unutarnjom raznolikosti. Možda je nepriznavanje međuknjiževne situacije na širokom frontu između projektiranih linija razgraničenja od Boke kotorske i dijela Dalmacije, preko Bosne i Hercegovine do dijela Slavonije i Vojvodine proizlazilo iz straha da bi njegovo konstituiranje ugrozilo hrvatske ili srpske nacionalne interese, pa je utoliko

bilo žešće njegovo književno, pa političko-vojno nepriznavanje i dekomponiranje. Možda je upravo veličina toga prostora, njegovo značenje za konstruiranje više nacionalnih jezika i književnosti, bilo razlogom da ga se sustavno zatire, omalovažava/nipodaštava. Bilo kako bilo, rezultat je, za nepristrana povjesničara književnosti, značajna nekonzekventnost u južnoslavenskim povijestima književnosti, koje slično kao i u južnoslavističkom jezikoslovlju, zbunjuju i odbijaju mnoge strane slaviste da se ozbiljnije pozabave tim pitanjima, pa se oni najčešće priklanjaju jednima ili drugima, sve i kada ih građa i mjesto predmeta u studiju prisiljavaju na drugačije postupanje.

Naime, ne mislim da je samo politička konstelacija kriva za takvo međusobno neproduktivno stanje. Ima zasigurno više razloga, ali ću ovom prilikom istaknuti možda najvažniji: nespремnost i neosposobljenost domaće metodologije književne povijesti da probleme zajedničke književne prošlosti, osobito unutar južnoslavenskoga centralnoga književno-komunikacijskoga prostora, shvati kao priliku za kreativno razrješavanje spornih pitanja, odnosno da sebe stavi u središte svoje teorijske misli, da se konstituirala kao subjekt vlastite teorijske pameti. Ukratko, kao da je bivšim koloniziranim narodima bliža i važnija bila neokolonijalna teorija od vlastite misli o sebi, pa se s pravom možemo upitati je li dijalog o krucijalnim pitanjima struke svih zainteresiranih strana uopće moguć, za nj kao da ne postoji dobra osnova.

II. (1)

Prateći svojedobno obrat tradicionalne hermeneutike u interkulturalnu, koji se jednim dijelom kretao od „objektivne interpretacije“, pri čemu se interpretatorova hermeneutička djelatnost opisuje kao „opetovani doživljaj autorovih psihičkih uvjeta“, preko shvaćanja da bi se pisca iz ranijega razdoblja „moralo biti moguće razumjeti *bolje*“ od autora samoga, jer imamo pregled nad većim povijesnim kontekstom (pa se govori o proizvodnosti hermeneutičke situacije), do razlike među hermeneutikom i semiotikom koja se zasniva na smjenjivanju duha kodom, odnosno u drugom odvetku obrata, na kojemu sam uznastojao, riječ je o proširenju povijesnoga konteksta interkulturalnim, budući da se tumačenje zasniva na kulturno-jezičnim i civilizacijskim razlikama. Zajedno s D. Kruscheom zapisao sam da razumijevanje književnosti, kako pokazuje i uspoređivanje čitalačkih iskustava, ne bi trebalo imati za cilj stvaranje konsenzusa, nego bi cilj zapravo bio da se omogući formuliranje *razlika*, razlika u reakciji na tekstove, da se razlike kao takve učine vidljivima. U seminarskim analizama, umjesto potrage za jedinstvenim smislom, trebamo se usmjeriti prema dijalogu, zapravo polilogu, ukrštanju perspektiva, respektirajući razlike u kulturnohistorijskom i književnopovijesnom predznanju, nastale utjecajem različitih jezičnih struktura, utjecajem različitih društveno-povijesnih razvoja, različitih kulturnih tradicija (religije, umjetnosti), pa i prirodnih iskustava (klime, krajolika), ne i na kraju prema koncepciji kontinuiteta vlastite povijesti,

odnosno svijesti o vlastitom kulturnom identitetu (Nöth 2004: 420; Kovač 1991: 50).

Moje je tadašnje oslanjanje na interkulturnu hermeneutiku bilo usmjereno na domaćeg kulturno-civilizacijski različitoga recipijenta, odnosno na konstruiranje interkulture povijesti književnosti, koje bi u mogućem sretnijem ishodu naše krize povijesti, pa i povijesti književnosti, što su se preobrazile, upravo izmakle, u „povijesnu krizu“ s krvavim ratnim završetkom, moglo plodotvorno susresti u konceptu interkulture interpretacije.

Međutim, ovom prilikom želio bih upozoriti na mogućnosti književne interkulture (južne) slavistike, kako bi se po uzoru na danas već vrlo razvijenu interkulturnu književnu germanistiku, kao struku koja se bavi njemačkom književnosti kao drugom/stranom, zvala interkulturna znanost o književnosti, koja bi se, s još više teorijske utemeljenosti nego li je to činila suvremena slavistika, mogla umiješati u raspletanje krize slavenskih društava u tranziciji, njihova uključivanja u europsko društvo sa zapadnim vrijednostima, odnosno pridonijeti općem interkulturnom, pa i intercivilizacijskom polilogu. Ne trebam ni spominjati koliko je tomu izazovnim južnoslavenski prostor, sa svojim ratnim traumama i interkonfesionalnom posebnosti, čemu neće biti dostatan slabo razvijeni ekumenizam, nego će se morati nadograditi suvremenim dijalogom vjera, kako u teologiji, tako i u filologiji, pa i znanosti o književnosti.

Dapače, interkulturna slavistika, kao mogući skup disciplina kojima bi se iz perspektive i za potrebe strane kulture proučavali određeni slavenski jezik i književnost, kada je riječ o hrvatskom, bosanskom ili srpskom (sa crnogorskim) jezičnom području, ima dodatne „unutarnje“ razloge za interkulturni pristup. Naime, književnosti se toga područja sve više međusobno razumiju kao strane, pa se događa da se pojedini pisci jednom prikazuju kao domaći, a drugi puta kao strani. Svojevrсна interkulturna književnost, odnosno interkulturna južna slavistika, kako bi se za hrvatske prilike, u modelu interkulture hermeneutike, zvale književnost i struka koja se bavi bosanskim ili srpskim i crnogorskim piscima, kao drugima/stranima u hrvatskom kulturnom kontekstu, susreće se s pojavom da se još uvijek u nju s lakoćom uključuju, čak sa samorazumljivom nacionalnom zainteresiranosti, domicilni sustručnjaci. Navodno čvrsta uvjerenja o razlici hrvatskoga jezika u odnosu na bosanski ili srpski, kao filološkom kriteriju za određivanje granica pojedine nacionalne književnosti i kulture, prešutno se napuštaju za volju ove ili one zgodne prilike ili povoda sudjelovanja u nacionalno važnom poslu, kao što je rekontekstualiziranje Ive Andrića u hrvatsku, Vladana Desnice u srpsku ili Meše Selimovića u bošnjačku književnost. Ništa manje izvan nacionalne paradigme povijesti književnosti ne djeluju ni oni povjesničari književnosti koji sva tri spomenuta i još mnoge nespomenute pisce jednostavno proučavaju i predaju u kontekstu povijesti srpske književnosti. Ono što razlikuje domaće od inozemnih

južnoslavista, kada je riječ o književnostima spomenutoga jezičnoga područja, odnosi se na neopterećenost stranoga slavista nacionalnim obavezama, odnosno na njegovo izmicanje isključivim pristupima paradigme nacionalne povijesti književnosti.

Kada je riječ o priložima inozemne slavistike proučavanju južnoslavenskih jezika i književnosti, daleko smo od toga da imamo sistematiziran uvid u radove stranih slavista, ali se općenito smatra da su njihove studije često površne, da se njihovi doprinosi zapravo ne mogu mjeriti s domaćima, ukratko da su rezultati dvojbeni, pa i nezanimljivi za domicilne poznavatelje „njegova“ jezika ili književnosti, budući da se domaći stručnjaci svojim jezikom i književnosti bave već od osnovne škole. U mnogim slučajevima je zaista tako, strani slavisti i ne rade drugo nego ponavljaju dosege domaće filologije ili znanosti o književnosti, a mi smo ih spremni prihvatiti tek ako nas ne osporavaju, nego potvrđuju. Slabije se ili gotovo nikako ne honoriraju napori inozemne slavistike, ako se oni razlikuju od dominantne slike ili stanja u domaćem jezikoslovlju ili povijesti književnosti. (Biblioteka *Inozemni slavisti* Matice hrvatske u Zagrebu doduše djelomice ispravlja naš dug prema stranim slavistima, premda nisam siguran da je naišla na adekvatnu recepciju.)

Ono na što bih ovom prilikom želio upozoriti je činjenica da, kada je riječ o Ivi Andriću, imamo potpuno obrnutu situaciju. (Paradoksalno rečeno, domaći su se povjesničari književnosti spremno počeli odnositi prema Andriću kao prema stranom piscu, dočim je stranim slavistima nobelovac Ivo Andrić bio već odavno "udomaćen" pisac.) Inozemni južnoslavisti pisali su često, pa i vrlo dobro o Andrićevu djelu, ali se domaći stručnjaci najčešće nisu osvrtni na njihovo pisanje, iako bi upravo u Andrićevu slučaju to bilo od dvostruke koristi. Osim što bi se koristili uvidima iz ponekad razvijenije znanstvene sredine od naše/“naših“, radovi inozemnih stranih slavista o Andriću pomogli bi nam da se izbavimo iz „nacionalno utemeljenih“ interpretacija, koje opus Ive Andrića, pa čak i pojedina njegova djela, dovode pod sitnozor određene, blago rečeno, permisivne aktualne ideologije.

Ovom prilikom, upozorio bih detaljnije tek na neke vrijednosti inozemnoga, koliko distanciranoga toliko i analitički uzornoga, zauzetog čitanja Ive Andrića, dvoje metodološki bliskih slavista, suradnika, poznatije Renate Lachmann i njezina nasljednika na slavistici u Konstanzu Jurija Marašova. I tome pridodao najnoviji rad hamburškoga profesora slavistike Roberta Hodela.

Renate Lachmann nije nepoznata u našem književno-znanstvenom, teorijskom i slavističkom krugu. Nedavno objavljena njezina knjiga *Phantasia / Memoria / Rhetorika*, dobila je i adekvatan odaziv (Užarević 2005: 133–151), pa nije potrebno iscrpnije prikazati njezinu metodu. Podsjetit ću samo da je riječ o autorici koja ne dolazi samo iz teorijski razvijenije sredine, nego je svojom metodološkom pozicijom poznata i izvan njemačke slavističke književne

znanosti. Njezina studija „Das mnemonische Moment in Ivo Andrić's „Na Drini ćuprija“ očigledna je primjena autoričina shvaćanja književnosti kao mnemotehničke umjetnosti koja utemeljuje pamćenje kulture, „ona bilježi pamćenje kulture, upisuje se u prostor pamćenja koji se sastoji od tekstova, kreira prostor pamćenja u kojem se tekstovi-prethodnici preuzimaju preko stupnjeva transformacija“. (Isto: 139).

Polazeći od tvrdnje da je povijest Bosne kondenzirana u povijesti Višegrada, kao što je povijest grada kondenzirana u četiri stotine godina drugoj „biografiji“ mosta preko Drine koji spaja orijent i okcident, R. Lachmann pozicionira Andrićeva pripovjedača u unutarnju bosansku perspektivu, konkretno u njezinu dvostruku okcidentalno-orijentalno indiciranu bosansku kulturu, uzorak narodne epike i usmeno-mitološko prenošenje povijesti, pri čemu se pamćenje pokazuje središnjom kategorijom. Iako izriječkom to ne spominje, autorica potvrđuje svojevrsnu fragmentarnu strukturu romana uvjerljivom tezom o epizodama kao odsječcima povijesnoga kontinuiteta, kojima auktorijalni pripovjedač pridružuje uvijek različit modus prikaza.

Za prva dva stoljeća epizode se gotovo dvojnički nadopunjuju, kao kršćansko-muslimanske, odnosno srpsko-turske, pri čemu se dvojništvo kulture razvija od ravnoteže do neravnoteže, od razmirica do pomirenja. Kasnije će se to dvojstvo realizirati kroz novo polje napetosti, kulturne se razlike prevode u političke antagonizme, austrijski se kulturni element doživljava stranim za dvostruko i trostruko obilježen bosanski kulturni kontekst, koji ugrožava, ali istodobno i odražava kao zajedničko kulturno pamćenje (u njegovoj rascijepljenosti): „Tuđa kultura prikazuje ambivalentan potencijal: ona nije samo demontaža postojećega, već i konstruktivni činitelj koji razumnim planiranjem i rigoroznom provedbom postojećega jamči budući život“ (Lachman 2003: 122). U završnim epizodama, ideološki involviran pripovjedač, njegovi komentari i povijesne meditacije, završava u melankoliji zbog spoznaje o slomu opisanoga kulturnog prostora, a pripovijedanje se obistinjuje kao – terapija.

Odnos pripovijedanja i sjećanja pojavljuje se kao središnji kulturno-zasnovan čimbenik stvaranja grupnoga identiteta: "Sjećanje-pripovijedanje nije samo tema, već je i dominantna semantička struktura, jer sve što se pripovijeda kao događaj jest ono što je već ispričano i više puta prisjećano. U manifestnome se pripovijedanju sedimentirani slojevi pamćenja transformiraju u živi govor; oni se istodobno uzvrtavaju kako bi im se otkrilo smisao jezgro.“ (Isto: 123). U krajnjem efektu pripovijedanje kao da stječe moć kojom se liječe rane zadane u krizama zajedničkoga života.

Zadržimo li se, zajedno s R. Lachmann, tek na ključnom *mjestu pamćenja*, na znakovnosti *mosta*, moramo poći od autoričina shvaćanja kulture kao smjene prisjećanja i zaborava, kao mehanizma uključivanja i isključivanja smisla, pri čemu se zaborav interpretira kao faza mirovanja, faza neaktivnosti

smisaonoga sustava (prema Užarević 2005: 142). Zbog toga, „most nije samo predmet toga teksta pamćenja, već i neiscrpno vrelo njegova smisla. Pripovjedač nije samo glasnogovornik, već i bilježnik koji za sobom ostavlja knjigu. Njegov zapis konkurira sa građevinom mosta, pismo i arhitektura se susreću. U pisanju-pripovijedanju građevinsko se djelo još jedanput podiže, okolnosti njegova nastanka prizivaju se u sjećanju i arhiviraju u pismu pamćenja pripovjednoga teksta.“ (Lachman 2003: 124). U tom smislu, u memoriju mosta uključeni su i znakovi konkretne povijesne spoznaje sadašnjosti, pa se most pojavljuje kao kronotop koji nesigurnim parametrima prošlosti i sadašnjosti pridaje raznolika prostorna i vremenska oblička, čemu je prilagođena i pripovjedna retorika. Najsažetije rečeno, junačka pjesma, sevdalinka i izvorna kronika, uz tematiziranje pripovjednih postupaka, implicitne „naratološke analize“, ne određuju samo pripovjedni svijet („svijet koji nastaje u pripovijedanju i koji se u pripovijedanju čuva“), nego razvijaju zajednicu („funkciju stvaranja zajednice“), kojoj se hedonistički pripada.

Nije mi bila namjera sažeto prikazati sve aspekte autoričina rada, reći ću tek da se tumačenje osobito pokazuje produktivnim s obzirom na analizu povijesti/pamćenja pojedinih likova, suodnosa njihovih razlika, već sam želio ukazati na zauzet i oduševljen glas interpretatorice, koji Andriću pristupa s dužnim respektom i povjerenjem, što se za mnogobrojne „naše“ pristupe u novije doba ne bi moglo reći.

I još je jedna dimenzija važna, naime perspektiva interkulturalnoga pristupa. Renate Lachmann je svjesna da je za komentare zaključnih prikaza mosta, kao i za Alihodžinu meditaciju, iskazu napisanu indirektnom rečenicom, a koja „pokriva“ sadržaje kulturne samosvijesti cjelokupnoga prostora, možda potrebna distanciranost stranca. Odnosno, distanciranost strankinje, koja će zaključiti:

„Praznina nastala razaranjem znači brisanje znaka, uništavanje gospodarstva sjećanja. To je praznina kojom se obuhvaća praznina cijelog raspadajućeg prostora, koja kao da prisiljava na popunjavanje lažnim znacima. [...] Nestao je prostor u kojem je pripovijedanje služilo kao potvrda sjećanja jedne zajednice. Kraj kronike sjedinjuje se s krajem nepovredivosti mosta. Ono što nastupa jest doba neisprispovjedivosti“ (Isto: 142).

Jurij Murašov u svom radu „Eth(n)ischer Sprachkörper und ästhetische Konstruktion“ razmatra aspekt povezanosti etičke i estetičke problematike (uvodno si pomažući s Dubravkom Ugrešić), da bi se najviše koncentrirao na strogo suprotstavljene dvije sfere, također u romanu „Na Drini Čuprija“, na sferu „vizualne evidencije“ što pripada osmanskome, galicijsko-židovskom, njemačko-austrijskom, te sferu „verbalnog pridavanja smisla i zajedništva“, koja se povezuje sa slavensko-srpskim, odnosno bosanskim, pri čemu „medijalna suprotnost“ napredovanjem civilizacijskoga procesa gubi etnička obilježja.

Mehmedpašina „unutarnja vizija mosta“ nastala iz potrebe prevladavanja fizičke nelagodnosti, upravo metafizičke boli, koju osjeća uvijek kada se sjeti bijednoga mjesta svojega podrijetla, na kojem i umire, zapravo je priča o boli, koja kao da počinje govoriti i o sudbini pripovjedača, ako ne i Andrića:

I on sam, u mediju pisma, dolazi do bolne spoznaje o tome da je u apstraktnom grafičkom prostoru zauvijek izgubio etničku vezu i etičku sigurnost učvršćenu u tjelesno-glasovnom govoru (Murašov 2003: 152).

(2)

Slično Renati Lachmann postupio je u svom najnovijem radu o Andriću i Robert Hodel. S osloncem na francuskoga povjesničara Pierrea Noraa, on samim mjestom pamćenja ("lieu de mémoire") tretira Ivu Andrića, prvo u zajedničkom društvu, a onda i prema tome koje mjesto zauzima u "državama naslednicama". Za zajedničku državu je neosporno da je Andrić igrao ulogu reprezentativnog autora zbog unutarnje politike te države, poslijeratnog uređenja Europe te Andrićeva života diplomata i njegova odnosa prema jeziku. Sa stajališta unutarnje politike, prema Hodelu, kao bivšega zatvorenika Austrougarske monarhije i kao žitelja okupiranog Beograda koji je odbio potpisati kvizlinški *Apel srpskom narodu*, moglo ga se smatrati svojim, a Andrićeva komensurabilnost (sumjerljivost) s jugoslavenskom državom bila je i u aspektu prakticirana i proklamirana jedinstva hrvatskoga ili srpskoga jezika vrlo visoka, jednako kao što je nesvrstana, samoupravna socijalistička zemlja međunarodno priznanje Andrićeva djela, Nobelovu nagradu, mogla shvatiti i kao znak svoje legitimacije.

Međutim, važnija su tri književna argumenta, za razumijevanje Andrića kao mjesta pamćenja bivše države: ravnoteža u odnosu prema nacionalnim pitanjima, Andrićeva orijentacija prema kolektivu i njegov "deduktivno-auktorijski stil". S osloncem na književno-povijesne i enciklopedijske sinteze i vlastito istraživanje Hodel prilično uvjerljivo rekonstruira "opću sliku" o Andriću, s osobitim osvrtom na proslavljeni roman „Na Drini ćuprija“: ukratko, Andrić nalazi u svim vjerskim zajednicama likove koji zastupaju njegov implicitni apel ljudskosti, što nikako, složiti ćemo se s autorom, ne izgleda malo, s obzirom na vrijeme u kojemu je roman pisan, pa niti s obzirom na novo iskustvo rata i današnje naše doba; drugo, orijentacija prema kolektivnom, naindividualnom, prema Hodelu, ima dublje korijene, u sklonosti k "fatalističkoj skepsi", koja je ostavila traga u njegovoj ocjeni zajedničkoga života naroda; i ne na kraju, dominantna centralna perspektiva pripovjedača, pregnantan deduktivno-auktorijski stil i naglašeno referencijalan standardni jezik promatraju se, u izvodima R. Hodela, kao književna pozicija „koja je podesnija za ogrtanje državno-literarnog plašta nego, na primer, subjektivno-lirski senzibilitet jednog Crnjanskog, Krležina ekspresivnost, sklona ka egzaltaciji ili hermetička zatvorenost jednog Nastasijevića“ (Hodel 2007: 129–145).

Zanimljivo je i da će repozicioniranje, odnosno novo kanoniziranje Andrića u zemljama nasljednicama, Hodel promatrati iz istog ugla: ne samo zbog književne kvalitete i internacionalnoga priznanja, nego upravo radi "njegovе državotvorne i kodifikacione snage" Andrić će se pokušati utvrditi kao novo "mjesto sjećanja" ne samo u Srbiji, već i u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj (147), pri čemu se pokazuje da kombinirani *teritorijalno-etnički model*, u smislu inkluzivne disjunkcije, kao teritorijalni i/ili etnički pristup, dobiva zamah pred isključivo etničkim ili isključivo teritorijalnim.

Zaključno, za naše razumijevanje Andrića kao interkulturalnoga pisca nije na odmet spomenuti još dva-tri Hodelova modela koji se stranom slavistu nameću kao vrlo produktivna: dva teritorijalna, a) *teritorijalno-projektni model*, određen prema državnim granicama u određenom aktualnom povijesnom periodu i b) *povijesno-teritorijalni model*, s kriterijima za kanonizaciju političke strukture doba određena autora: "Prema tom modelu srpska, hrvatska, bosansko-hercegovačka (ili 'bošnjačka') i eventualno crnogorska književnost imaju svaka ponaosob u svom razvoju od ranog srednjeg veka do u 21. vek svoju 'jugoslovensku fazu', u kojoj se manje ili više intenzivno govori o svim autorima koji su za tu fazu relevantni na čitavom jezičnom prostoru. Analogno se može postupiti sa 'ilirskom' književnošću – sve do dubrovačko-dalmatinske književnosti i do 'bizantijsko-slovenskog kruga', u čijim okvirima Deretić (1983) govori o srpskoj recenziji" (Hodel 2007: 149–150).

Za naše interkulturalno gledište zanimljivo može biti i zagovaranje *jezičnoga modela*, s glavnim argumentom proširenoga književnog tržišta, koji središnji južnoslavenski jezični, pretežno štokavski prostor, vidi u paraleli s književnostima na njemačkom jeziku: regionalne ili nacionalne kulture na širem prostoru lakše će se othrvati diglosiji s engleskim, dominantnim jezikom suvremene internacionalne komunikacije.

A što se Andrića tiče, bez obzira na model koji će prevladati, on će kao „polivalentan“, „višepripadan“ autor opet postati važan, ako ne kao "jugoslavenski", a ono kao "južnoslavenski" autor, možemo se u potpunosti složiti s Robertom Hodelom.

III.

Najkraće rečeno, umjesto međusobno, možda ćemo se ubuduće bolje moći razumjeti preko posrednika moderne književne i kulturne teorije, trećih mjesta okupljanja i pojedinih inozemnih slavista koji neprestanu *zaraćenost* nekih južnoslavenskih stručnjaka i struka s pravom doživljavaju kao svoju osobnu moru.

Na kraju, oslonit ću se tek na svoje i vaše općenito znanje o Andrićevu opusu. Obično se on prikazuje kao dvo- ili više pripadan, pri čemu se „mladi Andrić“ najčešće veže uz hrvatsku književnost, Andrić kao romanopisac uz srpsku književnost, a uz bosansku valjda sve pomalo ili/i ono što ostaje. Za afirmaciju Andrića kao interkulturnoga pisca, međutim, mnogo je važnije razumjeti teorijski obrat kojim se komponente ili kompozitnost opusa dovode u vezu s kompozitnosti književne interkulturene konstelacije koja ga je stvorila i koju on „podržava“, kao što se međusobno podržavaju suvremeni komplementarni računalni programi. Najraniji Andrićevi zapisi pokazuju jezičnu i književnu otvorenost, od srpskoga jezika do hrvatske kajkavske i slovenske književnosti, kasnija autorova neodlučnost u preuzimanju ekavske varijante, pa onda ostajanje uz nju kada su je svi hrvatski lijevi pisci ili integralisti napustili, kao i istodobna vezanost uz bosanske, često i franjevačke teme, pa i zaključno propitivanje identiteta na širem jugoslavenskom planu, uz njegovo kontrastno pozicioniranje prema inozemnom, ukazuju na snažnu unutarnju jezgru, neku „zajedničku sredinu“ koju je sam autor u narativnim instancijama svojih pripovjedača i likova sužavao i širio već prema prilikama i potrebama pripovijedanja. I sve to sa simboličkom, epifanijskom idejom mosta, kako u teritorijalnom, tako i u transtemporalnom smislu.

Kao što navodi već spominjani Chiellino interkulturalnost, interkulturalnost, omogućava izbjavljenje od preuskoga monokulturalnog pogleda na svijet: tek kada postanemo svjesni razlika među ljudima i društvima otvaraju nam se začuđujuće mogućnosti za vlastito napredovanje, a time se stvara razumijevanje i poštivanje prema drugim kulturnim/interkulturalnim granicama, zato jer je na taj način čovjek sam dio jedne takve „međugranične zajednice“. Ivan Lovrenović, s pravom za Andrića takvu zajednicu u najužem smislu smatra Bosnu i Hercegovinu, pa će zapisati:

Kad pred 'unutarnjim okom' rastvorimo Andrićev opus onako kako se gleda slika ili atlas, s mogućnošću simultanoga uvida u cjelinu kompozicije ili krajolika, vidi se koliko je obuhvatna Vuciničeva konstatacija: kao duhovni baštinik sve Bosne, Andrić je i pisac sve Bosne. Kao nitko prije i poslije njega u cijeloj povijesti bosanskohercegovačke književne prakse, do danas. To se, u punoj konkretnosti, ovjerava u Andrićevome djelu na svim mogućim razinama – geografsko-regionalnoj, sociokulturalnoj, etnoreligijskoj, jezičnoj... Tako, konvencionalno se kaže da su Travnik, Višegrad i Sarajevo mjesta Andrićeva odrastanja i mjesta njegove književnosti. To, naravno, jest točno, ali treba uočiti kako gotovo da nema ni jednoga bosanskoga ili hercegovačkog kraja, grada, karakterističnijega geografskog pojma, lokalnih klimatskih osobitosti, čak pejzažnih valeura, koji se u Andrićevu opusu ne spominju i o kojima se uvijek ne govori s pouzdanim, skoro stručnjačkim znanjem i

poznavanjem. Na to se nadovezuje Andrićev omiljeni postupak – diferenciranje likova po regionalnim karakteristikama (govor, običaji, oblačenje, mentaliteti...). Zatim, fascinantna je socijalna 'mapa' bosanskoga svijeta iscrtana u Andrićevu djelu; ona je naprosto sveobuhvatna i ništa ne ostavlja nedodiruto, neopisano, nepredstavljeno: institucije, odnose, likove i tipove, domaće i 'strance', profesije, zanate, običaje, uzraste, spolove, selo-grad... Piščeva pažnja s osobitim uživljavanjem trajno je okrenuta prema svim etnokonfesionalnim elementima toga mikrokozmosa (Lovrenović 2007: 4–5).

Više je nego dobrih razloga i materijala za potkrepljivanje takvoga razmišljanja, ali naći će se i onih drugih, u proteklom desetljeću i pol susreli smo se s viđenjima i konstrukcijama Andrića u najrazličitijim, pa i oprečnim perspektivama. Složimo li se s tezom da su Bosna i bosanska književnost njegova primarna, ishodišna zemlja i kultura, onda su po prirodi stvari tekst i kontekst našega istraživanja otvoreni u filološko-slavističkom smislu na južnu slavistiku, a u društvenom smislu na razne konfederacijske projekte, od austro-ugarskih do aktualnih europskih. Jedan od najznačajnijih europskih interkulturalnih pisaca, Ivo Andrić, tako svojim tekstovima priziva interkulturalni kontekst koji ga je omogućio, i kojega on svojim djelom i djelovanjem nije iznevjerio, nego potvrđivao.

Ili, kako će zapisati jedan od njegovih nastavljača, David Albahari, izražavajući svu skepsu našega vremena prema vrijednosnom aspektu multikulturalne konstelacije društva, to je prednost koja nam lakše omogućava suočavanje s međusobnim predrasudama/predubedenjima na kojima se zasniva politika glorifikacije jednonacionalne kulture, makar samo to:

[...] kulture se ili prepliću ili stoje svaka u svom ćošku; umetnici se ili otvaraju različitim uticajima ili se zatvaraju u omeđeni prostor svoje lokalne tradicije. I premda sam sklon zagovaranju vrednosti mešovite kulture, moram da naglasim da ne verujem da je ona sama po sebi bolja od samostalne, lokalne kulture. I u jednoj i u drugoj kulturi umetnici mogu da stvore vredna dela; i u jednoj i u drugoj kulturi mogu da skliznu u ideološke šablone; i u jednoj i u drugoj kulturi moraju da se hvataju ukoštac sa vankulturnim faktorima koji žele da kontrolišu kulturne tokove. Prednost multikulturalnog društva samo je u tome što lakše omogućava suočavanje sa predubedenjima (predrasudama) na kojima se zasniva politika glorifikacije jednonacionalne kulture, iako ni to nije nikakva garancija da će pojedinac koji potiče iz mešovitog društva prozreti mehanizme predubedenja koji mogu da ga usmere prema mutnom talogu rasizma (Albahari 2003: 60).

Izbaviti se danas iz ideologije nacionalne historiografije možda u idelološkom smislu ne znači mnogo, ali sigurno znači naći se u dijaloškom, in-

terkulturnom odnosu, kojim zapravo jedino legitimiramo našu spoznaju i našu metodološki danas prebogatu književnu znanost, koja ni o čemu drugom i ne govori, već upravo o potrebi ne pojednostavljivanja, nego sve većega usložnjavanja razumijevanja znaka i smisla, teksta i konteksta, složene semantike inter-teksta. Ili da završim, na mjestu gdje bi se rad zapravo mogao nastaviti, opet s argumentom iz interkulturene hermeneutike, odnosno suvremene interkulturene znanosti o književnosti, koji najbolje govori, određenjem poetičkoga alteriteta, o specifičnom interkulturnom potencijalu književnosti općenito:

Literatur enthält und vermittelt (1) kulturelle Muster, d.h. sie baut die kulturelle Fremdheit, die sie enthält, gleichzeitig selbst ab. Darüber hinaus vermittelt Literatur aber (2) Sensibilität für kulturelle Differenz überhaupt. [...]

Schließlich (3) sensibilisiert Literatur, als verfremdender Umgang mit Zeichen, für Differenzwahrnehmung überhaupt, und das kann, wiederum mittelbar, dazu beitragen, Fremdheits- und Vertrautheitselemente auch in interkultureller Kommunikation besser zu unterscheiden. [...]

Indem also Literatur eine Erfahrung von Interkulturalität gestaltet, in der das Fremde ohne Gewalt und Unterwerfung seine relative Vertrautheit ebenso zeigen kann wie seine bleibende Fremdheit, wird die poetische Alterität zum Model eines Umgangs mit interkulturellen Konstellationen, in dem auf Herrschaft und Gewalt und auf deren Übertragung in den Bereich des Denkens verzichtet werden kann (Hofmann 2006: 55–56).

Iskustvo interkulturalnosti, odnosno poetičkoga alteriteta, koje uspostavlja Andrićeva književnost, kojom nenasilna, nepokorna drugost pokazuje svoju relativnu srođenost kao i postojanu stranost, postaje modelom ophođenja s interkulturnom konstelacijom, s onu stranu vlasti i nasilja, institucija i pojedinaca, diktata nacija i metodologija.

Literatura

Albahari David 2003: *Granice, Sarajevske bilježnice*, Sarajevo: br. 3/S. 60.

Chiellino Carmine 2000: *Interkulturelle Literaturi n Deutschland: ein Handbuch* /hrsg. von Carmine Chiellino,, Stuttgart/Weimar: Metzler.

Hofmann Michael 2006: *Interkulturelle Literaturwissenschaft*, Eine Einführung, Paderborn-Stuttgar: W.Fink, UTB.

- Robert Hodel 2007: Ivo Andrić kao „mesto sećanja“ („lieu de mémoire) (u Jugoslaviji, a danas?), *Sveske Zaduzbine Ive Andrića*, XXVI/24, Beograd: Zaduzbina Ive Andrića.
- Renate Lachmann 2003: Das mnemonische Moment in Ivo Andrić's *Na Drini ćuprija*, in: *Bosnien-Herzegovina. Interkultureller Synkretismus*, hrsg. N.Moranjak-Bamburać, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 52, 2001, 43–69, München; prevedena verzija: Mnemonički trenutak u romanu *Na Drini ćuprija* Ive Andrića, *Razlika/Différance*, 2/5, 121–142, Tuzla).
- Zvonko Kovač 2001: *Poredbena ili interkulturna povijest književnosti*, Biblioteka *književna* smotra, Zagreb).
- Ivan Lovrenović 2007: *Ivo Andrić, paradoks o šutnji* (tipkoskript, str. 1–46); *Novi Izraz*, 39/2008., 3–44, Sarajevo.
- Juri Murašov 2003: Eth(n)ischer Sprachkörper und ästhetische Konstruktion. Zu Ivo Andrić' *Na Drini ćuprija*, in: *Die Welt der Slawen XLVII*, 2002, 181 – 192; prevedena verzija: Et(n)ičko govorno tijelo i estetska konstrukcija, *Razlika/Différance*, 2/5, 143–153, Tuzla).
- Winfried Nöth 2004: *Priručnik semiotike*, Ceres, Zagreb.
- Josip Užarević 2005: Teorija rubova, *Umjetnost riječi*, 49/2, 133–151, Zagreb).

Zvonko Kovač
Odsjek za slavenske jezike i književnosti
Filozofski fakultet u Zagrebu
Zagreb
Hrvatska

Mihajlo Pantić (Beograd)

Andrićevi mali ljudi

Predmet rada su Andrićevi likovi malih ljudi, oblikovani na način pripovedne psihološke analize, u ključu modernističkih i realističkih poetika.

Ima Ivo Andrić ceo jedan razvejani ciklus priča, pisanih manje-više u svim stvaralačkim fazama, koji je najređe tumačen u sada već nepreglednoj kritičkoj literaturi o njegovom delu. Reč je o pripovetkama iz malograđanskog života, o sitnom činovničkom i skorojevičkom svetu, među kojima ima i nekoliko antologijskih (odmah ću navesti tri koje počinju istim slovom: „Zlostavljanje“, „Znakovi“ i „Zeko“), a u taj krug bi svakako išle i one retko pominjane, manje znane i manje analitički privlačne, kakve su, na primer: „Svečanost“, „Đorđe Đorđević“, „Reči“, „Autobiografija“, „Na lađi“, „Susedi“, „Šetnja“, „Porodična slika“, „Razaranje“ i još poneka. Ukoliko tako izdvojenom ciklusu dodamo i roman *Gospođica*, izlazi, skupno uzev, da on (ciklus) u piščevom opusu zauzima obimom zamašno, a poetičkom i tematskom specifičnošću svakako nezaobilazno mesto. Stoga mu, bez obzira na moguće rasprave o umetničkoj vrednosti koja u celini gledano ne doseže uvek nivo najboljih Andrićevih ostvarenja, treba posvetiti dužnu interpretativnu pažnju.

U razgovoru sa jednim srpskim piscem Ivo Andrić između ostalog kaže da „istorija ima više lica i da nikada nije jedno po činjenicama“. (Тошић 1999: 39) U svom koliko spontanom toliko i programskom nastojanju da pogleda u što više lica istorije, a istorija, prema njegovom viđenju, i nije ništa drugo nego surov i haotičan splet pojedinačnih i kolektivnih sudbina pogubljenih u velikoj vremenskoj stihiji, Andrić je posebno voleo da zastane na životu običnih, anonimnih ljudi, te da ih, nikada do kraja ne gubeći iz vida opšti istorijski plan, sagleda pod svojim pripovedačkim mikroskopom. Tako da njegovo delo i biva sazdano, kao na nekoj Bošovoj slici, od stotina ljudskih sudbina i portreta datih u čvrsto i jasno ocrtanom istorijskom ramu. Otuda ni predstava o Andrićevom delu, koje deluje kao monolit sve dok mu ne priđete u neposrednu blizinu, ne može biti jednodimenzionalna i neprotivrečna. Ako *istorija ima više lica i ako nikada nije jedno po činjenicama*, ni onaj koji dolazi do takvog uvida i umetnički ga sazdaje i izgovara, najčešće na simbolički i alegorijski posredan način, ne može biti viđen i tumačen iz jedne perspektive. O tome, uostalom, i svedoči izobilje najrazličitijih pristupa Andrićevom delu, određenih koliko izdvajanjem nekog njegovog aspekta koji se uzima kao reprezentativan ili, barem, indikativan, toliko i metodološkom pa i ideologemskom pozicijom mnogog pojedinačnog tumača.

Još nešto. Svako tumačenje, vođeno individualnom hermeneutičkom voljom, ali i tipom znanja, pa i zaleđem kulture iz koje izrasta, vidi u delu samo ono što želi da vidi, i što se može podvrgnuti pretpostavljenom, nikad dosegnu-

tom idealu konzistentnog, konačnog čitanja, a prenebregava, namerno ili ne-namerno, manje je važno, ono što ugrožava taj ideal. Čini mi se da boljeg primera za ovu konstataciju, kada govorimo o istoriji iščitavanja/učitavanja i tumačenja književnosti na Slovenskom jugu u 20. veku, sa nagoveštajima da će se tako nastaviti i u ovom stoleću, od interpretacije dela Ive Andrića nema.

Može se to objasniti na više načina, počev od truizma da tradicijom potvrđena vrednost i zahtevnost Andrićevog dela donosi apriorni, navodni ali i stvarni značaj njegovom tumaču, a svakako i nespornom činjenicom da je to delo polikompozitno, da nastaje u vrlo složenoj stvaralačkoj proceduri, transpozicijom građe različite prirode i porekla, angažovanjem, preplitanjem i preoblikovanjem više tradicijskih matrica, tražeći unutrašnju ravnotežu između njih, reklo bi se, postojanim sledom srednjoevropskih i balkanskih društvenih i književno-poetičkih turbulencija koje u mnogome ispoljava, samo prividno mirno i beskonfliktno. Zato treba suspregnuti pomenutu hermeneutičku volju, koja u mom slučaju vidi Andrićevo delo, *grosso modo*, kao mesto susreta evropskih modernističkih poetika (najpre impresionizma, simbolizma i ekspresionizma, potom i psihološki naglašenog neoverizma, pa i poentilizma) i srpske epske pripovedne tradicije (određene jezičkom reformom i ukupnim delovanjem Vuka Karadžića, te kasnije pristiglim realizmom, počev od Matavulja, do Kočića, Ćorovića i Stankovića), i opredeliti se za čitanje onog, ne ključnog, ali značajnog dela Andrićevog opusa, u kojem taj pisac pokazuje neko drugo, a o-pet svoje lice.

Mislim, najpre, u tom kontekstu, na Andrićeve pripovetke iz svakidašnjeg filistarskog života, u kojima je prisustvo istorije svedeno na nužnu meru, tek toliko da se ocrta vreme zbivanja i tako učvrsti priča, a mitsko-legendarni ton, svojstven velikim Andrićevim romanima i najznamenitijim pripovetkama sasvim iščezava. Na takav ton se, inače, što zbog sveopšte, antropološki upisane sklonosti bajkovitosti i čarovitosti, što zbog naše pripadnosti određenom tipu kulture, najlakše odazivamo i u njega se najlakše uključujemo. Pred nama je, u pričama iz gradskog ambijenta, pokadšto ingeni-ozan, pokadšto konvencionalno-tradicionalan pisac, posmatrač i analitičar života koji protiče mimo njega, i u kojem i sâm, ponekad, oprezno i nerado, uzima učešća. Tom stranom svog pripovedačkog rada Ivo Andrić se donekle, na tematskom, ali i na fenomenološkom, sociopsihološkom pripovednom nivou, približava piscima južnoslovenske interliterarne zajednice njegove istorijske formacije i njegove životne dobi, od kojih je u svemu drugom dosta udaljen. Jedno moguće analoško ili kontrastivno čitanje priča kakve su, recimo, „Bunja“ Veljka Petrovića, „Sveta Vojvodina“ Miloša Crnjanskog, „Vjetrovi nad provincijalnim gradom“ Miroslava Krleža, „U gostima“ Dragiše Vasića i poneke od navedenih Andrićevih pripovedaka, otkrilo bi, ako ništa drugo, istosmernost nastojanja svih tih pisaca da opišu i pripovedački dočaraju i osvetle duh novo-

formiranog ili tek formirajućeg malograđanskog, mahom činovničkog i sitnoburžoaskog društvenog staleža, koji polako usvaja srednjoevropske nazore i vrednosti i to, gotovo nepogrešivo (umalo: zakonomerno!), uvek sa jasno ocrtanim pitanjem nesporednosti i nesklada između pozicije koju dati lik u društvu zauzima i njegovog predimenzioniranog osećanja sopstvene, navodno neprimećene važnosti ili, pak, subjektivne, identitetske ili erotske uskraćenosti. Na to ću se kasnije još vratiti.

Nedvosmisleno, i u Andrićevom delu, kao i u delima ostalih reprezentativnih pripovedača južnoslovenske interliterarne zajednice, duhovno oblikovanih u godinama pre i posle Prvog svetskog rata, moguće je prepoznati odsjaje i znakove obrazovanja građanskog sveta, sa posebnim zadržavanjem na tački prelaza ili dodira predmodernih i modernih vremena, uz ponovno uočavanje osvedočenog narativnog principa, delatnog i kod Andrića, da je razlika ili granica, od ove ili one vrste, pripovedački vrlo potentna i produktivna. Jednom rečju, razlika ili granica često pokreću pripovedanje.

Obrazovanje građanskog sveta, podizanje i kultivisanje njemu pripadnih osobina koje se i dan-danas na celom Slovenskom jugu naziva *evropeizacijom*, rast novih staleža, uvođenje društvenog sistema koji podrazumeva institucionalno uređen život, od administracije, komunikacijske infrastrukture do školstva i industrije, na Balkanu je izvršeno pod nesporednim delovanjem, uticajem ili po ugledanju na ustrojstvo Habsburške monarhije, potom i Austrougarske, pa to, u različitim vidovima, na različite načine i u razlici individualnih stvaralačkih poetika, nalazi odjeka i u narativu mnogih onovremenih južnoslovenskih pisaca. Uopšte uzev, socijalna struktura i model društvenog života u 19. i u prvoj polovini 20. veka u jugoistočnom delu Evrope učiniće da neheroična, anonimna ljudska fizionomija, mali čovek nalik milionima srodnih, nesrećnih i neostvarenih likova, zagubljenih u sivoj gradskoj svakodnevicu, često postane glavnim junakom fikcionalne proze srednjoevropskih i južnoslovenskih autora, svejedno da li govorimo o Francu Kafki, Karelu Čapeku, Robertu Muzilu, Milošu Crnjanskom ili Miroslavu Krleži¹. Jednim delom svog pripovednog rada, ovde apostrofiranim, tom krugu svakako pripada i Ivo Andrić, samo se to srazmerno retko zapaža i ističe, a još rede tumači, ili zbog pretežnosti i veće vrednosti drugih Andrićevih ostvarenja ili zbog predstava o njemu oblikovanih u nanosima najrazličitijih mogućih interpretacija.

Hajdemo zato u opis tog aspekta Andrićevog pripovednog sveta. Po pravilu od kojeg se ne odstupa – Andrić ga izadašno koristi i u drugim romanima, pripovestima i pripovetkama, mahom epskog hronotopa i sadržine, pa i u delima iz građanskog života – u duhu tradicije bazične realističke škole,

¹ O tome opširnije u studiji: Pantić 1999.

značajno produbljene na psihološkom planu, gotovo uvek je posredi pripovedanje kao slikanje portreta, kako spoljašnjeg, tako i unutrašnjeg, počev od glavne junakinje romana „Gospođica“, pa, dosledno, do svih junaka svih navedenih priča. Priča se kod Ive Andrića uvek identifikuje sa glavnim likom, u tolikoj meri, i tako upečatljivo, da oni ostaju upamćeni čak i kada opisana zbivanja, epizode i svi drugi detalji potonu u našem sećanju. Zato još jednom valja ponoviti da snaga i sugestivnost Andrićevog umetničkog narativa počiva, pre i posle svega, na uverljivosti majstorski izvajanih likova, čiji skup nas vodi do složene, upravo *bošovski* komponovane vizije predstavljenog sveta.

Andrićeve građanske priče odvijaju se na raznim mestima u raznim istorijskim periodima posle ulaska Austrougarske u Bosnu (kada počinje intenzivna urbanizacija celog regiona), slede predratna i poratna vremena i, zanimljivo, zaustavljaju se u poslednjim godinama trajanja Drugog svetskog rata (nekoliko priča iz vremena savezničkog bombardovanja Beograda 1944: „Zeko“, „Razaranja“, „Porodična slika“). Kao da time pisac prećutno stavlja do znanja da su stigla neka druga vremena o kojima njegova imaginacija nema šta suštinski da kaže. Ili to neće, iz oportunitizma. Dok ih piše, pisac se imaginativno kreće i srednjoevropskim i balkanskim prostorom, a zna da ode u Rim i u Bukurešt i da se zaputi na Mediteran. „Razaranja“, „Zeko“, „Porodična slika“, „Znakovi“, „Zlostavljanje“, „Đorđe Đorđević“ zbivaju se u Beogradu, „Svećanost“ u Sarajevu, „Reči“ u spavaćim kolima na relaciji Zagreb-Beograd, a „Susedi“, mada se to nigde izričito ne kaže, najverovatnije u Gracu, imenovanom kao „drevna austrijska univerzitetska varoš“. U svim tim pričama, sa vrlo izdiferenciranim i pamtljivim likovima-portretima, u kojima se Andrić često laća jedne od težih pripovedačkih operacija, da okarakterise nekarakterističnost, da izrazitim učini običnost i neprimetnost, gotovo uvek ima *onaj koji govori* i *onaj koji sluša*. Pripovedač, najčešće posrednik pripovednog sadržaja, obično na rubu predstavljenog sveta, u najviše slučajeva samo najavi priču, postavi njenu scenografiju, šturo nas obavesti o vremenu i mestu zbivanja i sve ostalo prepusti likovima, neka govore i neka slušaju. I tada – vraćam se na prethodno najavljenu odliku više predočenih karaktera – oni izrastaju u punoći svoje neostvarenosti ili nesreće, pri čemu se ističe poseban tip umišljenika i hvalisavca koji ne primećuje ili se pravi da ne primećuje svoju socijalnu inferiornost, predstavljajući se mnogo većim nego što u svom mišijem životu zaista jeste.

To je onaj tip čoveka u čijoj pripovednoj prezentaciji Ivo Andrić demonstira stvaralačko umeće najvišeg i ujedno najređeg mogućeg reda. Bezimeni hvalisavi austrijski baron, zgubidan i umišljenik iz pripovetke „Susedi“, novopečeni beogradski posednik, kućni fašistoid, gazda Andrija Zereković iz pripovetke „Zlostavljanje“, ili sitni činovnik Alojzije Mišić Ban iz priče „Svećanost“, bolestan od sopstvene neupadljivosti, svaki od njih na svoj način,

ospoljavaju onu crtu čoveka bez suštinskih osobina koja je postala jednom od najvažnijih tačaka pripovednog interesa književnosti modernih vremena.

Pogledajmo detaljnije tri Andrićeve antologijske pripovetke iz beogradskog kruga, posvećene malim ljudima. Priča „Zlostavljanje“, napisana iz objektivne, sveznajuće pripovedačke perspektive, počinje retrospekcijom, završnom slikom jednog mučnog bračnog slučaja. Svi se izjašnjavaju protiv Anice Marković koja je svojevolejno i bez vidnog razloga napustila muža, trgovca Andriju Zerekovića. Sud potvrđuje njenu krivicu. Kao „pobegulja“, Anica je prokažena od svih, čak i od sopstvenog oca. Živi anonimnim i neuglednim, usamljeničkim životom. Niko, osim pripovedača i nje, ne zna zašto je izabrala takav život, napustivši prividno uzoran građanski brak. I o tome je priča. Anica je poreklom iz ne baš bogate, ali čestite malograđanske porodice, najstarija kći. Rano je ostala bez majke, preuzela staranje o domaćinstvu i počela da udaje mlade sestre. Kada se činilo da će sama zauvek ostati neudata pojavio se ugledni trgovac Andrija Zereković i zaprosio je, sa osećanjem da čini dobro i veliko delo. (Zerek je naziv starog beogradskog trgovačkog kraja, na dorćolskoj padini, pa već izborom prezimena pisac naglašava ozbiljnost i građansku solidnost lika. Što je varka, naravno.) I tako, iz siromaštva rodnog doma Anica udajom ulazi u bogatu beogradsku građansku kuću koja je, veli pripovedač, oličenje istorije jedne uspešne trgovačke karijere, od skromnih početaka do zenita. Andrija se bogatio zahvaljujući svojoj „veštini, skromnosti i poniznosti“. (Андрјић 1963¹) Kupio je veliku zgradu, proširio poslove i tek tada se oženio Anicom.

Brak je ispočetka izgledao savršen. Anica je zasjala u punom sjaju, a Andrija prvi put u životu nikako nije mogao do kraja da izračuna šta me je sve i koliko dobroga donela ta žena. Bila je stasita lepotica, skromna u svemu, a on je bio „savršen tip ružnog čoveka“ kome je ženidba donela istinsko samopuzdanje, ali i otvorila u njemu jednu pritajenu predispoziciju. Postao je samoljubiv preko svake mere i otuda se razvila njegova potreba da se pred ženom predstavlja stotruko većim nego što jeste, da prema svojoj volji, samo pred Anicom, uređuje svet. Ta se samohvala postepeno pretvorila u verbalnu torturu, a zatim u čistu Anicinu moru. Nadmeni egocentizam jednog uspešnog trgovca četkama koji sebe vidi u glavnim istorijskim ulogama s vremenom postaje sve nepodnošljiviji. Njihovi bračni odnosi potpuno su nestali. Gazda Andrija postao je sam sebi dovoljan, a Anica je svedena na biće koje trpi i prinudno sluša. Noću ne može da spava. Jedino vreme koje ima za sebe su trenuci pre ili posle buđenja. I njih je gazda Andrija uzurpirao. „Jer njegova strast da svojoj ženi priča i pred njom glumi, sve je više rasla, a časovi posle večere nisu mu više bili dovoljni. Sve se češće dešavalo da gazda Andrija, oduševljen i uzbuđen sopstvenim pričanjem, produži da govori još i kod ženine postelje“ (Андрјић 1963).

To se ponavlja godinama i u Anici raste kao nepodnošljiva mučnina. U svojim pričanjima Andrija je sve veći i veći, i Anica postepeno počinje da razmišlja „kako bi i divno i strašno bilo napustiti ovu kuću i ovoga čoveka“. Andrija postaje čudovište, nesvesno vlastitih postupaka, a Anica se kraj njega naučila teškoj veštini samosavlađivanja. Mislila je da tako, oguglala, može doveka provoditi život, u trpljenju, kraj svoga raspomamljenog muža, a onda je, u trećoj godini braka, došlo jedno veče u kojem se probudio njen još neugasli devojački nemir. Pomislila je šta je još sve čeka ako nastavi da se povinuje muževljevom egomanijačkom mučenju, pa je spakovala najnužnije stvari u mali kofer i tiho i nečujno otišla iz stana.

Napisana naizgled bez velikih pretnežija, sa punom jezičkom koncentracijom u kojoj se pokazuje magična sposobnost naratorovog saobražavanja unutrašnjosti izvanredno srezanih likova, priča „Zlostavljanje“ jedan je od vrhunaca Andrićevog realističkog, psihološki određenog pripovedanja.

Priповest „Zeko“, uz roman „Gospodica“ najobimnija i najambicioznije pisana Andrićeva beogradska proza, predstavlja sveden i skladan kratki roman, sa upečatljivim središnjim likom Zekom čiju sudbinu objektivni pripovedač prati od rane mladosti do nesrećnog kraja u ratnom metežu tokom uskršnjeg savezničkog bombardovanja srpske prestonice 1944. godine. U toj pripovesti je, u osam poglavlja, dat niz vanrednih, sasvim romaneskno razvijenih prizora i scena iz života beogradskog malogradanskog i periferijskog sveta prve polovine 20. veka. Gotovo svako poglavlje počinje preciznim prostornovremenskim određivanjem dela priče koji će uslediti, pri čemu do izražaja dolazi postojana, karakteristična Andrićeva sklonost da svoju fikcionalnu naraciju po pravilu smešta u objektivan, verodostojan istorijski ram, čime priča dobija na mimetičkoj uverljivosti i konstrukcijskoj čvrstini. Glavni junak, činovnik-kaligraf Isidor Katanić zvani Zeko, po svemu kontrastan svojoj ženi Margiti zvanom Kobra, i (navodnom) sinu Mihailu zvanom Tigar (imenska karakterizacija povući će u jednom trenutku stabilnu realističku naraciju, tragom Balzaka ili Matavulja, u pravcu groteske), na uvodnim stranicama pripovesti opisan je kao „sitan i neprimećen čovek u burnom i neobičnom vremenu“, kao neko ko je „tako malo značio u životu i tako malo imao od njega“ (Андріћ 1963¹).

No, za razliku od većine drugih Andrićevih malih ljudi koji ne nalaze ni izlaza ni smisla u okolnostima u kojima postoje, niti do kraju razumeju sebe, Isidor Katanić zvani Zeko će se u teskobnom vremenu od „beznačajnog stvorenja“, koje se ne snalazi ni sa kim i nigde, postepeno preobraziti u otresitog i razložnog čoveka, sposobnog da proniče u vlastitu psihologiju, ali i u druge ljude, da razume svet, i da sebi u njemu nađe mesta. Najpre će otkriti drugo lice Beograda, onaj autentični, vrvežni polugradski-polururalni živalj, nastanjen uz rečne obale, zgomilano i bez reda, po svome, a mimo urednosti i ispraznosti činovničke svakidašnjice, tu osetiti kako pulisira život mimo regula, i uključiti

se u njega. Sa dolaskom ratnih vremena Zeko će se pribiti uz rođačku porodicu po ženinoj strani, tu osetiti toplinu i bliskost sa mladim ljudima, početi da razmišlja o pitanjima koja prevazilaze njegovu malu, neprimetnu egzistenciju i otkriti vlastiti razlog opredeljivanja u nemirnom dobu, pokazujući, pri tom, rešenost i hrabrost, ni sam prethodno ne znajući da ih poseduje. Mali čovek, pogubljen u huku istorije, odjednom će, neočekivano, i sasvim iznenađujuće, dobiti osobine heroičkog lika, onoga koji vlastitim postupcima iskupljuje anonimnost sudbine. A sudbina kao sudbina, neće mu za to iskazati nikakvu milost: Zeko će okončati nesrećnim slučajem, u mrkloj noći, daveći se u reci, i niko o njemu više nikada ništa neće čuti. Netaće onako kako je i postojao, tiho i neprimetno. Pripovedač će ga sa lica sveta ispratiti šturom rečenicom, koja, ujedno, i pribira najviše što se u životu, ma kakav on bio, može zaslužiti. U epilogu se, naime, kaže da su mladi prijatelji pri poslu pominjali Zeku i „žalili ga kao svog“ Андрић 1963¹).

„Znakovi“ su Andrićeva priča iz savremenog beogradskog života, napisana u smeni trećeg i prvog pripovednog lica, piscu svojstvenim postupkom oblikovanja međuprelaznih pozicija *onoga koji govori* i *onoga koji sluša*. Pripovedač (*onaj koji sluša*) otvara je relativno brzim uvodom, da bi potom dao reč glavnom junaku (*onome koji govori*). Jedne večeri u provincijskom hotelu, iz kojeg veje bezrazložna, onostrana tuga, bezimni pripovedač sreo je izvesnog profesora V. koji mu je ispričao svoju životnu priču. Pripovedač je po zanimanju psiholog (što je važan motivacioni trenutak i za junake i za pokretanje narativnog toga), on objavljuje radove u *Psihološkoj reviji*. Profesor V. ga prepozna, pride mu i tako otpočne razgovor koji će onoga trenutka kada se u njemu dotaknu žena pretvoriti u dugi, iscrpljujući monolog. Profesor V. priča, ne bez znakova skretanja od normale, o nesporazumu koji je doživeo sa jednom ženom. On sebe vidi kao čestitog, odmerenog, ničim istaknutog, uvek pristojnog čoveka, što se naročito potvrđuje u njegovom odnosu prema ženama, tačnije, u nepostojanju takvih odnosa. Tako bude dugi niz godina koje prolaze u potpunom uzdržavanju. Profesor V. ulazi u zrelo doba. Dobivši premeštaj u Beograd, on jednog dana sretne na ulici neku zgodnu ženu. Ona ispusti paketić i profesoru se, pošto se ljubazno sagnuo da joj ga doda, a ona mu uzvratila zahvalnim pogledom, učini da je posredi neki znak. To potvrdi i u razgovoru s kolegom. U pitanju je, zaista, ili bar u tom terenu tako izgleda, neki tajni, ženski znak. U dugoj nedoumici da li da krene u potragu za tom ženom profesor jednog dana, prolazeći kraj pozorišta, ugleda na panou njene slike i pročita njeno ime. Bila je to primadona Katarina Maranska.

Zagrnuta ispovest se nastavlja, i dobija i na intenzitetu i na brzini. Profesor V. odlazi na predstavu, i čini mu se da, u prepunoj sali, primadona gleda samo njega, i samo njemu daje znakove. Proveri u razgovoru sa kolegom da li je zaista tako, i pošto ovaj potvrdi da drukčije ne može biti i pri tom mu

čestita, profesor V. odluči da na svoj rođendan pošalje Katarini buket ruža. Te večeri pevala je Tosku. Uz ruže pošalje i pismo u kojem opiše celo tok „ljubavnog slučaja“, od prvog susreta na ulici... I zbilja, Katarina se u prvom činu Toske pojavi sa njegovim buketom. Sutradan, pošto je to bio nedvosmislen znak, on vrataru opere preda novo pismo, ali ne dobija nikakav odgovor. Kolega ga upozori na žensku ćudljivost. Dva dana docnije profesor V. u poštanskom sandučetu nađe program neke svečanosti u kojem je Katarinino ime bilo podvučeno crvenom bojom, što protumači kao nov znak. Sazna, pošto podmiti vratara, primadonin telefonski broj, ali ni posle nekoliko poziva ne uspeva da sa njom razgovara. Opet se posavetovao sa kolegom koji mu reče da ga primadona voli, ali da verovatno ima nekih prepreka toj ljubavi.

Višak interpretativne parafraze ovde se ne može izbeći, jer priča „Znakovi“ počiva na dočaravanju junakovog nezaustavljivog nastojanja da pred drugim, poželjno je, nepoznatim čovekom, koji nije ni ispovednik ni terapeut, nego preko potrebni medijum njegove pometene svesti, dokuči nešto o sebi, što mu nikako ne uspeva, a gde je „ljubavni slučaj“ tek pokretač konačno neuspešnog samosaznavanja. Profesor V. pati, danima. Ne može da pronađe rešenje. Konačno odluči. Ode na stan primadoni, adresu je dobio na sličan način kao i broj telefona. Pozvoni. Otvori mu neka postarija žena, po glasu je pretpostavio da je to ona ista koja je na telefonu govorila da primadona nije kod kuće. Nekako ga pusti unutra kada profesor V. promrmlja da je iz pozorišta. Ali, ni tada nije video svoju ljubav, jer ga postarija žena, pošto je uvidela o čemu je reč, ljutito isprati, uz pratnju nastojnika. Sutradan, pre podne, pozove ga direktor škole, da ga opomene zbog toga što uznemirava Katarinu, sve se već bilo raščulo. Nijedno objašnjenje nije pomoglo, ni profesorov bes, ni nastojanje da direktoru objasni ko je kome davao znakove. U ljutnji, profesor se uputi do Katarine. Upada u stan gde se Katarina, napola odevena i rasčupana, uz vrisku, zaključava u kupatilo. Pojavljuje se nastojnik sa policijom. Profesor V. odbija da otključa stan u kojem se zatvorio. Popusti tek kada pristignu i vatrogasci. Iz policije je upućen u bolnicu, gde je zadržan na posmatranju, a po otpuštanju je penzionisan. Nikada, priča on objektivnom pripovedaču, nije razumeo zašto mu je Katarina davala onolike znakove. Niko to ne razume. A on te znakove vidi, gde god da se pojavi. Eto, vidi ih i u tom provincijskom hotelu u kojem se slučajno susreo sa pripovedačem, posrednikom priče, slušaocem, ali ne sme to da otkrije. „Zlostavljanje“, zaključimo, nije samo priča koja nastaje na matrici komedije zabune, nego je psihološka studija uzdrhtalog i trajno uznemirenog glavnog lika, malog čoveka stalno opsednutog znakovima, nespo-sobnog da se obazre u životu, i svom i tuđem i opštem.

Tako je opisan jedan luk čiji saznajni učinci dopiru do naših dana. Ako je u eri prosvetćenosti, i kasnije, sve do kritičkog realizma, u fikcionalnom umetničkom pripovedanju do punog izražaja došao obrazovani pojedinac, ergo,

emancipovana ljudska individualnost, moderna vremena, u relativizaciji svih vrednosti, suočila su nas sa deheroizovanim, obezličanim, pogubljenim čovekom, koji, ne znajući šta da čini od sebe, često, a ponekad i s radošću, nanosi zla i pakosti drugome. Osnaženju takve predstave – koju je detektovala i oblikovala književnost srednjoevropskog i južnoslovenskog kulturnog kruga – svoj doprinos, ne uvek vidan na prvi pogled, ali artistički nesporan, dao je i Ivo Andrić upravo pričama iz malograđanskog života. Čineći time svoje delo još slojevitijim i umetnički zagonetnijim.

Literatura

Андрић Иво 1963¹: *Немирна година*. Сабрана дела. Књ. 5. Београд: Просвета.

Андрић Иво 1963: *Знакови*. Сабрана дела. Књ. 8. Београд: Просвета.

Тосић Добрица 1999: „У Андрићевом кругу“ (Запис Добрице Тосића о Иви Андрићу). Приредила Ана Тосић-Вукић. In: *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 15. Београд: Задужбина Иве Андрића S. 39–42.

Pantić Mihajlo 1999: *Modernističko pripovedanje*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Mihajlo Pantić (Belgrad)

Andrićs kleine Leute

In vorliegender Arbeit wird der bis dato nur wenig untersuchte Teil von Andrićs Erzählungen analysiert, der von der kleinen Welt der Beamten und Emporkömmlinge handelt. Obwohl sich Andrićs Erzählpoetik generell als Ort des Aufeinandertreffens europäischer, modernistischer Stilcharakteristiken und der serbischen Erzähltradition aus Vukschen und späteren Zeiten präsentiert, nähert sich Andrić in seinen Erzählungen über die kleinen Leute den mitteleuropäischen Literaten der Moderne an, die in ihren Werken anonyme, verwirrte Einzelgänger ohne ausgeprägte Eigenschaften darstellen. Besondere Beachtung wird den anthologischen Erzählungen aus dem Belgrader Leben zuteil („Zeko“, „Zlostavljanje“, „Znakovi“), in denen der Autor die Kunst des psychologischen Abbildens unauffälliger Figuren unter Beweis stellt. Abschließend wird festgestellt, dass uns die Erzählimagination der Moderne mit einem unpersönlichen, verlierenden Menschen konfrontiert, der, nicht wissend, was er mit sich anfangen könnte, oft und manchmal auch gerne Böses und Verderben über andere bringt. Eine Verstärkung dieses Bildes, das die Literatur mitteleuropäischen und südslawischen Kulturkreises prägte und formte, wird von Ivo Andrić – wenn auch nicht immer auf den ersten Blick erkennbar, so aber doch künstlerisch eindeutig – in seinen Erzählungen aus der kleinbürgerlichen Welt vorgenommen.

Mihajlo Pantić
Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu
Beograd
Srbija

Kruno Pranjić (Zagreb)

Odabrano iz moje Andrićiane

Polazeći od činjenice da je Ivo Andrić pisac „za sva vremena“ i „svugdašnji“, autor priloga naglašava iz njegova djela one momente koji otkrivaju univerzalnost njegove poruke, kao i njegovu osobnu angažiranost, demokraciju, sposobnost razumijevanja ljudi i pojava te životoljubivost.

Sufiksalni morfem *andrićiana* tvorbeno je ovjeren u nazivu „Goetheana“ definiranu kao: *Werke von und über Goethe*, pa „zakaj“ *per analogiam* ne bi jednako tako bila imenovana Andrićeva djela i djela o njemu, *das heist: Andrićiana?* U svoju „Andrićianu“ ubrajam, dakle, prerađene dijelove iz najnovijih tekstova u kojima sam se bavio Andrićevim likom i djelom (vidi Pranjić 2003, 2005). Ufati se da sam – **andrićofil** – zeru pridonio andrićologiji, ne zaglibio u **andrićolatiju** i bogufala da se nisam inficirao **andrićofobijom**.

Ivo Andrić pisac je „za sva vremena“ i „svugdašnji“. Jest da su sadržajevi Andrićevih priča/pripovjedaka mahom regionalni, zavičajno mu bosanski, ali zbitost i krepčina njegova pričanja o tugama i radostima opstojnosti "vaseljenski" je prepoznata kao umjetničko svjedočanstvo o globalnoj ljudskoj sudbini, o življenju i umiranju u neprijateljskoj povijesti.

Traženje važnije od nalaženja

Za života objavljenih priča/pripovjedaka/pripovedaka u Andrića bilo stotinuitri; dvanaest ih je baštinjeno iz rukopisne ostavštine. Tematski, ove bi se priče dale imenovati te kao historijske, te kao ambijentalne prikazujući življ alj svečetiriju bosanskih etno-konfesionalnih skupina (katoličkih, muslimanskih, pravoslavnih i židovskih), te kao priče ljubavne, pa fratarske, pa kao humorističke ili psiho-socio-analitičke, pa priče o socio-historijskim nemirima, kolektivnim kao i individualnim ratnim psihozama, priče o dječjoj okrutnosti jednako kao i u odraslih, o „malim“ ljudima što nezadovoljenost životom naknađuju mitomanskim izletima u carstvo mašte gdje dograđuju oskudne i sive podatke svojih biografija.

Andrić se nije libio izjasniti angažiranim, premda mu se izraz za taj pojam (angažiranost) nimalo nije sviđao; na tragu Tolstojeva opredjeljenja i on, u jednom razgovoru, izjasnio se o tome da nikoja umjetnička struja ne oslobađa umjetnika od sudjelovanja u životu društva. Po ugledu na takvu svrstanost/opredijeljenost ni potpisan interpretator ne ustručava se postaviti prizeman/stereotipski upit: a kakva bi pouka/poruka bila one **Priče iz Japana** (1919)? E pa, ovakva: ponajprije, „siže“ ove minijature od priče govori o nekom negdje društveno-političkom prekretnosti kad Tristoipedesetorica urotnika-prognanika preuzeše vlast nakon smrti s okrutnosti omražene carice, pa udariše u jagmu za činovima vlâsti i častima kao naknadama za zavjerenički angažman, no

prebrojivši se u svečanome vijećanju, vidjeli da cigli jedan nedostaje: pjesnik M. I.; ovaj im pisano otpovjedio da pjesnik napušta one kojima (odjednom) biva dobro, ostajući vjeran tek onima koji su u nevolji, a da mu se, nadasve, ne jede od lovačkoga plijena. Tristočetredesetidevetorica samo odmahnuše na ova („moralistička/idealistička“) zanovijetanja, a sam pjesnik ogledat će se za „angažmanom“ koje nove, neostvarene zamisli i neizvojevane težnje kako bi ostao „bez štete po svoju dušu“ ne (pod)noseći vlasti...; pa interpretator, sad, „učinski“ dekodira ne samo poruku već i pouku ove *Priče*:

- da je traženje važnije/vrednije od nalaženja;
- da je dosezanje ideala preče od dosegnuća;
- da je više čara kad od ideala „nejma šićara“;

– jer da ostvareni ideali često „zglajzaju“ bivajući postvareni (npr. valutnoobankovljeni, orezidencijaleni, „b m w irani“, „ozrako-mlačeni“, „ojahtće-ni“ ili kako-im-već-drago „osinekurisani“...

I tako se ideali srozavaju u svoju nakaradu...

Živjeti je dobro

Priča naslovljena **Životi**, bez nadnevka je nastánja; nađena je naime, u *Ostavštini*, pa pretiskom tek postumno objavljena (Andrić 1981a: 96–103). To je priča o vrsti osamljenika i čudaka, bio ga glas *čověka na svoju ruku* koji je, još relativno mlad (u svojim tridesetim) – „pukao mu film“ – napustio porodicu, društvo, profesorski položaj i *lepu budućnost*, pa se odao bjelosvjetskim putovanjima da bi popunjavao svoju zbirku svega i svačesa (pokazivao ju turistima), u vrtu si podigao vlastitu grobnicu, u teškoj intimnoj krizi umaknuo ludilu, odustao od samoubojstva... No znakovit iskaz pri završetku priče, doslovno je ovaj:

A ž i v e t i j e u v e k d o b r o .

Istina, u teksturi ove priče nije najrazabirljivije pripada li ovaj sentencijski iskaz pričanju lika (profesorova) ili je to pripovjedačev stav istovetan s autorskim; u svakom slučaju on je biofilski/zoofilski = životoljub je! A to je jedino važno (jer je g l a v n o !).

Mogao se onaj malopredrašnji pridjevski oprečan par o idealu: ostvaren-postvaren još „terminologičnije“ imenovati sociologijsko-filozofijskim parom: realiziran/aktualiziran – reificiran; mogao... Ali, to bi izravno bilo „neandrićevski“. Naime „naš pisac“ jedva da se ikad utekne „ezoteričnim“ / neproničnim imenovanjima pojava iz zaliha „metajezika“ pripadna strukama na koje bi se njegova dijagnostika mogla podvesti; on je radije „egzoteričan“ (proničan) vokabularom općestokavske (pučke) *koiné* (zajednice štokavskih govora) time zavređujući epitet *d e m o k r a t i č n o s t i* jer svojim je misaonim i maštov-

nim dosezima dostupan čak i „zdravorazumskoj“ analfabeti a nekmoli tek kakvu sofisticiranu eruditu.

Dok je još riječi o usudu/sudb(in)i/kôbi plemenite zamisli o tome da od intelektualne, i duhovne, kakve angažiranosti oko opće koristi nije etički očekivati pragmatičku naplatu, okoristimo se Andrićevom jednom misaonom srodošću (za njega psihogramatskom) iz fiktivna poticajna dijaloga sa španjolskim slikarom, a slikar ga (Don Francisco Goya y Lucientes, 1746–1828) preuzimlje monologom o sebi, o umjetnosti, o općenitostima ljudske sudbine, pa će, posredno, odgovoriti i na upit o k-i-s-m-e-t(u)¹ mnoge plemenite ali entropijske ideje kojoj kao energiji nije moći pretvoriti se u učinkovit rezultat:

Živeći među ljudima, ja sam se pitao stalno zašto je **sve** što je **misaono i duhovno** u našem životu **nemoćno**, bez odbrane i nepovezano u sebi, tako **zazorno društvu** svih vremena i tako **strano većini** ljudi. I došao sam do ovog zaključka. Ovaj **svet je** carstvo materijalnih zakona i animalnog života, **bez smisla i cilja**, sa smrću kao završetkom svega (Razgovor sa Gojom, Andrić 1981b: 131).

Kad se uz podatak o rođenju, školovanju te ubikaciji prvih književnih objava supostavi podatak da je 1920. Ivo Andrić nastupio jugoslovensku kraljevsku diplomaciju i otada se privolio srpskome kulturnom krugu, onda ta činjenica Andrićevim „slučajem“ potvrđuje one teoretičare nacionalne (ili kulturne) pripadnosti koji uz biološku i etnografsku determiniranost tē pripadnosti predviđaju i opcijsku mogućnost; za nju je primjer Ive Andrića paradigmatički modelan; na razini filozofske apstrakcije zaključilo bi se: kao eminentno biće slobode čovjek ne bi smio biti sapet ničim što je anteriorno njegovoj svjesnosti, pa bi tako i pitanje o pripadnosti – gle začudnosti – moglo biti, čak, pitanje plebiscita za svaki dan! Ovo implicira i ovako razumijevanje: pretpostavljajući univerzalnu etiku (ne ni ma koji parcijalni moral) svaki bi neindeferentan, dakle: integralan, častan čovjek trebao da se osjeća (pa i ponaša) kao pripadnik svake one bespomoćne nacije ili socijalne grupe nad kojom se vrši bilo kakvo nasilje ili teror, kao što je npr. horor „etničkoga čišćenja“.

A što se Nobelove nagrade tiče, ona Ivu Andrića nije otkrila kao velika pisca, ona ga je samo takvim priznala. No u tom povodu mogli bismo se, onako usputno, upitati, skeptički – cinički nikako, kako se onamadne upitao A. G. Matoš: nisu li te nagrade spomenica Nobelova grizodušja zbog šteta što će ih njegov izum (dinamit) počinuti u ratovima; a dinamit, dabogme, nije bio izumljen za svrhe ratničke destrukcije; izum je taj u destrukciju degenerirao...

¹ *Kismet*: ovaj arabo-turcizam, ovako transliteriran i izgovaran, legitimno je uporabna rječnička jedinica u anglofonij (otvorenoj) komunikaciji, za razliku od frankofone (puristički zatvorene) gdje još nema „pravo građanstva“ ni u pismu ni izgovoru.

Strah i mržnja u Bosni

Statistička većina Andrićeva opusa tematski je vezana uz njegovu zavičajnu Bosnu, njezinu historiju, njezine ljude i običaje, ponašanje, tradiciju, legende, ali i uz specifične, endemične čak: s t r a h i m r ž n j u !

Zna se da je Andrić obilazio bosanske franjevačke samostane (na tlu Bosne već preko sedam stoljeća), da je studiozno iščitavao njihove rukopisne i štampane tekstove, osobito ljetopise (desetak njegovih „kratkih priča“ ima za protagoniste braću franciskane); u jednome tako, istina, homiletičkom, dakle: propovjedničko nabožnom tekstu, čitamo literarizirane zapise kako su u Bosni XVII. stoljeća mnoge „poštene kuće i obitelji od vojske bile utrnete“; kako su mnogi starci bili u „sužanjstvo odvedeni“, a mnogi da su izginuli mladići... gradovi da su bili popaljeni i opustjeli, a „zakoni božji pod noge udareni“, d j e - v i c e o s k v r n u t e ...²

U drugome jednom tekstu, s nadnevkom iz godine 1690, čitamo doslovce:

Pomrlo mnogo naroda od glada... Kud god se makneš, leže mrtvaci, niti se kopaju, niti ima tko... U Sarajevu izjedoše djeca mater mrtvu, u Banjoj Luci koga bi objesili u noći bi ga gladni ljudi svega izjeli... I davali bismo ubogim jesti, ali kako bi se koji najeo, tako bi i umro. Stvar koja se prije mogla za 10 groša prodati za jedan se prodavaše.³

Analogije među bosanskom dijakronijom i bosanskom sinkronijom – frapantne! jednako unebovapeće! Upitao bi se tkogod, a da je Bosanac: ne čita li/ne sluša li on to sutrašnje vijesti iz svoga zavičaja? A kako je danas, kažu, cijela naša planeta (ili jajolika rugby-lopta od globusa nam) – veliko medijsko selo, upitao bi se svatko na ovoj Zemlji kome bi to zapelo za oko ili sjelo u uho: nisu li ti medijski izvještaji iz Bosne bilo kojega dana ovoga proljeća *A(nno) D(omin)* 1993?

A pitao se kao da je anticipirao aktualno dijagnostičko pitanje i mladi francuski vice-konzul Des Fossés, pitao daleke 1807. (kao aktant u Andrićevoj

² Usp. Margitić 1708. Inače, Bosna se kao kolektivni individualitet snažno organizirala već u XII. stoljeću, u XIV. bila najjača južnoslavenska kraljevina, a onda zamrla u četiri stoljeća otomanske okupacije (1463–1878) sa specifičnim, endemskim fenomenom: feudalna aristokracija bila je etnički slavenska, religijski islamska (bivši kršćani/krstjani... koji da su konvertitstvom ostali u posjedu svojih imanja).

³ Lašvanin 2003: 127. „Ljetopis“ je pisan bosanskom ćirilicom u 1. polovici XVIII. stoljeća (do 1750). Bilo je to vrijeme austrijskih višekratnih invazija u teritorij turske Bosne, a poslije turskog poraza kod Beča 1683; invazije nisu uspjevale, austrijska se vojska povlačila, s njome i dio bosanskih izbjeglica, a veći dio naroda ostajao je prepušten turskoj retoriji. A današnji zlotvori po Bosni nisu baš u zloj maštovitosti nadbili historijske si prethodnike od pred tri stoljeća: ubojstva, paleži, skvrnuća, izgnanstva... (usp. Pranjić 1993: 8–13).

romansijerskoj kronici) o tome kako narodi u Bosni (i Hercegovini) *moraju* da jednog dana nađu zajedničku osnovicu svoga opstanka; širu, bolju, razumniju i čovječniju formulu; pitao se i dijagnosticirao:

Četiri vere žive na ovom uskom, brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključiva i strogo odvojena od ostalih. Svi živite pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od te četiri grupe ima središte svoga duhovnog života daleko, u tuđem svetu, u Rimu, u Moskvi, u Carigradu, Meki, Jerusalimu ili sam bog zna gde, samo ne onde gde se rađa i umire. I svaka od njih smatra da su njeno dobro i njena korist uslovljeni štetom i nazatkom svake od ostale tri vere, a da njihov napredak može biti samo na njenu štetu. I svaka od njih je od netrpeljivosti načinila najveću vrlinu i svaka očekuje spasenje odnekud spolja, i svaka iz protivnog pravca (Andrić 1945: 259).

Aktualna svakodnevnica u Bosni (i Hercegovini) takva je da posvjedočuje, i to gorko posvjedočuje onu literariziranu dosjetku o tome da je naša planeta možda pakao nekog drugog svijeta iz jedne od galaksija. A konkretizirani strahovi i mržnje, da djelu u suvremenoj Bosni, nisu ništa drugo do epidemijske bolesti: *a n a r h i j e , b a r b a r s t v a , d e s p o c i j e ... (a bez s l o b o d e)*. I kud se djeo embrio Nade?

U m i r p a d o b r o t u , fra Lukinu: a frà Lūka jedan je od franjevačkih aktanata „Travničke hronike“ kojega je opis veličajan u jednostavnosti:

Fra Luka je tvrdo verovao da se u prirodi nalazi onoliko lekovitih snaga koliko bolesti ima među ljudima i životinjama (Andrić 1945: 237).

A lijek za bolest (anarhije/barbarstva/despocije) jest u s i l i (zašto ne i međunarodnoj) koja će biti u striktnoj funkciji zaštite pravične z a k o n i t o s t i , u funkciji osiguranja s l o b o d e partikularnosti/individualnosti i univerzalnosti/kolektivnosti. Jer samo tako može da funkcionira istinska *Res Publica* balansirajući distribucijom već imenovanih: sile/zakovitosti/slo-bode kao konstitutivnih elemenata civilizacijskog stabiliteta i progresa.

U istoj je *Hronici*, u Andrićevoj maniri, još jednoč (po mnogi put) stilskim postupkom tzv. autorskog iskaza (ili umetanja generalizacija) dosegnuta i ova, naše pomnje vrijedna, i opet aktualna divot-spoznaja od univerzalizacije:

Jer nasiljem se mogu izvršavati prepadi i postići korisni preokreti, ali se ne može trajno upravljati. Teror kao sredstvo vladanja brzo otupi. To zna svako osim onih koji su p r i l i k a m a ili svojim n a g o n i m a prisiljeni da teror vrše (Andrić 1945: 446).

Pismo iz 1920/1993. godine.

No, dok su motivske jedinice straha i mržnje posijane Andrićevim opusom u varijacijskim minijaturama, jedna je njegova kratka priča isključivo i u

cijelosti varijacija na temu straha i mržnje u Bosni. **Pismo** je objavljeno 1946. Apartna je ideja koliko i sama opisivana stvarnost, da se preko zvukova sarajevske noći ocrtava antagonistička multikonfesionalna/multinacionalna situacija u Bosni među svjetskim ratovima (P. S. kao da i ovaj rat u Bosni 1992/93. za nju, za Bosnu nije s v j e t s k i , za Bosnu je on i više: kozmički, kvintesencijski: *biti il' ne biti...*). Pa tu izoštrano zapažaćko aktantovo uho separira, a analitički um vivisekcijski intelektualizira:

Teško i sigurno izbija sat na k a t o l i č k o j katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekunda, brojao sam) i tek tada se javi nešto slabijim, ali prodornim zvukom, sat sa p r a v o - s l a v n e crkve, i on iskucava *svoja* dva sata posle ponoći. Malo za njim iskucava promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Begove džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetinjskih t u r s k i h sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta! J e v r e j i nemaju svoga sata koji iskucava, ali bog jedini zna koliko je sati kod njih, koliko po sefardskom a koliko po aškenaskom računanju. Tako i noću, dok se spava, u brojanju pustih sati, gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i poste prema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju j e d n o m n e b u na č e t i r i razna crkvena j e z i k a . A t a r a z l i k a je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek s l i č n a m r ž n j i , često istovetna s njom (Andrić 1954: 263–264).

Tako razmišlja protagonist, Maks Levenfeld, pokrštenu sarajevski Židov, liječnik koji odlučuje da napusti Bosnu zbog nemogućnosti da živi i radi u okolini punoj mržnje ne mogavši u mržnji da se opredijeli, pa kao etičko biće (k tomu još s položenom Hipokratovom zakletvom koja mu nije degenerirala u hipokritsku) radije izabire da bude mržen negoli da sâm mrzi, pa traži *salutem in fuga*, emigrira... pa u epistolarnoj formi razlaže svoju motivaciju bijega iz balkanske mržnje psihijatrijski nemilice razobličujući mentalnu situaciju kompleksnoga narodnog kolektiva:

U Bosni i Hercegovini ima više ljudi koji su spremni da u nastupima nesvesne mržnje, raznim povodima i pod raznim izgovorima, ubijaju ili budu ubijeni, nego u drugim po ljudstvu i prostranstvu mnogo većim slovenskim ili neslovenskim zemljama (Andrić 1954: 260).

A onda dolazi nekoliko literariziranih paradoksa koji zapanjuju epifanijskim sjajem u karakterizaciji Bosne kao zemlje koja da je divna...

zanimljiva, nimalo obična zemlja i po svojoj prirodi i po svojim ljudima. I kao što se pod zemljom u Bosni nalaze rudna blaga, tako i bosanski čovek krije nesumnjivo u sebi mnogu moralnu vrednost koja se kod njegovih sunarodnika u drugim jugoslovenskim zemljama rede nalazi (Andrić 1954: 259).

Pa ipak, *caeterum censeo* ovoga korespondentskog protagonista iz citiranog *Pisma...*, leit-motiv cijele priče jest:

B o s n a j e z e m l j a m r Ź n j e i s t r a h a .

A onda opet, paradoks za paradoksom...

Po čudnom kontrastu... može se isto tako kazati da je malo zemalja u kojima ima toliko tvrde vere, u z v i š e n e č v r s t i n e , karaktera, toliko n e Ź n o s t i i l j u b a v n o g Ź a r a , toliko dubine osećanja, p r i v r Ź e - n o s t i i nepokolebljive odanosti, toliko žeđi za pravdom (Andrić 1954: 261).

Visoki stupanj do oholosti uznosite samosvjesnosti o ovim karakternim osobinama rezultirao je općepoznatom (skandalizantnom) psovačkom frazom izraženom erotičkim, i to fiziološkim stilskim kompleksom (s petoslovnicom, da prostíte):

*jebeš zemlju koja Bosne nema!*⁴

No ovome kratkom, zanosnom doktorovu-protagonistovu uzletu dolazi opet kratki kontrapunkt:

Između vaših ljubavi i vaše mrŹnje odnos je isti kao između vaših visokih planina i hiljadu puta većih i težih nevidljivih geoloških naslaga na kojima one počivaju. I tako vi ste osuđeni da živite na dubokim slojevima eksploziva koji se s vremena na vreme pali upravo iskrama tih vaših ljubavi i vaše ognjene i s v i r e p e o s e ć a j n o s t i . Možda je vaša najveća nesreća baš u tome što i ne slutite koliko mrŹnje ima u vašim ljubavima i zanosima, tradicijama i pobožnostima... Poroci rađaju svuda na svetu mrŹnju, jer troše a ne stvaraju, ruše a ne grade, ali u zemljama kao što je Bosna – i v r l i n e g o v o r e i deluju često m r Ź n j o m . Kod vas asketi ne izvlače ljubav iz svoje askeze, nego mrŹnju na sladostrasnike; trezvenjaci mrže one koji piju... Oni koji veruju i vole, smrtno mrže one koji ne veruju ili one koji drugačije veruju i drugo vole... Vaše su voljene svetinje redovno iza trista reka i planina, a predmeti vaše odvratnosti i mrŹnje tu su pored vas... I svoju rođenu zemlju vi volite, Źarko volite, ali na tri-četiri razna načina koji se među sobom isključuju... (Andrić 1954: 262).

Bizarna je ideja, ali bi mogla biti svrhovita: da bi mrŹnju (u Bosni) trebalo proučavati kao što se medicinski znanstveno proučava lepra; da bi je valjalo uočavati, opisivati, analizirati te tako pridonositi njezinu uništavanju realizirajući onaj uvodno postavljeni *motto*:

⁴ U aktualitetu proljeća 1993, korodirana malignim kancerogenim mrŹnjama na djelu, Bosna nam je, avaj – ned'obog! – na putu invertne realizacije perlokucije – nebilojē – jer: sve to sluti da će svršit' s: *jebeš Bosnu koja zemlje nejmaaaa!*

analizirati/re-kognoscirati – strah i mržnju – znači: neutralizirati/sterilizirati je!

Komplementaran tomu bio bi prijeko potreban edukacijski, poučavateljsko-odgajivački napor gdje bi čitavi narodi bili upisani na univerzitete tolerancije i koegzistencije, *alias*: snošljivosti i suživota.

Kad se u Andrićevoj literaturi fenomen straha i mržnje javlja kao motiv ili tema – izu njih se dadu deducirati truizmi (tj. „opća mjesta“) nalažljivi kao vrijedne spoznaje i u drugih autora, kao:

– *da sve kad mrzimo i zlodjela, mržnja ipak unakazuje naš ljudski lik* (B. Brecht);

– *da je strah glavni izvor praznovjerja, a i jedan od glavnih izvora okrutnosti* (B. Russel);

– *da je cijena mržnje na drugo biće – manje ljubavi za sebe same* (E. Cleaver); i

– *da nas mržnja, kad je isuviše britka, snizuje ispod onih koje mrzimo* (La Rochefoucauld).

Pismo iz 1920. godine kao epistolarna kratka priča mjestimice doimlje se kao facionalni esej: antropološka, psihologijska, etnološka i psihijatrijska ekspertiza fenomena bosanske mržnje i straha; no fikcionalnost, književnost je spase na krasnim kompozicijskim, sižejnim lûkom i efektom tzv. „suspensa“⁵: bježeći od balkanske mržnje, pravednički doktor poginuo je od iberijske; ovako:

Kad je u Španiji počeo građanski rat, on je napustio sve i otišao kao dobrovoljac u republikansku vojsku. Organizovao je previjališta i bolnice, proćuo se svojom revnošću i znanjem. Poćetkom 1938. godine nalazio se u jednom malom aragonskom gradiću čije ime niko od naših nije umeo pravo izgovoriti. Na njegovu bolnicu izvršen je vazdušni napad u po bela dana i on je poginuo zajedno sa gotovo svim svojim ranjenicima: **T a k o j e z a v r š i o Ź i v o t ć o v e k k o j e p o b e g a o o d m r Ź n j e** (Andrić 1954: 266).

Dakle: bježeći od balkanske, ćovjek pogibe od iberijske, mržnje. Zemljopisno: Balkan je poluotok; Iberija takoder; oni su, poluotoci: konfiguracijski, povijesno, kulturno – razlićiti; mržnja im je jednaka jer je svagdašnja i svugdašnja, i tko zna kad će ona i kuda i gdje izbiti svojom užasnom i pogubnom Źestinom. Vjerovati je, Ivi Andriću, da se uoćavanjem, osvješćivanjem, proućavanjem – moće zaprijećiti (bolje nego lijećiti).

Non ridere, non lugere, neque detestari...

⁵ Književnokritićki i stilografski naziv > lat. *suspensio* = odlaganje: stilski postupak iznenadenja u raspletu fabule.

Ovo geslo-sentenca epigrafski stoji pred knjigom N. Miloševića *Andrić i Krleža kao antipodi*, i to bez prijevoda: *Ne ismijavati, ne sažalijevati, niti se gnušati*. A deviza ta nije ni potpuna jer joj nedostaje završetak: *sed intelligere = ... nego razumijevati*. Sročena je po gramatičkim i leksičkim standardima klasične, rimske latinštine, a ipak ne pripada tomu razdoblju; ni srednjovjekovnomu, ni renesansnomu već „kartuzijanskomu“ dekartovskomu racionalizmu (*cogito, ergo sum = mislim, dakle postojim*); ovoj pak devizi (ma nije peku-nijarna, tj. nije valutna, nije novčana-“lovčana“) autor je francuski racionalistički filozof René Descartes (1596–1650), a onoj „našoj“ prvoj devizi, sad u cjelovitoj verziji: *Non ridere, non lugere, neque detestari sed intelligere* – autor je Descartesov filozofski istomišljenik, nizozemski racionalist **Baruch de Spinoza** (Amsterdam 1632 – den Haag 1677) čuven izrekom da je Bog identičan s prirodom (*Deus sive natura*). Biografija mu egzemplarna: porijeklom je od doseljennih sefarada iz Portugala. Svojim kritičkim, racionalističkim stavom prema *Talmudu* i skolastičkoj filozofiji izazivlje gnjev sinagoških glavara. *Opća enciklopedija* bilježi kako su ga onovremeni teološki krugovi bezuspješno nagovarali da se vrati ortodokсноj matici, pa ga ekskomuniciraše iz židovske zajednice bespoštednim formulaičnim kletvama: „Neka je proklet danju i noću. Neka je proklet kad liježe i neka je proklet kad se vraća... Naređujemo vam da **nitko s njime ne progovori ni usmeno ni pismeno**, da nitko ne boravi s njim pod istim krovom... da nitko ne čita spis koji je on sastavio (*Tractatus politico-theologicus*, 1670). Ponosit, izdržava se manualnim radom: napornim brušenjem optičkih stakala – da bi tako sebi osigurao intelektualnu i moralnu neovisnost...

Još jednoč: krilaticu – *Ne ismijavati, ne sažalijevati, niti se gnušati već razumijevati* (sažetije: ni simpatija, ni antipatija već empatija) – Ivo je Andrić tvorno primjenjivao u njezinoj trivalentnoj punoći: poetičkoj, etičkoj/bihejviorističkoj i estetičkoj!

A supostavljan je bio Andriću i Miroslav Krleža, i to kao njegov antipod, pa bi mu se – takvu – mogla prisposodobiti varijanta već eksploatirane maksime (moto u Andrić 1945), kao njegov, Krležin, barem poetički (ako ne i etički ter estetički) *credo: Ridere, lugere, detestarique, [virtualiter] intelligere etiam desperare*, tj. *ī ismijavati, ī sažalijevati*, pa *ī gnušati se*, eventualno *razumijevati*, ali *ī očajavati, ī ufati se* (nadati se/uzdati se)... Ama u što? U zdravu logiku, u dobar ukus, u ljudsku pamet? Sve krhkije od krhkog...

Epitaf: Ivi Andriću *In memoriam*⁶

Pokoj mu duši!

Vječnaja pamjat!

⁶ Usp. Pranjić 1975.

Allah rahmet olsun (transliterirano, turski = Neka mu Allah bude milostiv)!

Zihranô livrahâ (transliterirano, hebrejski = Lahka mu zemlja)!

Slava čovjekovu drugu Ivi Andriću!

Da se podsjetimo, svega dijelkom izvorna Andrićeva štiva posvjedočujući kako pobuda za upravo ovakav odabir komemorativnog prizivanja jeste pobuda prilici veoma primjerena. Stoji s početka Višegradske hronike *Na Drini ćuprija* – ovo:

O slavama i Božićima ili ramazanskim noćima, sedi, otežali i bezbrižni domaćini živnuli bi i postali razgovorni čim bi došao govor na najveći i najteži događaj njihovog života, na „povodanj“ [...] – Andrić 1950: 81.

Već ovih nekoliko redaka reprezentativno je po Andrićevu stilsku vlastitost. I sâm zavičajno Bosanac, on nam svoju, i našu, Bosnu ovdje posvjedočuje kao mikrokozmički uzorak makrokozmosa onoga [...] što bi poželjno bilo da bude vas univerzum: stjecište razumskoga zajedništva i suradljive uzajamnosti raznolikih subjekata: etničkih, nacionalnih, vjerskih, kulturnih, civilizacijskih... A ne imenuje on to ni demografski statistički, ni odjelito historiografski, nego književno posredovano, intimistički, unutaršnjim naznakama blagdana za to po nekolicke i različite skupine stanovništva kojim je skupinama uvjet življenja – skladan kolektiv: slavama pravoslavnim, Božićima kršćanskim (= i katoličkim i pravoslavnim), ramazanima muslimanskim. [Četvrta etnoreligijska zajednica, židovska, spominjana je, i opisivana, na drugim mjestima u Andrića; nap. K. P.]

A ljudska je sudbina čudovita i čudovišna: zajedništvo i uzajamnost biva da budu okaljene kolektivnim zlom, pa u istome ulomku slijedi:

Na odstojanje od petnaestak ili dvadeset godina u kojima je opet sve ponovo tečeno i kućeno, „povodanj“ je dolazio kao nešto strašno i veliko, i drago i blisko, on je bio prisna veza između još živih ali sve ređih ljudi toga naraštaja, jer ništa ljude ne vezuje tako kao zajednički i srećno proživljena nesreća (Andrić 1950: 81).

Prepoznat ćemo druge Andrićeve stilske stalnosti: prepletanje epskoga (široko opisnoga) i lirskoga (prisnog) u pripovijedanju koje svoj vršak doseže u misaonom poopćavanju, u univerzalnom iskazu o tome što se sve zbude pa može da vezuje ljude. A poruka ovoga iskaza mogla bi da navede na razmišljanje, na preispit savjesti: ne bi li valjano nastojati da nas, da ljude ne bi moralo da zbližuje tek „srećno proživljena nesreća“, nego mudro pak srećno življena svakidašnjica?

Andrićevo pisanje uključuje i višelikü aksiološku komponentu: estetičku; etičku; ontološku; epistemološku – to jest vrijednosno sadržavajući, redom: umjetničko; moralno; ono što temeljno i općeno određuje bitak; i ono što je spoznajno. Sve se to obilje dade predočiti na primjeru njegova mutevelije (upravitelja zadužbine), onoga mudroga i pobožnog, tvrdoglavnoga i upornog Dauthodže kad za nj kaže:

Radeći predano on se odavno bio pomirio sa saznanjem da je naša sudbina na zemlji sva u borbi protiv kvara, smrti i nestajanja, i da je čovek dužan da istraje u toj borbi i onda kad je potpuno bezizgledna (Andrić 1950: 78).

Jednostavnost ljepote u izrazu, čistota moralnoga stava, imenovanja po bitak temeljnoga, a spoznajna dubljina – sve je to do bremenite škrtosti zgusnuto u ovome iskazu-uzorku kakvih je u Andrića tušta i tma. Poziv je to za humanističku angažiranost u opiranju prema svim pojavnostima zloga u svijetu, poziv na privrženost samozatajnoj, na žrtvu spremnoj borbi do potpunosti – ali i onda kada je beznadna u ishodu. A ni cigloga filozofema, ni pukoga ideologema u Andrićevim stilizacijama: stil je njegov izvorno štokavski, neopterećen intelektualizmima, dostupan pastiru i akademski obrazovanom insanu/čeljadetu. Tim se jezičnostilskim obilježjem očituje još jedna visoka vrijednost Andrićeve književne umjetnosti: ona je demokratična!

Veli još jednom taj Dauthodža (prvo za sebe a onda primjereno budi Andriću), veli:

Ne treba mene žaliti. Jer svi mi umiremo samo jednom, a veliki ljudi po dva puta; jednom kad ih nestane sa zemlje, a drugi put kad propadne njihova zadužbina (Andrić 1950: 79).

Ivo Andrić nestao je sa zemlje, ili se samo zemlji majci vratio po neutmitnoj naravi života; tomu da umakne – ni u čijoj niti je vlasti niti je u moći; ali u našoj jest vlasti i moći da Ivo Andrić ne umre po drugi put; zavijestio nam je ogromnu zadužbinu duhovnoga vrutka svoje književne umjetnosti; njoj smo svi mi neoporučnim a zakonitim baštinicima te izvjesno neće propasti budemo li ju štili skrovito, a tumačili javno.

Literatura

Andrić Ivo 1945, *Travnička hronika*, Beograd.

Andrić Ivo 1950, *Na Drini Čuprija*, Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske.

Andrić Ivo 1954, *Odabrane pripovetke*, knj. 2, Beograd: Srpska književna zajednica.

- Andrić Ivo 1981a, *Sabrana djela Ive Andrića*, knjiga četrnaesta, Sarajevo: Svjetlost, Zagreb: Mladost, Beograd: Prosveta, Ljubljana: Državna založba Slovenije, Skopje: Misl, Titograd: Pobjeda.
- Andrić Ivo 1981b, Razgovor s Goyom, u: *Sabrana djela Ive Andrića*, Sarajevo: Svjetlost, Zagreb: Mladost, Beograd: Prosveta, Ljubljana: Državna založba Slovenije, Skopje: Misl, Titograd: Pobjeda.
- Lašvanin Nikola 2003, *Ljetopis*, prir. Gavran Ignacije, Zagreb: Synopsis.
- Margitić Stjepan 1708, *Fala od svetih*, Mleci.
- Pranjić Kruno 1975, Epitaf, *Odjek*, Sarajevo.
- Pranjić Kruno 1993, Angst en haat in Bosnië, *Tijdschrift voor slavische literatuur*, 15, Amsterdam, str. 8–13.
- Pranjić Kruno 2003, Proslov, u: Andrić, *Priče iz Japana i druge odabrane*, Zagreb: Konzor, str. 9–24.
- Pranjić Kruno 2005, Strah i mržnja u Bosni u: Andrić, *Priča o vezirovom slonu i druge odabrane*, Zagreb: Konzor, str. 9–34.

Kruno Pranjić (Zagreb)

Ausgewähltes aus meiner Andrićiane

Es stimmt, dass Andrićs Erzählungen meist regional und seiner bosnischen Heimat verhaftet erscheinen, doch können die Kompaktheit und die Stärke seines Erzählens über Trauer und Freuden des irdischen Daseins als des Künstlers Zeugnis vom generellen Schicksal von Menschen, von Leben und Sterben und einer unruhigen Vergangenheit erkannt werden. So etwa vermittelt Andrić in „Priča o Japanu“ nicht nur eine Botschaft, sondern vielmehr eine Lehre, wonach Suchen wichtiger/ehrenwerter sei als Finden und das Anstreben eines Ideals erhabener als dessen Erreichen. In der Erzählung „Životi“ trifft man am Ende auf die bemerkenswerte und bezeichnende Aussage: „Und es ist immer gut zu leben“.

Die statistische Mehrheit von Andrićs Werken steht in thematischer Verbindung mit seiner Heimat Bosnien; mit der Geschichte, den Menschen und Bräuchen, der Lebensweise, Tradition sowie mit den Legenden des Landes, wobei aber auch spezifische, ja endemische Charakteristiken hinzutreten: Angst und Hass! Ein Heilmittel für diese Krankheit (Anarchie/Barbarei/Despotie) liegt, wie in der „Travnička hronika“ angeführt, in der Achtung der rechtmäßigen Gesetzlichkeit und in der Bewahrung der Freiheit des Partikulären/Individuellen und Universalen/Kollektiven. Wenn in Andrićs Literatur das Phänomen der Angst und des Hasses als Motiv oder Thema erscheint, dann leiten sich von diesen auch Truismen (d. h. „Allgemeinplätze“) – nicht nur bei Andrić, sondern auch bei anderen Autoren – her, wie etwa: *Auch wenn wir das Verbrechen hassen, so entstellt der Hass dennoch unser menschliches Wesen, wenn die Angst die Hauptquelle von Aberglaube und auch eine der Hauptquellen von Grausamkeit ist,*

so liegt der Preis des Hasses auf ein anderes Wesen darin, weniger Liebe für uns selbst zu besitzen, wobei uns allzu großer Hass unter jene sinken lässt, die wir hassen.

Das geflügelte Wort *Nicht verlachen, nicht bedauern und kein Ekel empfinden, sondern verstehen* (kurz: weder Sym-, noch Anti-, sondern Empathie) wusste Ivo Andrić in seiner dreifach valenten Form – poetisch, ethisch/behavioristisch und ästhetisch – schöpferisch gekonnt zum Ausdruck zu bringen!

Doch daneben stößt man bei Andrić auch auf andere stilistische Unveränderlichkeiten: Vermengung von Epischem (genau Beschreibendem) und Lyrischem (Vertraulichem) in seiner Erzählkunst, die ihren Gipfel in einer ideellen Verallgemeinerung, in einer universalen Aussage darüber, was alles Menschen verbinden kann, zu erreichen vermag. Die Botschaft dieser Aussage könnte zu einem Nachdenken und zu einer Hinterfragung des Gewissens anregen, im Zuge derer man erörtern möge, ob erst ein „glücklich durchlebtes Unglück“ Menschen verbinden muss oder dies nicht bereits durch ein weise geführtes Alltagsleben geschehen könne.

Ivo Andrić ist von dieser Welt verschwunden – oder vielleicht auch gemäß der unabwendbaren Natur des Lebens zur Mutter Erde zurückgekehrt, was abzuändern niemand im Stande und in der Macht ist. Doch liegt es demgegenüber sehr wohl in unserer Kraft und Macht zu verhindern, dass Ivo Andrić ein zweites Mal stirbt. Er hinterließ uns mit seiner literarischen Kunst ein riesiges Erbe an geistigem Quell, über das wir als berechtigte Erben allesamt verfügen können und das bei stiller Achtung und klarer Auslegung keinem Verfall obliegt.

Kruno Pranjić
Zagreb
Hrvatska

Dušan Rapo (Zagreb)

Midhat Begić i Mushin Rizvić o Ivi Andriću

Prilog o ovoj temi trebao bi bar donekle objasniti kako se moglo dogoditi da su Midhat Begić i Mushin Rizvić, najznačajniji književni povjesničari Bosne i Hercegovine te odlični poznavaoči Andrićeva književnog djela, napisali o njemu gotovo potpuno oprečne sudove.

Andrićev neiscrpan humanizam i svjedočanstvo o Bosni (Begić)

Kao što se iz Selektivne bibliografije (Begić 1987c) može vidjeti, Midhat Begić je od 1948. do smrti, 1983. godine, dakle za oko 35 godina objavio 9 knjiga, od kojih su neke veoma opsežne, zatim 272 pojedinačna rada, napisao i obranio doktorsku disertaciju, pokrenuo i 6 godina uređivao časopis „Izraz“, priredio izdanja Jovana Skerlića i Antuna Gustava Matoša te preveo s francuskog knjigu Jeana Cassoua „Kratko pamćenje“. Pisao je o četrdesetak bosanskohercegovačkih i o skoro toliko stranih, pretežno francuskih pisaca. Dosta, zapravo mnogo za jedan život, pogotovo ako se uzme u obzir da je stalno radio kao sveučilišni profesor, i to u Sarajevu, Lyonu i Parisu, i da je veće tekstove počeo pisati relativno kasno. Prema bibliografskim jedinicama vidljiva je širina Begićeva interesa, od književne teorije do književne historije, od književne kritike bosanskohercegovačke književnosti do književnosti ostalih južnoslavenskih naroda, a pisao je i o evropskim književnostima. Po širini svojih pogleda Begić je, kao što je to za njega rekao Muhsin Rizvić, „želio biti građanin svijeta“.

Veliki broj Begićevih tekstova o našim i stranim pisaca pokazuju da je on i u nacionalnom, i u vjerskom, i u estetskom pogledu bio veoma tolerantan, nedogmatičan duh, otvoren prema svim drugim i drugačijim kulturama. Smatrao je da je XX. vijek obilježen „oslobođenjem od nacionalnih opterećenja“, u duhu „univerzalističkog humanizma“. U tom smislu tvrdio je da „ničija tradicija nije smetnja za druge, a zajedništvo bića i duha izbija na svim porama života...“ „Samo nacionalni fanatizam teži da napravi raskide, pogubno za svaku nacionalnost, i za sve zajedno“ (Begić 1987c: 458, 483). U hrvatskoj, srpskoj i bosanskoj književnosti zato je naročito cijenio: Matoša, Skerlića, Ujevića, Vladana Desnicu, Marka Ristića, Milana Bogdanovića, Mešu Selimovića...

Bez obzira na to što se to danas nekima može učiniti zabludom ili iluzijom, Begić je iskreno i pošteno mislio da su mu sve književnosti na našem južnoslavenskom prostoru jednako bliske, pa zato na jednom mjestu kaže: „Uvijek sam o književnosti jugoslavenskih naroda pisao sa osjećajem svoga“, i dodaje da je između tih književnosti stalno „gradio mostove“. Midhat Begić je zaista izrastao na raskršću „triju etnosa i triju tradicija u Bosni i Hercegovini“, kako

je to konstatirao i hrvatski književnik Šime Vučetić (usp. Begić 1987c: 513, 793).

Begić je ne samo iskreno cijenio prave vrijednosti drugih kultura, nego je isto tako dosljedno isticao da pripada bosanskohercegovačkoj kulturi i književnosti, a ne „književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine“, kako se to onda često govorilo, jer je s pravom zaključio da „književnost ne pišu narodi nego pojedinci“. U tom smislu je muslimanske (odnosno bošnjačke) pisce smatrao integralnim dijelom te bosanskohercegovačke književnosti. „Nikad nisam krio svoje porijeklo. Zato što sam iz Bosne, nikad se ne hvalim, niti me je ikada toga bilo stid.“ „Mi pripadamo i obraćamo se ljudima koji niti se pravdaju za svoja uvjerenja, niti dive 'dobitima' od svog porijekla“, kaže Begić. Svi su znali da je on u svim prilikama „izricao intelektualno nepotkupljive sudove“ (Begić 1987c: 775, 513, 780, 779). Bio je potpuno realan kada je ocjenjivao odnos bosanskohercegovačke kulture prema drugim kulturama: „Veće sredine imaju uvijek veće mogućnosti, i tu pravde neće biti nikada. Ipak, moramo uvijek biti otvoreni prema svijetu. Prema svojim moramo u vrednovanju biti strogi, ali bez ikakvog osjećanja manje vrijednosti“ (Begić 1987c: 517).

Baš zato što je potekao iz jedne relativno male i u svjetskim ili evropskim razmjerima malo poznate sredine, opterećene stoljećima teškim nasljeđem i nevoljama, poznatije više kao „tamni vilajet“ nego kao zemlja sreće i blagostanja, Begić je, čini mi se, na vrijeme otišao u „bijeli svijet“, u kulturno i tradicijski potpuno drugačiju, zapadnoevropsku sredinu, da bi tako poput Dositeja Obradovića, Matoša ili Andrića, proširio svoju kulturu, svakodnevno bio u prilici da uspoređuje svoju Bosnu s ovom novom sredinom, i na taj način izoštrio i vrednovao svoja dotadašnja i stvarao nova, objektivnija i potpunija mjerila. Boraveći nekoliko godina u Francuskoj, Begić se uvjerio u davno poznatu činjenicu da svijet veoma malo i površno poznaje sve južnoslavenske, pa i bosanskohercegovačku kulturu. Ova su područja za Evropu bila često više interesantna kao nekakva folklorna, balkanska zabit i egzotika. Čak su i neka vrijedna naša vrijedna književna djela više adaptirana nego prevedena, pa Begić spominje primjer Lalićeve „Lelejske gore“, koja na američkom engleskom izgleda kao „pravi kaubojski roman“ (usp. Begić 1987c: 505).

Od takva odnosa Evrope i svijeta prema nama kao balkanskoj provinciji, od tog višestoljetnog kompleksa, bez obzira da li je za to uvijek bilo razloga, tek u XX. stoljeću postepeno su nas počeli oslobađati neki književnici, od Matoša, Krleže, Marka Ristića, Vladana Desnice, Danila Kiša, Meše Selimovića do Ive Andrića, prvog našeg pisca kojemu su kulturna Evropa i svijet Nobelovom nagradom i formalno širom otvorili vrata. Kako kaže Begić, upravo je Andrić „ostvario sintezu nacionalne tradicije i evropskog duha (Begić 1987a: 189). Postoji nekoliko pisaca kojima se Midhat Begić, kao trajnim vrijednostima, gotovo opsesivno vraćao. Među njima istaknuto mjesto zauzima Ivo Andrić.

Jedan od prvih većih Begićevih radova o Andriću esejistički je prikaz Andrićeva romana „Gospođica“ (usp. Begić 1987c: 1956). O tome je Begić kasnije rekao: „O ‘Gospođici’ sam pisao da bih se suprotstavio ondašnjoj veoma nepravednoj kritici prema ovom djelu.“ Prema Begiću, roman „Gospođica“, za razliku od druga dva romana što su se pojavila iste, 1945. godine, „po obimu je najmanji, a po sadržaju malo neobičan“, zbog toga što je glavni škrtac i žena (usp. Begić 1987a: 189). Tu se ne daje neka šira historijska slika, kakvu smo mogli vidjeti u drugim njegovim romanima, nego se osnovna radnja čvrsto veže uz sudbinu glavnog lika, po čemu ovo djelo, formalno, podsjeća na starije, „klasične“ romane. Za razliku od onih kritičara koji su roman „Gospođicu“ ocjenjivali s nešto manjom ocjenom nego druga dva Andrićeva romana, Begić nastoji pokazati uvjerljivu, sugestivnu Andrićevu socijalnu analizu jedne istinske ljudske drame, koja se uzdiže do „potresne katarze“, u nemirnim vremenima oko Prvoga svjetskog rata. Begić kaže da „Više no za ijedan drugi roman Ive Andrića, za „Gospođicu“ se može reći da predstavlja djelo modernog klasicizma.“ „Modernost tog klasicizma sastoji se u zahvatu, izboru umjetničke materije iz koje izrasta lik junakinje“. Begić zaključuje da je roman „Gospođica“ „jedno od bitnih modernih ostvarenja. To je u u punom smislu riječi moderni roman“, u kojem se prikazuje „možda više naličje nego lice ljudskog života“ (Begić 1987a: 197, 198). Danas, oko 50 godina od ovog Begićevog prikaza, sigurno bismo nešto o tom Andrićevom romanu dodali ili drugačije izrekli, ali se ta vremenska distanca mora uzeti u obzir, kao i očita Begićeva simpatija, skoro bismo mogli reći strahopoštovanje prema nesumnjivoj književnoj veličini Ive Andrića.

Begić je zbog istih razloga, da bi odbranio Andrića od nepravednih ocjena kritičara, pisao i o njegovoj zbirci *Lica*, za koju su neki kritičari tvrdili da predstavlja „podbačaj i promašaj“ u Andrićevu stvaralaštvu (usp. Begić 1987c: 771). Midhat Begić je ispravno zaključio da su pojedini kritičari, nakon poznatih Andrićevih pripovjedačkih i romanesknih djela, posebno nakon kratkog romana „Prokleta avlija“ (1954), bili iznenađeni temama i izražajnim sredstvima u zbirci novela „Lica“. Za razliku od većine Andrićevih prijašnjih djela, u kojima postoje široke epske, historijske mozaične slike, u obliku izvanredne sinteze izvornog narodnog i suptilnog umjetničkog pripovijedanja, s čestim prelamanjem priče, sada se u ovoj zbirci novela, u neuobičajeno kratkoj formi, bez tipičnih bosanskih i orijentalnih elemenata, javljaju novelistički tekstovi s težištem na psihološkoj analizi podsvijesti likova koji su bliže našem novijem vremenu, odnosno otuđenju modernog, urbanog čovjeka. Ovim novelama (mislim da je to ovdje pogodniji naziv od pojma pripovijetke), ponekad podsjeća na Wildea i Strindberga, a od naših pisaca na Antuna Gustava G. Matoša i Vladana Desnicu. Pored njih, kritika je već spominjala Thomasa Manna kao moguću Andrićevu uzor. Begić je s pravom napomenuo da su neke od novela u zbirci

„Lica“ vjerojatno neuvršteni tekstovi koji su prvotno bili zamišljeni kao dijelovi većih prozних cjelina.

Kao što je poznato, Andrić je tematski pretežno vezan uz tri bosanske sredine: višegradsku, travničku i sarajevsku. Midhat Begić je dosta pisao i o djelima iz tzv. višegradskog kruga, o romanu „Na Drini ćuprija“ i pripovijetkama „Put Alije Đerzeleza“, „Anikina vremena“, „Rzavski bregovi“ i „Most na Žepi“. Za razliku od pripovijetke „Most na Žepi“, gdje se veoma slikovito i sugestivno priča o gradnji mosta, pripovijetka „Rzavski bregovi“ donosi opise prirode, lijepo i surove u isto vrijeme, ali su oni Andriću samo povod, kao što je to često činio, da pokaže šta je sve prošlo preko tih bregova, naročito za vrijeme i poslije I. svjetskog rata (dolazak austrijske vlasti, stradanje Alihodže, dolazak stranaca, gradnja željeznice, ljudske sudbine, prestanak austrijske vlasti). Kao što je Andrić u romanu „Na Drini ćuprija“ napisao nakon povodnja: „...život je neshvatljivo čudo, jer se neprestano troši i osipa, a ipak traje i stoji čvrsto kao 'kao na Drini ćuprija', ista misao o prolaznosti svega na svijetu varirana je na sličan, ali ipak na nešto drugačiji slikovit i sugestivan način: „I tako je, malo-pomalo, sve strano zbrisano kao pogrešan račun“. „Ostali su samo bregovi kao što su bili oduvek, obrasli i obrađeni, u očekivanju boljih događaja.“ Gotovo proročanski zvuči i danas Begićev zaključak na kraju ovog prikaza „Rzavskih bregova“: „[...] kroz sliku bregova mi vidimo kob naše nacionalne istorije, gdje je stoljećima radom i gospodstvom tuđina u naše ljude ulivana mržnja radi međusobnog istrebljenja. Mnogo toga iz 1914. ponovilo se i 1941. u još strašnijim razmjerama [...]“ Mi bismo samo mogli dodati: nažalost, slično se dogodilo i za prošlog rata.

Na sličan način bismo mogli analizirati i druge Begićeve radove o Begiću, na primjer „Pokušaj o genezi Andrićeva oblika“ (a isti tekst je objavljen i pod nazivom „Jelena – priča Andrićeva“), zatim „Estetski humanizam Ive Andrića“ i „Andrićeva heroika“. I tu je Begić na mnogo načina izrazio divljenje i poštovanje prema ljepoti i snazi Andrićeve umjetnosti pripovijedanja. On između ostalog kaže da je kod Andrića često čak i „smrt u priču uklopljena da bi se nadživjela...“ „To je, čini mi se, smisao estetike Andrićeve i njenog neiscrpnog humanizma [...]“ (Begić 1987b: 358).

Prema Begićevu mišljenju, pišući o teškoj i slojevitoj prošlosti Bosne, Andrić kao da se stalno pitao: „Šta je bilo, a šta je ostalo?“ Na drugom mjestu, govoreći o značenju Andrića za nas i za kulturu uopće, Begić piše: „Prevedeno na bezbroj jezika širom našeg globusa, Andrićevo djelo [...] postalo je unekoliko jedinstvena svojina današnjeg kulturnog svijeta i čovjeka [...], divno svjedočanstvo o našem postojanju u svijetu, o Bosni kao utjelovljenju tog našeg bića...“ Nobelova nagrada bila je „priznanje zemlji Andrićevoj i njenom narodu“ (Begić 1987b: 357, 360).

I tako bismo mogli navoditi još mnogo primjera priznanja i pozitivnog odnosa Midhata Begića prema Ivi Andriću kao čovjeku i književniku, koji je potekao iz te male, teškom historijom opterećene Bosne. On joj se stalno vraćao, da bi je proslavio i proćuo širom svijeta.

Negativna i negatorska kritika (Kurtović i drugi)

Iako je Ivo Andrić široj čitalačkoj publici uglavnom bio poznat kao jedini naš nobelovac, veliki i cijenjeni umjetnik pisane riječi, profinjeni slikar, nenadmašni analitićar i pronicljivi psiholog, najbolji i najsugestivniji prikazivać do tada malo poznate bosanske sredine, ipak je i pored takvih gotovo općih, nepodijeljenih priznanja, postojala i drugaćija, negatorska književna kritika, koja je najćešće grubo i neobrazloženo stavljala u sumnju sve što je vezano uz Andrića: i porodićno porijeklo, i nacionalnu i književnu pripadnost, i umjetniću i etićku vrijednost, i njegov jezićni izraz. Potkraj njegova života, a pogotovo poslije smrti, 1975. godine, sve ćešće se oštro osuđuje Andrićeva umjetnića vizija specifićne bosanske sredine. Spomenut ću ovdje ukratko samo nekoliko predstavnika negativne i negatorske kritike Ive Andrića.

Vremenski je od njih prvi Šukrija Kurtović (jedno vrijeme urednik ćasopisa „Gajret“), koji je u listu „Bosanski pogledi“ od 1961. do 1964. objavljivao dugaćki antiandrićevski tekst (ukupno 43 strane) pod naslovom: „‘Na Drini ćuprija’ i ‘Travnićka hronika’ od Ive Andrića, u svjetlu bratstva i jedinstva.“ Ovaj se tekst, dakle, poćeo objavljivati upravo povodom Andrićevog dobićvanja Nobelove nagrade. Skoro svi kasniji osporavatelji i negatori Andrićevog književnog rada, polazili su od osnovnih Kurtovićevih tvrdnji, iako će samo neki primjeri pokazati da su njegove osude Andrića najćešće krajnje pristrane, netoćne i estetski neobrazložene i neprihvatljive.

U vezi s romanom „Travnićka hronika“ Kurtović tvdi da su Andrićevi opisi nasilja izmišljeni, iako nešto kasnije i sam kaže da je progona i okrutnih ubistava moralo biti“, „i na jednoj i na drugoj strani“ (usp. Andrić i Bošnjaci 2000: 138). Kurtović takoder navodi da „nasilnog prevjeravanja“ kršćana na islam „zaista nije bilo nikad“, iako se na drugom mjestu kaže da je na podrućju bivše Jugoslavije bilo oko milion i pol muslimana slavenskog porijekla (Andrić i Bošnjaci 2000: 140, 159). Jasno je zato da je do višestoljetnog „prevjeravanja“ u najvećem broju slućajeva moralo doći nedobrovoljno, bez obzira da li je to bilo iz ekonomskih, egzistencijalnih razloga, straha ili zbog izravne prisile.

I za roman „Na Drini ćuprija“ Kurtović takoder kaže da su u njemu i Turci i bosanski muslimani prikazani najnegativnije i historijski netoćno, s vidljivim elementima rasizma (Andrić i Bošnjaci 2000: 156). Tako se sije „netolerancija, da ne kažem mržnja među jednokrvnom braćom“ (Andrić i Bošnjaci 2000: 146). Kurtović tvrdi da je Andrić kao negativne prikazao gotovo sve liko-

ve iz turske ili muslimanske sredine, pa i Mehmed-pašu Sokolovića i Alihodžu, iako svaki prosječni čitalac zna da tomu nije tako.

Govoreći o izražajnim sredstvima, Kurtović tvrdi da u romanima „Na Drini ćuprija“ i „Travnička hronika“ „uopšte nema fabule, pa zato ni glavne ličnosti [...], nema, dakle, ni romana“. Kod Andrića postoji „potpuna odsutnost realizma“, a likovi (ili 'tipovi', kako ih stalno naziva) su „nerealni i uneseni u roman slučajno“. Za Andrićev stilski izraz se kaže da je „isključivo pjesnički i frazerski“: „Sve to postaje dosadno, gotovo banalno...“ (Andrić i Bošnjaci 2000: 173, 174). Na kraju Kurtović zaključuje da Andrić nije trebao dobiti Nobelovu nagradu jer njegova djela „ne zaslužuju ni naziv, ni reklamu, ni ocjene koje su im date“ i da „utiču vrlo negativno na bratstvo i jedinstvo...“ (Andrić i Bošnjaci 2000: 176). Upravo zato što je očito da Kurtović u cijelom ovom tekstu krajnje samouvjeren i bez kompleksa drži lekcije i Andriću i čitaocima o tome što su prave književne vrijednosti, a pri tome pokazuje ili potpuno neznanje ili nedobronamjernost, nema ih smisla ni vremena dalje komentirati.

Tih je godina na sličan negatorski način o Andriću pisao i Mustafa Mulalić, naglašavajući da on nikako nije zaslužio Nobelovu nagradu. Usputno spominjem da su i neki tadašnji bosanskohercegovački političari dosta oštro kritizirali školske programe, pa je tako Todo Kurtović 1976. osudio školsku interpretaciju Njegoševa „Gorskog vijenca“ i pojedinih djela Ive Andrića, a 1978. je Hamdija Pozderac prigovorio da se u Mažuranićevu ep „Smrt Smail-age Čengića“ „na neprihvatljiv način govori o prošlosti“. I Esad Duraković je o Andriću izrekao veoma negativne sudove, pa se i kod njega može naći ona monstruozna i apsurdna optužba da „Andrić piše svoje najpoznatije romane u jeku genocida nad muslimanima po Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, sudjelujući s tim genocidom vlastitim sredstvima i opravdavajući ga svojim djelom“ (Andrić i Bošnjaci 2000: 203). Muhamed Filipović, „vodeći bošnjački intelektualac“, kako ga je novinar predstavio, također je dao jednu neshvatljivu izjavu, da je „Andrić nanio Bosni više štete nego sve vojske koje su preko nje u povijesti prošle“ (Filipović 1996).

Nisu, dabome, o tim piscima negativno mislili i pisali mnogi drugi poznati bošnjački pisci, pa su o Njegošu veoma pozitivno pisali, na primjer, Midhat Begić i Salko Nazečić, opširnu pozivnu studiju o Ivanu Mažuraniću napisao je Skender Kulenović, a o Andriću takvih pozitivnih radova ima cijela jedna biblioteka. O odnosu muslimanskog svijeta prema Andriću govori nešto i činjenica da je Andrić kao gost Republike Turske 1970. posjetio Tursku.

Andrićev navodni prezir prema muslimanima (Rizvić)

Povod novim raspravama i polemikama bila je tro-tomna knjiga (1400 stranica) sarajevskog sveučilišnog profesora Muhsina Rizvića „Književni život Bosne i Hercegovine između“ *dva rata*, objavljene 1980. Osnovna je Rizvićeva

teza u ovom radu da je tzv. Grupa sarajevskih književnika, osnovana 1928, prosrpski i projugoslavenski orijentirana, i da se u njihovim djelima neobjektivno optužuje turska vladavina i muslimansko stanovništvo u Bosni. U tu su grupu pored Andrića spadali: Hamza Humo, Jovan Kršić, Hasan Kikić, Borivoje Jevtić, Isak Samokovlija, Jovan Palavestra, Jakša Kušan i dr. Rizvić je optuživao ovu grupu književnika da nastavlja tradiciju Petra Kočića, „Mlade Bosne“ i časopisa „Književni jug“. On je nastojao dokazati da je Grupa sarajevskih književnika imala više ili manje jedinstvenu poetiku, u kojoj su značajni elementi: predstava Bosne kao „tamnog vilajeta“ i egzotične sredine, zemlje naglašene čulnosti i „mračne duhovnosti“. Sve to, a naročito patološko karikiranje turskih i muslimanskih likova, vidi se, prema Rizviću, već u prvoj Andrićevoj prozi „Put Alije Đerzeleza“, 1920. godine, a zatim pripovijetkama, na primjer „Most na Žepi“, i u romanima „Na Drini ćuprija“, „Travnička hronika“ i „Prokleta avlija“.

Kako tvrdi Rizvić, Andrićeva doktorska disertacija „Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine“, što ju je Andrić obranio 1924. u Grazu (prevedena je na naš jezik 1982), jedan je od glavnih orijentira njegovih kasnijih djela. Iako Andrić u disertaciji na mnogo mjesta ističe da njegov kritički odnos prema petostoljetnoj turskoj vladavini u Bosni ne treba shvatiti kao negiranje i odbacivanje islamske kulture uopće, on ipak zaključuje da rezultati objektivnog naučnog ispitivanja nesumnjivo pokazuju da je u turskom utjecaju na kršćansku i bogumilsku sredinu u Bosni bilo „nečeg razornog i skroz negativnog“, i da je zato turska vladavina „za naše zemlje, o tome sumnje nema, bila fatalna.“

Za razliku od ove prve Rizvićeve knjige, o kojoj se o Andriću govori samo djelomično, druga je njegova knjiga, „Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu“, s čak 688 strana, isključivo posvećena Andriću. U toj knjizi, sistematski i dosljedno, od jedno Andrićevog djela do drugog, Rizvić dokazuje svoju tezu da je Andrić svjesno, namjerno i programatski, nepravedno optuživao tursku vladavinu u Bosni, i cjelokupno domaće muslimansko stanovništvo, koje se tretira kao vjerski i moralni nasljednik bivše turske vlasti. Naročitu je pažnju Rizvić posvetio Andrićevoj Disertaciji, u kojoj se između ostalog kaže da je Bosnu u „najkritičnijem trenutku njenog duhovnog razvoja [...], osvojio jedan azijski ratnički narod, čije su društvene institucije i običaji značili negaciju svake hrišćanske kulture i čija je vera – nastala pod drugim klimatskim i društvenim uslovima i nepodesna za svako prilagođavanje – prekinula duhovni život zemlje, izobličila ga... (Rizvić 1995: 34).

Rizvić kaže da je Andrić već u svojoj prvoj zbirci pripovjedaka iz 1920. godine, Turke ili domaće bosanske muslimane prikazao kao „psihopatološke likove“, kao „seksualne manijake, sadiste, i u scenama ludila i zločina.“ Takvi su, na primjer, Mula Jusuf u pripovijesti „Za logorovanja“ i Mustafa Madžar u

istoimenoj pripovijetci, a slično je i u pripovijetkama: „Ljubav u kasabi“ i „Čor-kan i švabica“. U tim zabačenim bosanskim sredinama, kako kaže Andrić, kasabljuje se „rađaju, udaju, žene, stiču, žive dugo, teško, gluvo“. Rizvić tvrdi da je Andrić i u svojoj drugoj zbirci pripovjedaka, 1931. godine, pokazao „prezirnu odbojnost prema muslimanima“, što je vidljivo u pripovijetkama „Most na Žepi“, „Anikina vremena“, Mara milosnica“ i „Kod kazana“. Prema Rizviću, Andrićev prikaz „patološke nastranosti Turaka i domaćih muslimana“, nastavlja se i u trećoj zbirci pripovjedaka iz 1936. godine, gdje kao primjer uzima pripovijetke „Smrt u Sinanovoj tekiji“ i „Olujaci“.

Za romane „Na Drini ćuprija“ i „Travnička hronika“ Rizvić kaže da se u njima nameće „historijska krivica Turaka i bosanskih muslimana kao imanentno opravdanje zlodjela počinjenih nad njima“. Na sličan način i Adil Zulfikarpašić piše da su ovo Andrićeve romani „trebali da budu opravdanje pokolja muslimana. To je bio pokušaj stvaranja alibija za te zločine“ (Rizvić 1995: 169).

Rizvić se slaže s ocjenom Šukrije Kurtovića da Andrić čak i Mehmedpaši Sokoloviću „odriče svaku patrotsku intenciju pri gradnji ove zadužbine...“, nego je njegovo djelo prikazao kao „gotovo kao nesreću narodnu, a njega kao izgubljena čovjeka za naciju, renegata, otpadnika“ (Rizvić 1995: 1779). Odvođenje kršćanske djece i okrutnost vezirovog povjerenika, Abidage, Rizvić tumači kao namjerno Andrićevo prikazivanje turskog nasilja i surovosti (Rizvić 1995: 179). Prema Kurtoviću i Rizviću nikakvog nasilja pri gradnji mosta nije bilo, nego se „za rad plaćalo“ (Rizvić 1995: 182, 183).

Neobična je i neshvatljiva Rizvićeve tvrdnja da naturalistički opis smrti seljaka Radisava „govori o dubokoj identifikaciji pisca sa likovima mučitelja“, čime je Andrić pokazao svoju sklonost „za izražavanje nastranih radnji.“ Ovaj roman je na taj način bio „anticipacija genocida iz Drugog svjetskog rata“, pa je trebao značiti „kao neko opravdanje zaslužene kazne pradjedova na unucima“ (Rizvić 1995: 223).

Za lik Alihodže, koga je Andrić nesumnjivo prikazao kao mudrog i simpatičnog čovjeka, tipičnog za tu specifičnu sredinu, Rizvić kaže da kod Andrića izgleda kao primjer „konvertitskog oportunitizma i konformizma“, jer se nije htio suprotstaviti austrijskoj vlasti (Rizvić 1995: 234, 232).

Na kraju svog kritičkog osvrtu na roman „Na Drini ćuprija“, Rizvić ipak odaje priznanje Andriću za izgradnju lika Alihodže, ali ipak kaže: da Andrić nije bio pod utjecajem „nacionalno-političke jednostranosti“, i da Bosnu nije stalno prikazivao kao zemlju mržnje, on je mogao snagom svoje riječi dati bolju, potpuniju i istinitiju sliku Bosne (Rizvić 1995: 293).

I za roman „Travnička hronika“ Rizvić smatra da je u njemu, kao i u romanu „Na Drini ćuprija“, turska historijska krivica „nabačena na leđa Bošnjaka“. Iako Andrić više puta napominje da su u tom romanu „nazivi Turci ili

turski, upotrijebljeni često u toku pričanja i za muslimanski svet, naravno ne u rasnom i etničkom smislu, nego kao pogrešni, ali tada uobičajeni nazivi“, Rizvić ipak kaže da je to s Andrićeve strane tendenciozno. Rizvić pri tome ne spominje i obratne slučajeve da se kod Andrića javljaju i pogrdne riječi za kršćane, Vlah ili Kaur, na primjer u pripovijedanju Sulejman-bega ili Hamdi-bega Teskeredžića (Rizvić 1995: 301, 437). Rizvić donekle priznaje Andriću da se u „Travničkoj hronici“ uglavnom držao historijskih izvora, ali se, na primjer, u vezi s događajima vezanim uz I. srpski ustanak „isticanjem historijske krivice Bošnjaka i pravdanjem suvremenih zločina nad njima“, zapravo iskupljivao zbog „vlastite krivice nacionalne izdaje“, kada je kao jugoslavenski ambasador u Berlinu, potpisao 1941. pakt s Njemačkom. Andrić je, kako navodi Rizvić, opisao Bosnu kao „zemlju mržnje“, koju nitko od zapadnih stranaca „ne voli, a osuđeni su da žive u njoj“ (Rizvić 1995: 441). Rizvić konstatira da je Andrić stvaranjem teške atmosfere pomoću opisa nekih bolesti „otvorio demonski kaleidoskop ružnoće, sakatosti, sramnih bolesti i mentalne zaostalosti, i zaokružio predstavu o bošnjačkom svijetu“ (Rizvić 1995: 378).

U ovoj golemoj Rizvićevoj knjizi gotovo sve stranice predstavljaju oštru, bespoštednu kritiku Andrića, ali ne kao književnika, jer mu Rizvić priznaje veliku umjetnost pripovijedanja i iznimnu stilsku dotjeranost izraza, nego kao čovjeka koji nepravedno sudi o višestoljetnoj historiji Bosne, naročito o životu i postupcima Turaka i bosanskih muslimana.

Ipak, na nekoliko mjesta odaje priznanje Andriću za neke njegove misli koje imaju svevremensko, univerzalno značenje. Tako se, na primjer, poznato Andrićevo razmišljanje o nasilju, za koje Rizvić kaže da su „riječi neprolazne mudrosti“: „Jer nasiljem se mogu izvršavati prepadi i postići korisni preokreti, ali se ne može trajno upravljati. Teror kao sredstvo vladanja brzo otupi. To zna svako, osim onih koji su prilikama ili svojim nagonima prisiljeni da teror vrše“ (Rizvić 1995: 429). Rizvić u pozitivnom smislu ističe i nadahnuti Andrićev završetak romana, kada o prolaznosti svega na svijetu, pa i Napoleonove vladavine, Hamdi-beg Teskeredžić govori istočnjački mudro i slikovito: „Pa, evo i to bi i prođe. Digoše se carevi i salomiše Bunapartu. Konzuli će očistiti Travnik. Pominjaće se još koju godinu.“ „I sve će opet biti kao što je, po božjoj volji, oduvijek bilo“ (Rizvić 1995: 437).

I u vezi s romanom „Prokleta avlija“, Rizvić zamjera Andriću da je tu stvorio „panoptikum gnusobe, gadosti i zločina, patologiju zla i manijaštva, sve ono što je Andrić već izlagao u svojim prozama“. Ipak, Rizvić i ovdje ističe jednu uopćenu misao, ovaj put o „budućnosti turske carevine“, ali i o svakoj nasilnoj vlasti: „Ako hoćeš da znaš kakva je neka država i njena uprava, i kakva im je budućnost, gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih ljudi po zatvorima, a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi. To će ti najbolje kazati“ (Rizvić 1995: 470).

Za nedovršeni, posmrtno objavljeni roman „Omer-paša Latas“, Rizvić kaže da se u njemu Andrić „pokušao osloboditi od jednog traumatičnog opterećenja vlastitog života, kompleksa renegatstva.“ Ipak, Rizvić priznaje da „lik Omer-paše Latasa spada među umjetnički najbolje i psihološki najuspjelije likove Andrića“ (Rizvić 1995: 474, 495).

Odakle toliko različito shvaćanje Andrića?

Što bi se na kraju moglo reći o vjerodostojnosti i uvjerljivosti Rizvićeve knjige „Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu“, i po čemu se ona u velikoj mjeri razlikuje od sličnih djela Midhata Begića o Andriću? Zašto je dr. Muhsin Rizvić, nesumnjivo dobar poznavalac Andrićeva književnog djela, od svih poznatijih književnih kritičara dao jednu od najnegativnijih ocjena Andriću, i to u prvom redu kao čovjeku? Kako je moguće da najveći broj značajnih književnih kritičara nije primijetio takve negativne Andrićeve osobine skoro 50 godina, jer Rizvić tvrdi da se to jasno vidjelo već u njegovim prvim djelima, tj. njegovoj Disertaciji iz 1924. godine? Pa ni sam Rizvić nije o tome opširnije pisao prije 1980. godine. Na ova i slična pitanja trebat će jedanput smireno i objektivno odgovoriti, jer je to u našem vremenu, preosjetljivom zbog mnogih spornih opterećenja prošlosti, još uvijek teško i nesigurno.

Treba odmah reći da je Rizvić kao pripadnik jedne specifične etničke, odnosno narodne skupine, zaista s razlogom mogao u sebi nositi osjećaj ugroženosti, inferiornosti ili diskriminacije u bosanskoj sredini, gdje su se stjecajem historijskih okolnosti, bosanski muslimani (danas Bošnjaci), našli nakon dolaska Turaka u sredini često nesklonih slavenskih, kršćanskih naroda. Na donekle sličan način i pripadnici tri kršćanska naroda imali su zbog višestoljetne turske vlasti u Bosni osjećaj ne samo inferiornosti nego i neke vrste krivice zbog pripadnosti drugoj etničkoj, nacionalnoj, odnosno vjerskoj grupi. Neki tragični događaji iz Drugoga svjetskog rata i iz naše najnovije povijesti samo su pojačali takve frustracije kod pripadnika svih naroda, iako ne uvijek na isti način i istim intenzitetom. Prema tome, treba uvažiti činjenicu da su se i kod Rizvića mogli pojaviti takvi osjećaji ugroženosti ili nepravde prema vlastitom, muslimanskom narodu, ali je teško objasniti zašto je Rizvić svoju vrlo ostru kritiku usmjerio upravo prema Ivi Andriću, koji je obično služio kao primjer umjetničke i humanističke širine, tolerancije i objektivnosti. Bio je poznat po tome da je dugo razmišljao o svakoj svojoj riječi. Kad god je mogao, nije htio izreći o nečemu svoj „konačni sud i presudne riječi“. Sam je o tome rekao: „O ljudskim stvarima sudim sporo i teško, sa mnogo: za i protiv, često i menjam sudove, a konačan, pun sud donosim mnogo docnije, često ga ne donesem nikad [...]. To je protivno od većine mojih zemljaka“, kod kojih bi trebalo „stišavati krv i dati prvenstvo razumu“. „Umjesto toga kod nas često prevladavaju 'inat i se-vap“ (Rizvić 1995: 638).

Andrić je i po svom kršćanskom porijeklu, i po odgoju i obrazovanju, vezan u prvom redu uz zapadno evropska shvaćanja i kulturu, ali je on nesumnjivo i jedan od najboljih i najsvestranijih poznavalaca i tumača istočnih, islamskih kultura. Zbog ugleda Nobelove nagrade upravo je Andrić čitalačkoj kulturi cijelog svijeta otkrio do tada malo poznatu bosansku sredinu, pa i specifični život muslimanskog stanovništva, zbog čega čak i Rizvić navodi da su neki kritičari između dva rata Andrića nazivali „najboljim muslimanskim piscem“ (Rizvić 1995: 231).

Što se tiče glavne Rizvićeve teze, koju on dosljedno razvija u cijeloj knjizi, da je Andrić Bosnu u vrijeme turske vlasti namjerno prikazao kao „tamni vilajet“, kao zemlju mržnje i nasilja, može se općenito konstatirati da je ovakva ocjena Andrića kao čovjeka i književnika za poznavaoce njegovog književnog djela neuvjerljiva i neargumentirana, jer postoje veliki broj likova i iz muslimanske sredine koji su očigledno izgrađeni s mnogo ljudske topline i simpatija. S druge strane, Rizvić bi morao uzeti u obzir objektivnu činjenicu da višestoljetna turska vlast u ovim kršćanskim krajevima i nije mogla biti primljena drugačije nego što je napisao Andrić u svojoj Disertaciji (uz spomenutu ogradu da to ne znači negiranje i odbacivanje islamske kulture uopće).

Kako to da su se Rizvić i Begić toliko razlikovali u ocjeni Andrića kao čovjeka i pisca? I Begić je, dabome, bio iskreno i duboko vezan za sviju bosansku sredinu, ali je on imao prilike dobro upoznati i razvijenije evropske kulture, pa je tako stalno mogao uspoređivati te dvije sredine, pa tako i različite običaje i mentalitete. Inače krajnje tolerantan i pomirljiv, u osudi nekih pojava i postupaka u „domaćoj“, bosanskoj sredini, bio je veoma kritičan. Tako je u jednom svom radu iz 1973. godine napisao da je „možda Andrićeva tužna slika Bosne u „Pismu iz 1920.“ bila potencirana, ali je osnova njena – nažalost bila istinita“ (Begić 1987b: 124).

I drugi primjer pokazuje kritički odnos Begićev prema nekim pojavama u Bosni, ovaj put među bosanskim književnicima. Boraveći na jednoj pokrajinskoj skupštini Udruženja književnika, 1957. godine, Begić ovako opisuje odnose među prisutnim književnicima: sve se svelo na ono poznato: „mi i oni, a sva je istina na našoj strani...“ Tu se „svaka naša riječ pretvara u parolu, svaki govor u moralnu filipiku, svaku kritiku u negaciju; mi živimo iz petnih žila, i pišemo ne perom nego bičem...“ (Begić 1987b: 623). Istinitost ove Begićeve dijagnoze, osjetili su, na žalost, i neka poznata imena bosansko-hercegovačke književnosti, kao što su: Ivo Andrić, Meša Selimović, Skender Kulenović, Hamza Humo, Branko Ćopić, Hasan Kikić i mnogi drugi.

Za razliku od krajnje racionalnog i akademski odmjerenog Midhata Begića, Muhsin Rizvić je najoštriji i najnepravedniji prema Andriću onda kada je prema njemu primjenjivao neke političke, ideološke, vjerske ili nacionalne, dakle neestetske kriterije, a kada se uspio osloboditi tih vanknjiževnih optere-

ćenja i predrasuda, onda je Andriću priznavao neponovljivu snagu i ljepotu njegove umjetnosti pripovijedanja. Takav donekle različit, podijeljen odnos prema Andriću, možda se najbolje može vidjeti u kratkoj i veoma iskrenoj Rizvićevoj ocjeni Andrića: „Dobar pisac, da je čovjek taki“ (Rizvić 1995: 454).

A sada, na samom kraju, samo nekoliko riječi o našem ne baš rijetkom običaju da najčešće zbog nekih političkih, ideoloških ili, što je još gore, etničkih razloga odbacujemo i neka velika imena naše kulture, umjetnosti ili nauke. Svaki narod, dabome, ima pravo da stvara ili odbacuje neke vrijednosti, uzore ili ideale, ali se zaista treba upitati što će ostati od bosanske ili bosansko-hercegovačke književnosti ako iz nje budu ispušteni ili izbačeni svi spomenuti „nepravovjerni“ i „nepodobni“ književnici, a prije svih Andrić i Meša Selimović. I mnogo veći narodi bili bi ponosni da imaju takve pisce. Ima li kraja ovakvim bezumnim, samoubilačkim postupcima? I da li se onda treba čuditi ako u tom kontekstu netko spomene i „tamni vilajet“? Ovo ne kažem zato što mislim da na srpskoj ili hrvatskoj strani nema sličnih primjera, i o njima bi jedanput trebalo javno više reći.

Ne treba biti profesionalni historičar da bi se u prošlosti na ovim južnoslavenskim prostorima našlo mnogo primjera iskrenog prijateljstva i suradnje, ali na žalost i sukoba, dioba i suprotstavljanja, i to ne samo između pripadnika raznih naroda i vjera, nego i unutar jednog naroda ili iste vjerske skupine. A mudri i uvijek istočnjački zamišljen Andrić je o tome prije skoro 100 godina rekao jednostavnu istinu koju često zaboravljamo: „Ni svi zajedno nismo dovoljno pametni da bismo se nosili s današnjim svetom punim protivrječja, a kamoli svaki posebice“ (Rizvić 1995: 675).

Što se tiče svih spomenutih i drugih napada na Andrića kao čovjeka i književnika, moglo bi se općenito reći: zbog velikog i jedinstvenog talenta i ogromne kreativne snage u prikazivanju likova i cijelih sredina, Andrićev umjetnički svijet je ne samo moguć i prihvatljiv, nego i estetski veoma sugestivan i teško dostižan. Kao i svako pravo, veliko umjetničko djelo, i ono živi prema unutarnjim zakonitostima vlastite poetike, bez obzira na sve druge prolazne pokušaje onih suputnika koji svoju afirmaciju pokušavaju naći u destrukciji svega što je od njih veće i trajnije.

Literatura

Andrić i Bošnjaci 2000, zbornik radova, gl. ur. Munib Maglajlić, Tuzla: BZK “Preporod“

Begić Midhat 1987a, *Djela*, II. knjiga, Sarajevo: Veselin Masleša.

Begić Midhat 1987b, *Djela*, V. knjiga, Sarajevo: Veselin Masleša.

Begić Midhat 1987c, *Djela*, VI. knjiga, Sarajevo: Veselin Masleša.

Filipović Muhamed 1996, *Feral Tribune*, Split 19. II. 1996.

Rizvić Muhsin 1980, *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*, Sarajevo: Svjetlost.

Rizvić Muhsin 1995, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Sarajevo: Svjetlost.

Dušan Rapo (Zagreb)

Midhat Begić und Muhsin Rizvić über Ivo Andrić

Eine große Zahl der Texte von Midhat Begić, die Ivo Andrić zum Thema haben, wurde im Geiste des „universalistischen Humanismus“ verfasst. Laut Begić war es gerade Andrić, der eine „Synthese der nationalen Tradition und des europäischen Geistes“ vorzunehmen wusste. Indem es in zahlreiche Sprachen übersetzt wurde, entwickelte sich Andrićs Werk zu einer Art „einzigartigen Eigentums der gegenwärtigen Welt und der Menschen, zu einem wunderbaren Zeugnis unseres Bestehens, zu einem Bild über Bosnien als Verkörperung dieses unseres Wesens [...]“. Der Nobelpreis war eine „Anerkennung an Andrićs Land und Volk“.

Obwohl Ivo Andrić einer breiteren Leserschaft in erster Linie als unser einziger Nobelpreisträger, als großer und geschätzter Meister des geschriebenen Wortes, als ausdrucksstarker Schöpfer von Bildern, unübertroffener Analytiker, scharfsinniger Psychologe, als bester und suggestivster Darsteller des zuvor wenig bekannten bosnischen Milieus war, so gab es neben diesen beinahe allgemeinen, ungeteilten Anerkennungen auch eine andere, negative Kritik, die meist scharf und unbegründet alles in Bezug auf Andrić in einem negativen Licht erscheinen lässt: seine familiäre Herkunft, seine nationale und literarische Zugehörigkeit, seinen künstlerischen und ethischen Wert sowie seinen sprachlichen Ausdruck. Gegen Ende seines Lebens und vor allem nach seinem Tod im Jahre 1975 wurde Andrićs künstlerische Vision des spezifisch bosnischen Milieus zusehends härterer Kritik unterzogen. Andrićs angebliche Verachtung der Muslime wird von Muhsin Rizvić mit der Feststellung argumentiert, dass Andrić in den Romanen „*Na Drini ćuprija*“ und „*Travnička hronika*“ die „historische Schuld der Türken und der bosnischen Muslime als immanente Rechtfertigung für die an ihnen verübten Verbrechen“ bemüht. In seinem umfangreichen Buch beinhalten beinahe alle Seiten eine scharfe, schonungslose Kritik an Andrić, die sich jedoch nicht gegen ihn als Schriftsteller (Rizvić gesteht ihm große Erzählkunst und einen stilistisch ausnehmend hohen Ausdruck zu), sondern gegen ihn als Mensch richtet, der ungerechtfertigt über die viele Jahrhunderte alte Geschichte Bosnien und im Besonderen über das Leben und die Taten der Türken und der bosnischen Muslime urteilt.

Wie lässt sich nun diese unterschiedliche Sichtweise in Bezug auf Andrić erklären? Rizvić könnte als Angehöriger einer bestimmten ethnischen bzw. Volksgruppe tatsächlich und begründeterweise in sich ein Gefühl des Bedrohtseins, der Minderwertigkeit und der Diskriminierung innerhalb des bosnischen Milieus verspüren. Tatsächlich jedoch spielen hier politische, ideologisch und – noch schlimmer

– ethnische Gründe eine Rolle, auf deren Grundlage große Namen unserer Kultur, Kunst oder Wissenschaft in Ungnade fallen. Jedes Volk hat natürlich ein recht darauf, gewisse Werte, Vorbilder oder Ideale zu schaffen oder ihnen zu entsagen, doch muss im Zusammenhang dabei wirklich die Frage gestellt werden, was von unserer bosnischen oder bosnisch-herzegowinischen Kultur bleiben würde, wenn aus ihr sämtliche „falschgläubigen“ und „unliebsamen“ Literaten ausgeklammert oder ausgestoßen werden. Auf Grund seines großen und einzigartigen Talents und seiner unglaublichen kreativen Kraft bei der Darstellung von Personen und ganzen Milieus erscheint Andrićs künstlerische Welt nicht nur als möglich oder akzeptabel, sondern auch als ästhetisch überaus suggestiv und nur schwer übertreffbar. Ein großes literarisches Werk lebt nach den eigenen inneren Gesetzmäßigkeiten seiner Poetik, und dies ungeachtet aller temporären Versuche von Weggefährten und Epigonen, alles zerstören zu wollen, größer und dauerhafter ist als sie selbst.

Dušan Rapo
Zagreb
Hrvatska

Angela Richter (Halle)

Andrićs „Znakovi pored puta“: Zum Verhältnis von Öffentlichem und Privatem

Posle naše smrti možete ispitivati šta smo bili i šta smo pisali, ali za života samo ovo drugo. (16)¹

Was hat mich bewogen, eingedenk der schier unüberschaubaren Forschungsliteratur (wobei sie für den deutschsprachigen Raum so unüberschaubar auch wieder nicht ist)², anlässlich dieser Konferenz gerade auf „Znakovi pored puta“, in der deutschen Auswahl mit „Wegzeichen“ übersetzt, zurückzukommen? Wenige Bemerkungen dazu seien vorab gestattet.

1. In all den Aufgeregtheiten besonders im Kontext der 1990er Jahre, da Andrić im Rahmen realpolitischer jugoslawischer Teilungen in der betroffenen Region für die Einen schier unerträglich und für Andere besonders anziehend in Begründungszusammenhängen von Nationalkultur und Konstruktion nationaler Identität wurde, mussten wir feststellen, wie der Zusammenhang von historischen Fakten und Fiktionalität von literarischen Texten in gröbllicher Weise simplifiziert wurde. Wir erlebten zudem, wie Andrićs „Pismo iz 1920. godine“ traurige Berühmtheit erlangte und auch in die Machtzentren europäischer Staaten lanciert wurde, um dann – wohl in Ermangelung einer plausiblen Erklärung dafür, was sich realiter in Bosnien abspielte – frevelhaft zu dem einen, scheinbar alles sagenden Satz über den Hass in Bosnien verkürzt zu werden.³

„Znakovi pored puta“, jene unaufgeregten, vielgestaltigen Facetten Andrićschen Nachdenkens, haben in den verschiedensten Argumentationslinien seinerzeit kaum eine Rolle gespielt. Für mich war das ein Grund mehr, erneut einen Blick auf sie zu werfen und nach dem Verhältnis von Öffentlichem und Privatem in diesen Aufzeichnungen zu fragen.

2. Ohne hier explizit auf den Verweischarakter des Terminus *Zeichen* in der Semiotik einzugehen, zu dem sich im Diskussionskontext Andrić u. a.

¹ Diese und alle folgenden Zitate sind dem Band Andrić 1997 entnommen.

² Ohne Anspruch auf Vollständigkeit seien hier folgende Arbeiten erwähnt: Burkhart 1982, Graffius 1985, Grzybek 1998, Hamadani-Dabagh 1978, Hodel 2006, Jakiša 2005 und 2007, Klossi 1991, Kluege 1994, Lachmann 2001, Minde 1963, Müller 2006, Murašov 2002, Petrović 2006, Prunkl 1976, Trebesch 2004, sowie der Sammelband anlässlich des 100. Geburtstages von Andrić (vgl. Thiergen 1995).

³ Zu dieser komplexen Problematik hat Ivan Lovrenović in mehreren seiner Texte Stellung bezogen, vgl. besonders auch den Essay „Glasovi sarajevske noći“ (2005, 18–28). Vgl. auch Žanić 1996; Karahasan 1997, Kraft 2000.

bereits Zvonko Kovač äußerte, (vgl. Kovač 2001: besonders 185–186), hat mich zusätzlich ein Detail im Buch von Radovan Popović „Ivo Andrić – sein Leben“ von 1988 inspiriert. Die dort befindlichen Zitate aus „Znakovi pored puta“ wurden von der Übersetzerin Brigitte Simić nämlich mit „Zeichen am Wege“ nachgewiesen (vgl. Popović 1988: 6 u. 90).

Zeichen am Wege – das klingt weniger zielgerichtet, sondern erweckt eher den Eindruck von Zufälligem, Beiläufigem. Ich habe für mich diese Aufzeichnungen somit als punktuelle, sporadisch verschriftlichte Zeichen der Erfahrung eines individuellen Lebens- und Schaffensprozesses verinnerlicht, zu dem immer wieder auch Ortswechsel gehörten.

3. Wenn wir berücksichtigen, dass der Beginn derartiger Aufzeichnungen mit dem Jahr 1924⁴ belegt ist, und wenn wir zudem zur Kenntnis nehmen, dass die posthumen Ausgaben auf einer maschinenschriftlichen, von Andrić mit Hilfe seiner engagierten Mitarbeiterin Vera Stojić bearbeiteten, ergänzten Fassung beruhen, in der die Chronologie aufgehoben ist, dann ist als Fakt zu konstatieren, dass sich Andrić in einem lebenszeitlich spät gemachten Schritt erinnernd über das Geschriebene geneigt hat. Sukzessive Notiertes unterschiedlicher Provenienz liegt anonymisiert, verallgemeinert, als scheinbar zufällige Sätze vor uns; dieser Eindruck bleibt – selbst ungeachtet der oftmals kritisierten nochmaligen Gruppierung des Materials⁵ durch die Herausgeber der Gesamtausgaben – in der Lektüre erhalten.

Mitunter werden für das Andrićsche Vorgehen Belege mit Aussagen zu seiner Abneigung gegenüber Autobiographien, Tagebüchern usw. herangezogen. Radovan Vučković äußerte unlängst die Vermutung, dass erst eine Rekonstruktion der Aufzeichnungen in Form eines Tagebuchs optimale Aufschlüsse über Andrićs Ideen in Raum und Zeit geben könnte (vgl. Vučković 2002: 317). Es scheint mir fragwürdig, ob das überhaupt Andrićs Intention entsprochen hätte. Obwohl selbst bekennender Leser solcher Texte, sind seine Aversionen gegen die oben genannten Genres tatsächlich belegt, ganz gleich, ob er das direkt äußert oder ob er sich dabei auf die 3. Person zurückzieht und sein Ich maskiert:

Nikad nije ozbiljno pomišljao da vodi dnevnik. Još od najranijih godina, to mu je uvek zgedalo jalov i pomalo nedostojan posao. Pritvrditi svoje doživljaje na hartiji, značilo je u njega uvek umanjivati ih, sašušiti, izgubiti njihovu suštinu zauvek. To mu je uvek ličilo na pokušaj da se

⁴ Vgl. die Angaben z. B. bei Vučković 2002, im Nachwort zu Andrić 1997.

⁵ In der Ausgabe des Belgrader Verlages Prosveta von 1997 sind es fünf Blöcke: 1. Nemiri od vijeka, 2. Za pisca, 3. Slike, prizori, raspoloženja, 4. Nesanica, 5. Večiti kalendar maternjeg jezika. (Vgl. Andrić 1997).

veštački izigra i osujeti važnai teška funkcija zaborava koja je neophodna za pravilan rad duha i naše duhovno zdravlje. Dnevnik je pokušaj da se zaobiđe smrt i nestanak, i u beskraj produži život duhovno i fizički završenog i onemoćalog čoveka. Memoari su još gori. (218)⁶

Im Gespräch mit dem Autor Ljubomir Jandrić ist Andrić auf die besondere Form seiner Aufzeichnungen direkt eingegangen. Er bezeichnete sie als *lirska ispovest* und plädierte dafür, sie so zu belassen, wie sie sind, da sie *često nastali zbrda-zdola, bez pozadne i ambijenta* (vgl. Jandrić 1982: 165–166).

Wenn wir das alles berücksichtigen und uns zusätzlich des Zitats erinnern, das ich als Motto vorangestellt habe, dann scheinen mir die ‚Mystifikationen‘ in seinen ‚Znakovi‘ durchaus gewollt. Als aufmerksamer Leser waren Andrić nachträgliche Interpretationen zu dem *šta smo bili* hinreichend geläufig. Durch die Verschleierung (bis auf Ausnahmen) der zeitlichen Koordinaten erschwert er einerseits die Möglichkeit einer (auto-)biographischen Lektüre, andererseits lässt sich auch eine solche Interpretation der Fragmente vermeiden, die auf nur *eine* konkrete Wirklichkeit bezogen wäre. Zu ergänzen wäre noch, dass es sich bei dem Text um eine Mischform handelt, was sich auch auf den Formenbestand selbst bezieht. Im Falle von ‚Znakovi‘ ist er nicht ganz leicht zu bestimmen, handelt es sich doch sowohl um meditative als auch um narrative (vgl. u. a. Stanišić 1987) als auch um argumentierende Fragmente, wobei an einer Stelle gar ein dramatischer Dialog eingefügt ist, ein Gespräch zwischen *stena*, *vlaga* und *list*.

Für meine Re-Lektüre habe ich die Chance gesehen – eingedenk des bisher Erwähnten – Andrićs ‚Znakovi pred puta‘⁷ jenseits allzu tendenziöser Spekulationen über biographische Fakten und ohne atmosphärische Aufladungen zu lesen und danach zu fragen, wie es in den einzigen deutlich erkennbaren Koordinaten des Schriftstellerlebens – des Anschreibens gegen den Tod, des Arbeitens gegen die Zeit – um Artikulationen von Privatem und Öffentlichem bestellt ist. Natürlich kann diese Spurenlese wie auch andere bisher nur eine fragmentarische sein; eine umfassende, alle Facetten berücksichtigende Untersuchung ist auf jeden Fall eine zeitaufwendige Angelegenheit von hohem Anspruch; m.E. steht eine solche bisher aus.⁸

⁶ Weitere Belege sind auf den Seiten 227, 228 und 237 zu finden.

⁷ R. Vučković nennt es ein „duhovni dnevnik“ (Vučković 2002: 312), M. Đilas das „duhovni Andrićev testament“ (vgl. Đilas 1988, 182).

⁸ Schwerpunkt ausführlicherer Untersuchungen waren u.a die Typologie der Aufzeichnungen und der Einfluss der französischen Moralisten (vgl. Novaković 1989), das meditative Fragment als Genre (Stanišić 1987) und eine auf Aspekte der Poetik des Autors fokussierte Untersuchung der ‚Znakovi pored puta‘ (Vujnović 2003).

Ganz allgemein kann zunächst man formulieren, dass es sich bei „Znakovi pored puta“ um die Darstellung des Spannungsverhältnisses zwischen Weltwissen und Subjektposition handelt, dessen schriftliche Präsentation von Momenten des Ambi- und Polyvalenten, von Begriffen und Gegenbegriffen, sich überlagernden Perspektiven und von Relativierungen gekennzeichnet ist.

Bezüglich der von mir gewählten Fragestellung fällt bei der Lektüre zweierlei recht schnell auf, nämlich *erstens*: das Fehlen echter familiengeschichtlicher Fakten und Reflexionen als Teil des Privaten und *zweitens*: die immer wiederkehrende vertrauliche Artikulation von Unzufriedenheit und Unsicherheit über das schriftlich Fixierte, Unsicherheit auch darüber, wie es um die Wahrnehmung des Autors durch seine Leser wirklich bestellt ist:

Čini mi se kad bi ljudi znali koliko je za mene bio napor živeti, oprostili bi mi lakše sve zlo što sam počinio i sve dobro što sam propustio da učinim, i još bi im ostalo malo osećanja da me požale. (11)

Die Auffassung Andrićs, nach der

Pisac treba da je ćutljiv kao što je ćutljiva njegova knjiga na polici. On treba da natera ljude da čitaju njegove knjige, ako žele nešto da saznaju o njegovoj ličnosti. A – posle treba da ih ostavi obmanute i razočarane, jer nisu ništa saznali od onog što su želeli da saznaju. (252)

können wir durchaus als sein Credo auffassen. Nicht von ungefähr hat Predrag Matvejević kürzlich in seinem Text „Staze, znakovni, osame“⁹ die Spezifik von Andrić, auch auf Grund seiner Erfahrungen aus den persönlichen Begegnungen, so beschrieben:

U životu i djelu Ive Andrića najveća je nepoznanica sam Andrić.

Nije se povjeravao ni onima koji su mi bili najbliži. Nije odgovarao na pitanja koja su mu postavljali znatiželjni. Nije se dao lako privući i pridobiti. Nije se ispovijedao. Nije jecao kad je najviše trpio.

Držao se „na udaljenosti“ od svakodnevnih događaja i stvari. Vidio je prijetnje i tamo gdje ih nije bilo. Bio je na oprezu i nakon što su opasnosti minule. Zaštita koju su mu pružali njegovo djelo i ime nije mu bila dovoljna. Bio je osamljen i kad su mnogi stajali uz njega i podržavali ga.

Auffällige Schlüsselbegriffe der „Znakovi“ sind etwa *reč*, *umetničko delo*, *pisanje*, *vreme*. Privates ist – von den Einlassungen abgesehen, die sich z. B.

⁹ Der Text war als Einführung für die Kollektion „Meridiani“ in Italien gedacht.

auf Kindheitserinnerungen und Reiseimpressionen¹⁰ beziehen – eher auf seine Identität als Künstler konzentriert, kaum auf die als Privatperson.¹¹ Zu dieser Form von Privatheit zugehörige Fragmente lassen sich m. E. in drei Gruppen fassen:

- das Ich als Subjekt über sich als Schriftsteller
- Aussagen zur Werkstatt des Schreibens
- Bezüge zu anderen Autoren und Werken

Als typisch für die Stufung der Aussagen zu einem bestimmten Thema habe ich das folgende Beispiel ausgewählt, das eines der Fragmente ist, in dem Andrić über die Situation des schreibenden Subjekts meditiert¹²:

Greše oni koji misle da svaki pisac brzo i lako zapaža sve oko sebe. Svakao, to nije moj slučaj. U stvari, ja sve oko sebe gledam kroz neki veo, veo od misli, i prvo što vidim to nije činjenica koju posmatram, nego moja misao o njoj. Tek docnije se iz te misli izljušti, kao plod iz svoje opne, samo činjenica, „gola kao od majke rođena“. (282)

= 1. Stufe: Ausgangssituation ist hier also persönliches Erleben (Alltagsituation beim Schreiben)

Weiter heißt es:

Naravno da to nije slučaj sa svakim zapažanjem; mnoga od njih postanu zapretna i pokopana zauvek u tamnom spletu misli koje nikad ne dozrevaju i dospevaju do punog iraza, ali ona koja dospe dotle, ta onda živi trajno u pesmi ili priči, istinita, stvarna i jasna do u najsitnije pojedinosti koje ni najoštriji „praktični“ posmatrač ne bi uspeo da primeti. (Ebd.)

= 2. Stufe: Es schließt sich eine verallgemeinernde Meditation zum Problem an, die nicht nur das konkrete Ich betrifft.

¹⁰ Auch diese sind so privat natürlich nicht, denn erkennbar sind auch Reisen während bestimmter Ämter und Funktionen.

¹¹ 1991 brachte Sveta Lukić erneut zur Sprache dass es aus seiner Sicht eben noch immer so manche Unbekannte im Hinblick auf die Persönlichkeit Andrić gibt: *Andrić je zamršen slučaj, svakako, ima nekoliko nizova pitanja koja valja izvući iz zapletene mreže čaršijskih priča, pa i intriga*. Er benennt fünf Felder: Herkunft und Geburt, nationale Orientierung, klassenmäßige Situation und ideologisch-politische Orientierung, Verhältnis zur Macht, die sog. Frauenfrage (vgl. Lukić 1991, 617).

¹² „Kad sednem da pišem, svi koji su mi bliski i poznati umru za mene, da bi mogli da se rode i stupe u život novi ljudi, oni koji se pomaljuju na mojoj hartiji. I tek kad uspem da tim novim ljudima dam nešto malo sadržine i oblika, ja se vraćam živim ljudima“ (282).

Ona postaje činjenica-tip koju usvajaju i u koju veruju hiljade čitalaca, kroz naraštaje. (ebd.)

= 3. Stufe: Schlussfolgerung, die auch wertende Option enthält.

Insofern wird schon aus diesem exemplarischen Beispiel ersichtlich, dass das Problem des Verhältnisses zwischen dem Privaten (hier im Sinne des intimen Künstlerischen) und dem Öffentlichen nicht in der diametralen Entgegengesetztheit der Komponenten betrachtet werden kann. Und es auch tatsächlich so, dass an vielen Punkten der „Znakovi“ die Selbstorientierung und Selbstvergewisserung des Subjekts fließend in eine allgemeinere Ebene übergeht, ohne das man dies am Gestus der Präsentation festmachen könnte.¹³

Fasse ich Privates als Intimes, d.h. im Innern Verborgenes, Geheimes, dann gestaltet sich das Ansinnen, dafür Belege zu finden, noch schwieriger. Wenn es etwa um das Thema Liebe geht, dann heißt das bei Andrić nicht die Konstruktion des liebenden oder geliebten Subjekts, sondern das Fixieren scheinbar beiläufiger Sätze von philosophischer Tiefe und Allgemeingültigkeit:

Ono što je najlepše na iskrenoj dubokoj ljubavi, na kojoj je sve lepo, to je da u odnosu prema onome koga volimo ni jedna naša mana ne dolazi do izraza. Mnogo šta što je zlo iščezava, a ono što je dobro ustostruči se. (11)

Oder:

U ljubavi ima mnogo bola, nereda i nepravde [...] (22)

Und wie steht es nun mit dem Öffentlichen bei Andrić? Privatheit und Öffentlichkeit sind natürlich relative Begriffe mit durchaus fließenden Grenzen. Kompliziert wird es, wenn wir bei der Betrachtung von Andrićs Fragmenten von unserer heutigen Mediengesellschaft ausgehen, wo Öffentlichkeit nicht nur von Künstlern und Schriftstellern als Raum der Selbstdarstellung genutzt wird, um Prominenz zu erlangen. Das Ausstellen des Privatlebens, die Vermischung von Privatem und Öffentlichem ist heutzutage eine gängige Verfahrensweise, Tabubruch ist Programm (vgl. Hermann, Lünenborg 2001).

Meine Aufmerksamkeit galt aber jener anderen Seite des Öffentlichen, nämlich den in Schrift gebrachten Denk- und Deutungsansätzen zu politischen, wissenschaftlichen, literarischen Disputen, zu Phänomen des gesellschaftlichen und politischen Alltags, zu national-kulturellen Dimensionen, zur Geschichte und ihren Lehren, zur Frage des Öffentlichkeitstatus der Intellektuellen.

¹³ Dies hat Ivo Tartalja m. E. bereits Ende der 1970er Jahre hinreichend geklärt (vgl. Tartalja 1979, besonders 230–232).

Solcherart sachorientierte Aufzeichnungen lassen sich in den „Znakovi pored puta“ natürlich finden. Vielfach zitiert worden ist z. B. Andrićs Bemerkung zu den Ländern des Balkans:

Zašto balkanske zemlje ne mogu da uđu u krug prosvetćenog sveta, čak ni preko svojih najboljih i najdarovitijih predstavnika? Odgovor nije jednostavan. Ali čini mi se da je jedan od razloga odsustvo poštovanja čoveka, njegovog punog dostojanstva i pune unutarne slobode [...]. To je naša velika slabost i u tom pogledu mi često i nesvesno grešimo.

Tu školu nismo još prošli ni taj nauk potpuno izučili. [...]

O tome bi trebalo govoriti i na tome raditi. (300)¹⁴

Beim aufmerksamen Lesen finden wir weiterhin knappe Einlassungen zur Integrität von Regierungen und Staaten (41f.), zur Problematik von Sieg und Niederlage und den Gefahren, die ein Sieg mit sich bringt (30), zu den Schwierigkeiten, den Verpflichtungen im gesellschaftlichen Alltag (95f.) gerecht zu werden, doch sind solche eher in geringem Maße vorhanden.

Noch am ehesten als Reflex auf zeitgenössische öffentliche Diskurse lassen sich, wenigstens für den kultur- und literaturgeschichtlich bewanderten Leser, Andrićs Bemerkungen zur Ästhetik, zu neuen Kunstformen und auch zum schriftstellerischen Nachwuchs in konkreten Zeitverhältnissen verorten. Wenn es z. B. heißt:

Estetika je podložena promenama. To svi znamo i vidmo. Prema tome, boriti se za „pobedu“ i nadmoć jedne određene estetike, isto je otprilike kao boriti se za pobedu i ustaljenje jednog od četiri godišnja doba. (233),

dann assoziiert das ein Statement zu den wenig fruchtbaren Disputen zwischen *Realisten* und *Modernisten* in den 1950er Jahren, wobei Andrić seine Argumentation auch hier sofort in die Ebene des Individuellen, Moralistischen führt:

Samo ljudi bogate, stvaralačke prirode imaju sposobnost da se živo i duboko zainteresuju i za stvari a koje nemaju nikakva ličnog interesa, i koje čak ni njihovoj sujeti ne ugađuju.

Po tome ćete najlakše poznati pravog čoveka koji zaslužuje vašu pažnju i vaše poverenje. (Ebd.)

Ähnlich intoniert sind auch Andrićs Bemerkungen zu neuen Ansätzen in der Kunst und gegen Verweigerungshaltungen und Skeptizismus. Sie mü-

¹⁴ Es ist dies eine der seltenen Passagen, die mit einem Datum belegt sind. Angegeben ist der 30.03.1953.

nden in ein Plädoyer für die Jungen und für das, was diese an Neuerungen einbringen (vgl. z. B. 239).

Andrić selbst war kein *public intellectual*. Was er zu sagen hatte, fixierte er meist schriftlich, und zwar ohne ausufernde politische Rhetorik. Seine Auffassung vom Intellektuellen tat er scheinbar aus einer Beobachterposition kund. Ein Intellektueller ist für Andrić eine Welt für sich oder ein Staat für sich, mit eigener Innen- und Außenpolitik, mit Armee und Waffen, usw. einer, der sich entfernt von den – wie es beim ihm heißt – übrigen, gewöhnlichen Menschen, um in der zweiten Lebenshälfte den Weg zurück zu suchen (vgl. 263).

Lassen wir es vorerst dabei bewenden. Als Fazit bezüglich der Frage nach dem Verhältnis von Öffentlichem und Privaten ergibt sich vorläufig Folgendes: Bei „Znakovi pored puta“ handelt es sich um Miniaturen, in denen die Stimme des Autors Ivo Andrić die Position eines Weisen und Moralisten konstituiert. Egal, welche Themen aufgegriffen werden, kommt Andrić in der jeweils knappen Argumentation immer wieder auf das einzelne Subjekt zurück. Er gelangt zu moralphilosophischen Einsichten, die in vielen Passagen mit einiger Dringlichkeit auch uns heute angehen. Insofern hat Andrić über seine Zeit hinaus gedacht; Elemente der konkreten politischen, sozialen und historischen Realität, aber eben auch der persönlichen Biographie haben in „Znakovi pored puta“ ihre Referentialität weitgehend verloren, zugunsten eines Kompendiums von Lebensweisheiten, die das Subjekt gegenüber einer übertrieben starken Vergesellschaftung zu verteidigen scheinen. Was so entstand, ist keine Legende, aber eine in Schrift gesetzte Gedankenfülle mit zweifellos lebensgeschichtlichen Wurzeln, ein Material, das nach Kommunikation drängt, etwas, an das spätere Generationen anknüpfen können. Andrićs Gedankengebäude ist m. E. originell genug, um nicht im Kontext seiner Entstehung verhaftet zu bleiben; es vermag auch dem Leser in anderen kulturellen Kontexten zahlreiche Einsichten zu vermitteln, selbst wenn eingestanden werden muss, dass sich auch dieser Text keinesfalls vollständig „objektivieren“ lässt (vgl. Derrida 2006: 104). „Znakovi pored puta“ waren allerdings offenbar gerade wegen ihres nur latent vorhandenen Verweischarakters auf die spezifische *bosnische Problematik*¹⁵, und auch auf das *jugoslawische Staatsgebilde* wenig geeignet für die „geballte bosnische Polemik gegen den Schriftsteller Andrić“ (vgl. Lachmann 2001: 69) am Ende des 20. Jahrhunderts.

Der ist ein Klassiker, der Zeitgenosse geblieben ist, heißt es bei Jürgen Habermas (2004). Ungeachtet der Extreme im Diskurs über Andrić oder vielleicht gerade wegen dieser Extreme – das Diktum trifft für Ivo Andrić zu.

¹⁵ Auszunehmen ist hier der letzte Abschnitt „Većiti kalendar maternjeg jezika“.

Literatur

- Andrić Ivo 1982: *Wegzeichen*. Deutsch v. Reinhard Fischer. Berlin – Weimar: Aufbau-Verlag.
- Andrić Ivo 1997: *Znakovi pored puta*. Beograd: Prosveta. (Sabrana dela; 16)
- Burkhardt Dagmar 1982: Das künstlerische Weltmodell in der Prosaerzählung. *Zeitschrift für Balkanologie* 18, 1–21.
- Derrida Jaques 2006: „Diese merkwürdige Institution namens Literatur“. Ein Interview mit Jaques Derrida. In: Gottschalk, Jörn; Köppe, Tilman: *Was ist Literatur?* Paderborn: Mentis-Verlag, 91–107.
- Dilas Milovan 1988: Istinski, nekonformistički Andrić. *Sveske zadužbine Ive Andrića*, 5, 181–187.
- Grzybek Peter 1998: Ivo Andrić's *Put Alije Derzeleza*: The Dethronement of Heroism? *Essays in Poetics. The Journal of the British Neo-Formalist Circle*. Vol. 23, 180–205.
- Graffius Ivanka 1985: *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzbarkeit serbo-kroatischer literarischer Prosa: dargest. an dt. Übers. von Ivo Andrić und Miroslav Krleža*. München: Sagner. (Specimina philologiae Slavicæ. Supplementband; 8)
- Habermas, Jürgen 1990³: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Mit einem Vorwort zur Neuauflage. Frankfurt a. Main: Suhrkamp.
- Habermas Jürgen: Öffentlicher Raum und politische Öffentlichkeit. Lebensgeschichtliche Wurzeln zweier Gedankenmotive. *NZZ* 11.12.2004 [URL: <http://www.nzz.ch/2004/12/11/li/page-article9Z0Q0.html>] (30.09.2008)
- Hamadani-Dabagh Roswitha 1978: *Motive und Motivationen im literarischen Werk von Ivo Andrić*. Graz: Dv-Verl. (Dissertationen der Universität Graz; 41. Hochschulschrift. Zugl.: Graz, Univ., Diss., 1970).
- Hermann Friederike; Lünenborg Margret (Hrsg.) 2001: *Tabubruch als Programm. Privates und Intimes in den Medien*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hodel Robert 2006: Warum ist Andrić zum Vorzeigeautor der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien geworden? In: Richter, Angela, Beyer, Barbara (Hg.): *Geschichte (ge-)brauchen. Literatur und Geschichtskultur im Staatssozialismus: Jugoslawien und Bulgarien*. Berlin: Frank und Timme, 221–238.

- Jakiša Miranda 2005: Literatur als Archiv und Ort des Kulturtransfers: Die Habsburgermonarchie und die Osmanen bei Ivo Andrić. In: *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Wien, 22.–25. September 2004. Wien/München, 635–646.
- Jakiša Miranda 2007: Die weibliche Leiche und die Geburt der Gemeinschaft bei Ivo Andrić. In: Schahadat Schamma, Hotz-Davies Ingrid (Hg.): *Ins Wort gesetzt, ins Bild gesetzt. Ambivalente Genderkonstruktionen in Wissenschaft, Kunst und Literatur*. Bielefeld: transcript, 287–304.
- Jandrić Ljubomir 1982: *Sa Ivom Andrićem*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Karahasan Dževad 1997: Principi mehaničke metafizike. In: Ders. *Dosadna razmatranja*. Zagreb: Durieux, 139–158.
- Klosi Ardian 1991: *Mythologie am Werk: Kazantzakis, Andrić, Kadare, eine vergleichende Untersuchung am besonderen Beispiel des Bauopfermotivs*. München: Sagner. (Slavistische Beiträge; 277)
- Kluge, Rolf-Dieter 1994: „Ivo Andrić – Dichtung und Politik. In: Wertheimer, Jürgen (Hg.). *Von Poesie und Politik – zur Geschichte einer dubiosen Beziehung*, Tübingen: Attempto Verlag, 123–137.
- Kovač Zvonko 2001: Andrićeva eksplicitna semiotika. In: Ders. *Poredbena ili interkulturalna povijest književnosti*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 185–214.
- Kraft Ekkehard 2000: Ivo Andrić – ein geistiger Brandstifter? In der Inquisition treffen sich die Nationalisten aller Lager. *Neue Zürcher Zeitung* v. 01.04.
- Lachmann Renate 2001: Das mnemonische Moment in Ivo Andrićs *Na Drini ćuprija*. *Wiener Slawistischer Almanach*. Sonderband 52. Wien/München, 43–69.
- Lovrenović Ivan 2005: *Duh iz sindžira: eseji, članci, polemike, (1973 – 2004)*. Zagreb: Durieux.
- Lovrenović Ivan 2008: Ivo Andrić, paradoks o šutnji. *Novi Izraz* 39, 3–44.
- Lukić Sveta 1991: Kolo oko groba. *Književnost* XCII 6, 617–623.
- Matvejević Predrag: *Andrićeve ćuprije i naše krive Drine*. http://digilander.libero.it/zivoslav/gli_altri/matv_andriceve_cuprije.htm (13.9.08)

- Minde Regina 1963: *Ivo Andrić: Studien über seine Erzählkunst*. München: Sagner.
- Müller Michael 2006: *Die Selbst- und Fremdwahrnehmung der bosnischen Völker in der historischen Prosa von Ivo Andrić und Isak Samokovlija*. Frankfurt am Main u. a.: Peter Lang. (Europäische Hochschulschriften. Reihe XVI: Slavische Sprachen und Literaturen; 75)
- Murašov Jurij 2002: Zu Ivo Andrićs „Na Drini ćuprija“. Eth(n)ischer Sprachkörper und ästhetische Konstruktion. *Welt der Slaven* XLVII, 181–192.
- Novaković Jelena 1989: Tipologija Andrićevih zapisa: francuski moralisti. *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, 95–175.
- Petrović Ksenija 2006: Ivo Andrić als Diplomat / leidvolle Erfahrungen in Berlin von 1939/1941. In: Schubert, Gabriella (Hrsg.): *Serben und Deutsche. Zweiter Band. Literarische Begegnungen*. Jena. Collegium Europaeum Jenense. 291–313.
- Popović Radovan 1988: *Ivo Andrić. Sein Leben*. Deutsch v. Brigitte Simić. Belgrad: Zadružbina Ive Andrića.
- Prunkl Erwin 1976: *Die Bedeutung des Spiels in den Erzählungen von Ivo Andrić*. (Hochschulschrift: Regensburg, Univ., Diss.)
- Stanišić Radoman 1987: *Meditativni fragment kao žanr Andrićeve proze*. Nikšić: Univerzitetska reč.
- Tartalja Ivo 1979: *Pripovedačeva estetika (Prilog poznavanju Andrićeve poetike)*. Beograd: Nolit.
- Thiergen Peter (Hrsg.) 1995: *Ivo Andrić :1892 – 1992. Beiträge des Zentenarsymposiums an der Otto-Friedrich-Universität Bamberg im Oktober 1992*. München: Otto Sagner. (Vorträge und Abhandlungen zur Slawistik; 25)
- Trebesch Jochen 2004: *Diener zweier Herren. Ivo Andrić: Diplomaten-Autoren des 20. Jahrhunderts*. Berlin: Nora Verlag.
- Vučković Radovan 2002: *Andrić. Istorija i ličnost*. Beograd: Gutenbergova Galaksija.
- Vujnović Stanislava 2003: O piscu i njegovom delu u „Znakovima pored puta“. *Sveske zadružbine Ive Andrića* 22; 20, 219–282.
- Žanić Ivo 1996: Pisac na osami. Upotreba Andrićeve književnosti u ratu u Bosni i Hercegovini. *Erasmus*, 18, 48–57.

Angela Richter (Halle)

Andrićevi „Znakovi pored puta“: Ka odnosu javnog i privatnog

Autorica se bavi Zanakovima pored puta u pozadini polemika devedesetih godina prošlog stoljeća oko ličnosti i djela Iva Andrića. Ovaj tekst nije začudo uvučen u sporove. Autorica fokusira pažnju na odnos javnog i privatnog da bi pokazala kako ove minijature konstituira pozicija mislioca i moraliste, čiji pogledi nisu ni danas izgubili na aktuelnosti.

Prof. Dr. Angela Richter
Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg
Philosophische Fakultät II
Institut für Slavistik und Sprechwissenschaft
Seminar für Slavistik
Dachritzstr. 12
06099 Halle (Saale)
Tel.: 0049345 5523550
E-mail: angela.richter@slavistik.uni-halle.de
web-Seite: www.slavistik.uni-halle.de

Damir Šabotić (Sarajevo)

Granica, most i identitet u romanu „Na Drini ćuprija“ I. Andrića

1. Uvod

Jedan od najznačajnijih romana u južnoslavenskim književnostima, „Na Drini ćuprija“, istovremeno je i djelo prema kojem je književna kritika pokazivala najviše interesovanja, pogotovo nakon što je Andrić 1961. godine dobio Nobelovu nagradu. Skoro svi pristupi cjelokupnom pripovjedačkom Andrićevom djelu bili su umnogome određeni modernističkom epistemom, unutar socmarksističkog ideološkog konteksta,¹ pri čemu je roman „Na Drini ćuprija“, svojom tematikom i historijskim okvirom, bio najpogodniji za brojna ideološka čitanja i interpretacije. Ni danas, u jednom posve drugačijem, postmodernističkom provizoriju i bez obzira na *interpretacijski obrat* koji se u evropskoj nauci o književnosti formirao krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX vijeka, nisu rijetka čitanja koja bogata značenja Andrićevog pripovjedačkog opusa svode „na nivo ideološko-historijske rasprave“,² sagledavajući ga, na primjer, kao rezultat idejnih osnova piščeve doktorske disertacije³ „Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine“, a sve u skladu s aktuelnim političkim/ideološkim trenutkom. Stoga se i samo Andrićevo pismo ispostavlja kao granica na kojoj se susreću (i sukobe) različiti stavovi i pogledi iz domena ideološkog diskursa, što povlači za sobom mnoge druge reperkusije u odnosu na povijesnu sliku bosanskog prostora⁴, a s tim u vezi i na konstrukciju i re/produkciju kategorije drugosti u književnosti i kulturi.

Suprotstavljeni interpretativni obrasci, naime, koriste Andrićevo djelo kao *polje otvorene ideološke borbe*, sa kojeg se (re)producira ideološki neprija-

¹ Vidjeti npr.: Stanko Korać: *Andrićevi romani ili svijet bez boga*, Prosvjeta, Zagreb, 1970.

² Enver Kazaz: *Od povijesnog do simboličkog toposa*, Razlika/Differance, god. 1, br. 1, Tuzla, 2001., str. 77.

³ Isp. knjigu Muhsina Rizvića *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Ljiljan, Sarajevo, 1995.

⁴ Tako je nedavni bosanski rat objašnjavan nerijetko kao rezultat davnašnjih antagonizama i prastarih animoziteta kojim navodno obiluje bosanska povijest, pri čemu se zaboravlja da takvo fokusiranje na povijesno konstituiranje „implicira da neprijateljstvo potiče iz tačke koja se može identificirati i da se onda prenosi s generacije na generaciju kako bi dospjelo do sadašnjeg vremena. Povijest se tako naturalizira, a povijesnost gasi.“ (David Campbell: „Nacionalna dekonstrukcija: nasilje, identitet i pravda u Bosni“, Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo, 2003., str. 101)

telj, i to tako što se neprijatelj/ideološki Drugi učitava u sam (Andrićev) tekst, pa se, zaobilazeći/suspendirajući polifoničnost i mnogoznačnost Andrićeve tekstualnosti, čitanje podređuje monološkom diskursu ideologije.⁵ Ideološki Drugi učitani u Andrićev tekst ima funkciju ne samo da raspozna drugost u širokom povijesnom kontekstu koji roman obuhvata, već i u kontekstu *iz* kojeg se tekst/roman čita. Drugi tako postaje neželjeni Drugi, on se najednom prepoznaje i u kulturi, i u povijesti, kao nepoželjan, ali svakako i kao nužan dokaz postojanja razlike, kao potvrda trajnog i nepromjenljivog identiteta one ideologije koja od drugosti zazire. Aksiološki i metodološki okviri takvih interpretacija zadati su apriornim političkim/ideološkim stavovima u skladu s kojim se i čita povijesni kontekst unutar Andrićevog djela, pri čemu se u njemu *pronalaze/konstruiraju potvrde* za legitimaciju tih stavova. Otuda proizlazi i (stereotipna) slika, *imago* bosanske povijesti i kulture, ne ona kakvu je producira Andrićev tekst u njenoj izrazitoj složenosti, već ona koju proizvodi *imagološka*⁶ kritičarska recepcija. Shodno tome, *interpretativne zajednice*, srpska, hrvatska i bošnjačka, kako s pravom primjećuje E. Kazaz, „ne čitaju Andrića, nego utemeljuju identitet vlastite *povijesne memorije* kao neku vrstu *metapripovijesti*, koja hoće biti nadređena svemu drugom, hoće usisati sve kontekste, biti verifikatorom svim drugim pripovijestima, i u konačnici se nametnuti kao *apovijesni, holistički nacionalni identitet*.“⁷

Međutim, govor o susretanju različitih kulturnih modela, koji se na relativno malom prostoru, u gradu na rijeci Drini i sučeljavaju i upoznaju, ali i uveliko prožimaju, smatram vrlo važnim pristupom romanu „Na Drini ćuprija“ u kojem modernistički utemeljena figura mosta svojim simboličkim potencijalom zauzima centralno mjesto. Ovdje ne treba zaboraviti da se i Bosna i Balkan u zapadnoevropskom diskursu najčešće i tumače kao metafore mosta, kao prelazi i spone između gore pomenutih dihotomija, pri čemu su oba ova geografska i kulturna pojma umnogome određeni i zapadnjačkim stereotipima kojim su tradicionalno *predstavljani*, ali i stereotipnom slikom koju su *predstavljani*

⁵ Vidjeti većinu tekstova u zborniku *Andrić i Bošnjaci*, BZK „Preporod“, Tuzla, 2000. Važno je napomenuti da se tekst Nedžada Ibrahimovića *Kontekst u tekstu ili Fiktivna biografija u nejasnom interpretacijskom kontekstu* u pogledu čitanja Andrića ne uklapa u okvirnu koncepciju ovog zbornika.

⁶ *Imagološka* čitanja se osnivaju na apriornoj slici o određenoj kulturi, društvu ili narodu, pri čemu su u tom „procesu oblikovanja *imagoa* afektivni elementi (...) jači od objektivnih i nijedan stranac ne vidi neku zemlju onako kako bi oni koji su u njoj rođeni htjeli da je vidi. Proučavanje slike što je neki pisac stvara o nekoj zemlji na temelju svog vlastitog iskustva, poznanstva ili štiva to je vrednije i zanimljivije kada je dotični pisac doista važan, kada istinski utječe na književnost i javno mnjenje svoje zemlje.“ (I. Žanić: *Pisac na osami*, Erazmus, Zagreb, listopad 1996., br. 18, str. 49)

⁷ E. Kazaz: *Egzistencijalnost/povijesnost Bosne – interpretacija u zamci ideologije*, Novi izraz, br. 10–11, Sarajevo, zima 2000 – proljeće 2001. str. 134

imali, ili je imaju, o samima sebi. Već i po tome je identitet ovih *rubnih entiteta* izrazito kompleksan, pogotovu u kulturološkom smislu, pri čemu se bosanski identitet nameće kao dodatno usložen, jer se on, naročito u novije vrijeme, tumači kao rubni i unutar balkanskog konteksta.

2. Granica – topos identiteta

Povlačenje i uspostavljanje, granica, pogotovo onih prostornih, praksa je stara koliko i samo društvo, koje jedino i može da funkcioniše unutar zadatih modusa i podrazumijevanih normi. A modusi samim svojim ustrojstvom pretpostavljaju i granicu. „Opsjednutost Latina prostornim granicama – kaže Eko – rađa se s mitom o osnivanju: Romul povlači među i ubija brata zato što je ne poštuje. Ako se ne prizna međa, *civitas* ne može postojati.“⁸ *Označavajuća moć* granice najčešće se, dakle, manifestira u njenom prostornom smislu, pa se shodno tome ona i doživljava kao topos koji razdvaja/dijeli ono što je *ovdje* od onog što je *tamo*. To ne znači da je granica mjesto kod kojeg nešto prestaje, već ono od čega *nešto započinje svoje postojanje*.⁹ S druge strane, granica nikad ne može biti samo jedna linija, kako se ona obično zamišlja, „to je više pojas, nedefinisana zona gde se vrlo često sve stapa, meša. To je traka gde nije moguće razlučiti ono što pripada unutrašnjosti od onoga što je izvan nje. Njene ivice nisu nikada potpuno jasne, niti sasvim definisane, niti apsolutno nepropustljive.“¹⁰

Stoga je kod Andrića, u romanu „Na Drini ćuprija“, pojam granice proširen značenjem mjesta na kojem se živi. Granica je topos s kojeg se spoznaje i jedna i druga strana, jer svijest o njenom postojanju istovremeno je svijest o postojanju onog što je *iza* i *preko* nje i što bi, da granice nije, ostalo nemišljeno. „Granica je, naime, objektivnost sama jer su dva identiteta koja se u granici susreću jednako konstitutivna i jednako prisutna. U granici se susreću dvije jedinice prostora, ili dvije jedinice vremena, ili dvije jedinice smisla, i obje te jedinice moraju svojim identitetima biti jednako prisutne, moraju u jednakoj mjeri konstituirati granicu kao mjesto svoga susreta da bi se zaista radilo o granici.“¹¹

No granica se ne može shvatiti jedino kao prostorna kategorija, kao fizička datost. Njeno postojanje je prije svega konstrukcija (ideološka, politička, kulturna) pa je kao takva prisutna i u ljudskom identitetu, koji sam po sebi jeste skup razlika, oprečnosti i granica, a nikako jednom zauvijek dat, monoli-

⁸ U. Eko: *Granice tumačenja*, Paideia, Beograd, 2001., str. 41 i 42

⁹ Isp. H. Baba: *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd, 2004.

¹⁰ Pjero Zanini: *Značenja granice*, Clio, Beograd, 2002., str. 24

¹¹ Dž. Karahasan, cit. prema: N. Moranjka-Bamburać: *Topos granice i granični fenomen* u *književnosti BiH*, www.openbook.ba/forum/nirman_moranjak.htm

tan pojam. Lakan je u svojoj psihoanalizi govorio o raskolu u ljudskom identitetu, o onom rascjepu u samom čovjekovom subjektu u tzv. *zrcalnoj fazi* razvoja, kada dijete, vidjevši se u ogledalu, prvi put spoznaje sebe kao cjelovit i zaseban entitet. Shodno tome, „društvo i kultura stvaraju mnoštvo mogućih ogledala za individuu ili grupu, mnoštvo prilika za identifikaciju. Oni, u isti mah, nastoje da, na različite načine, prisile individuu i/ili grupu da prihvati izvestan 'stabilan' identitet, rigidnu strukturu, fiksiran i stabilan totalitet.“¹² Izgradnja simboličkog imaginarija (mitovi, različita predanja, legende itd.) i njegovo institucionaliziranje se pri tom nameću kao uslovi kolektivnih identiteta. Ogledalo u kom se kolektiv/grupa samoidentificira i u kom traži potvrdu svoje samobitnosti/ cjelovitosti/istosti, prije svega su mitske/imaginarnе projekcije prošlosti, učvršćene u usmenoj epskoj tradiciji kultom heroja ili mučenika kao i grupnim ritualima na toposima koje tradicija sakralizira i gdje pripadnici jednog kolektiva posvjedočuju svoje zajedništvo, prihvatajući jedinstvene simbole raspoznavanja u odnose na druge i drugačije kolektivite.¹³ Institucionalnim sakraliziranjem povijesti i kulture, te konstruiranjem simbola zajedništva, konsolidira se i nacionalna svijest kolektiva.

Budući da ideologija (kao *savremena mitologija*) teži poravnavanju/poništanju razlika i svodenju identiteta na jednu prepoznatljivu i dominantnu ravan, onda je i pojam granice istovremeno sveden na topos koji omogućuje apsolutnu i nepomirljivu/sučeljenu razliku. „Ideologije – kaže Iglton – vole povlačiti stroge granice između onoga što jest i onoga što nije prihvatljivo, između sebe i ne-sebe, istine i neistine, smisla i nesmisla, razuma i ludosti, ključnog i sporednog, površinskog i dubokog.“¹⁴ Kod Andrića se suprotstavljeni kolektivi, kao u zrcalnoj fazi, prepoznaju/definiraju u odnosu na druge, odnosno, nakon što su uspostavili simboličke imaginarije, potvrđuju i prepoznaju vlastiti identitet identitetom Drugog. I individue, pojedinci kao pripadnici određenog kolektiva ili grupe, identificiraju sebe prije svega kao jednog od pripadnika datog kolektiva/grupe, kao jednog koji prihvata raspoznavajuće simbole zajednice, te u skladu s kolektivnima „osjećajem pripadnosti“ potvrđuju i vlastiti identitet. Međutim, kako primjećuje Kjosev, stvari se komplikuju kada uzmemo u obzir da se „osjećaj pripadnosti“ razlikuje u slučaju grupe i u slučaju individue. „Grupa, zapravo, ne može da 'oseća', već jedino može da produkuje institucionalne, ritualne i diskurzivne preduslove za osećaje, koji će,

¹² Aleksandar Kjosev: *Mračna intimnost: mape, identiteti, činovi i identifikacije*, u: Dušan I. Bjelić i Obrad Savić (ur.): *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*, Beogradski krug, Beograd, 2003. str. 203

¹³ Isp. E. Kazaz: *Nacije u epskom zrcalu*, ARS, god. VIII, br. 1–2, Podgorica – Cetinje, 2003.

¹⁴ Terry Eagleton: *Književna teorija*, SNL, Zagreb, 1987., str. 147

zatim, biti zajedničke individuama. Grupa proglašava svoju 'pripadnost sebi' (tj., svoje priznavanje sopstvenog identiteta) kroz javno shvaćene simbole i norme koji se mogu institucionalno reprodukovati: ona odražava (pronalazi, stvara itd.) tradiciju, obožava panteon junaka i mučenika, ispunjava misije, prenosi narative, predočava 'imaginarne domovine', itd.¹⁵ U tom smislu kolektivni identitet nadsvođuje razlike između individua koje ga čine, pri čemu je individua u procesu socijalizacije i usvajanja kolektivnih normi *uhvaćena u osobenu dijalektiku*. „Barem dve alternative otvorene su za člana grupe. Ona ili on može da internalizuje simbole grupe ili da se distancira od njih; potonja opcija alijenira individuu od kolektivne 'pripadnosti'“.¹⁶ Ukoliko se, dakle, distancira od kolektiva, individua se prepoznaje kao granični fenomen, u onom smislu u kojem to mogu biti ludak, odmetnik ili bolesnik. Alijenacija onda može biti interpretirana kao drugost koja artikulira razliku.

3. Drugost i razlika

Roman „Na Drini ćuprija“ čitan je prevashodno ne samo kao hronika mosta na Drini nego i kao hronika presudnih povijesnih događaja u vrijeme otomanske imperije, pri čemu se romanesknom tekstu pristupalo skoro kao faktu i historiografskoj studiji.¹⁷ Međutim, svoju viziju Bosne kao rubnog identiteta Andrić je „gradio na principu mozaika, i to mozaika i u kompozicijskom i u ideološkoj ravni romana. Tako je u romanu „Na Drini ćuprija“ nacionalni monolit iz tradicije zamijenjen vizijom Bosne kao transnacionalnog, policentričnog, poliperspektivnog, i kulturnog, i povijesnog, i nacionalnog, i svakog drugog identiteta.“¹⁸ S druge strane, pak, modernistička težnja da tumačenjem umjetničkih djela kristalizira recidiv nadvremenog/bezvremenog u njima, vodila je estetskom utopizmu kao rezultatu posvemašnjeg zanimanja književne kritike prije svega za most kao monumentalni simbol neprolaznosti i vječitog trajanja umjetničkog djela, imunog na historijske mijene i ljudsku sudbinu,¹⁹ zanemarujući pri tom njegov kulturološki značaj u pre/poznavanju Drugog unutar bosanskog povijesnog polikonteksta. Jer treba imati na umu da se „mostovi kao granični toposi, kao izuzetno djelatni mnemotopi, još od Andrićeve ćuprije na rijeci Drini,

¹⁵ A. Kjosev, nav. rad, str. 201. Up. zanimljivu studiju o identitetu Amina Maaloufa: *U ime identiteta*, Prometej, Zagreb, 2002.

¹⁶ Ibid., str. 201.

¹⁷ Znakovit je u tom pogledu tekst Šukrije Kurtovića *Na Drini ćuprija i Travnička hronika od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstava (Bosanski pogledi*, br. 9, april 1961.) Na ovaj tekst se poziva i M. Rizvić u svojoj, ovdje pomenutoj, studiji o Andriću.

¹⁸ E. Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada ZORO, Zagreb – Sarajevo, 2004., str. 45.

¹⁹ Isp. *Andrić u svjetlu kritike*, (urednik, izbor i redakcija: Branko Milanović) „Svjetlost“, Sarajevo, 1977.

upisuju [...] u bosanskohercegovačku književnost najčešće kao metafore prijelaza, na kojima se, također, odvijaju svakovrsni susreti sa prošlošću i omogućuju o(t)djelotvorenja veoma kompleksnih susreta s drugošću.²⁰ Otuda i simbolika mosta postaje višeznačna i slojevitija, pogotovo ako se ima na umu da je most podignut na simboličkoj granici dvaju različitih i suprotstavljenih kolektiva, između dvije različite konfesije i dva različita kulturološka obrasca, koji se, ipak, upravo na tom graničnom toposu ne samo susreću već i prožimaju, gradeći, tako isprepleteni, onu dinamiku uzajamnih odnosa i mnoštvenost razolikih veza koje nazivamo povijesnom slikom Bosne, Višegrada, granice... Iz takve perspektive značilo bi da je afirmiranje multikulturalnosti prostora o kome govorim nesumnjiv model za interpretaciju Andrića, međutim, ako je za današnji kulturni kontekst govor o granicama „od fundamentalnog značaja u simboličkom i svakom drugom smislu, postkolonijalni koncepti liminalnosti i hibriditeta mogu nam pomoći da se kritički postavimo prema ideji multikulturalnosti, jer se tako otkriva da zalaganje za konsenzualni 'suživot' razgraničenih entiteta, podrazumijeva u biti apsurdno oslobodanje od potrebe da se razlike artikuliraju, a previđaju se i granice kao 'prozori osvještavanja', i pozitivne vrijednosti koje nose oni izmješteni, preživjeli subjekti sa margina.“²¹ Stoga treba reći da se povijesnost Bosne, naime, očituje u neprestanoj sprezi razlika²² i drugosti kao uslova njene egzistencijalnosti. Govoreći o sistemu *mileta* u Bosni za vrijeme Otomanskog Carstva, Campbell s pravom primjećuje da su takav sistem i njegovo naslijeđe „predstavljali jednu zajednicu sličnosti i razlika, doživljavanih istovremeno na zajedničkoj teritoriji, zajednici koja je ponekad bila svjedokom nasilnih sukoba, no koja je uglavnom uspijevala osigurati produktivnu egzistenciju. Ona je, na taj način, utjelovljavala jedan modus postojanja koji se ne bi mogao lako pojmiti u dihotomnom smislu kao odvojen ili pomiješan, ili kao neka jasna kombinacija ta dva pojma.“²³ Drugost bi, na toj osnovi, trebalo shvatiti ne samo kao naporedno postojanje izvjesnih jasno diferenciranih i izdvojenih entiteta, već u onom smislu u kojem je „drugost, drugo biće, nužnost koju strukturira *différance*.“²⁴ Otuda se drugost može čitati i ra-

²⁰ N. Moranjak-Bamburać, nav. rad

²¹ Ibid.

²² U principu neprevodiv termin *razlika* ili *razluka* (*différance*, fr.), uveo je francuski filozof Ž. Derida. Razlika je zapravo „igra razlika, tragova razlika, razmaka i razmicanja (*espace-ment*, fr) kojima se elementi odnose jedni prema drugim. Taj razmak/razmicanje je proizvodnja intervala bez kojih ni jedna celina ne bi mogla funkcionisati.“ (Miško Šuvaković: *Postmoderna*, Narodna knjiga/Alfa, Beograd, 1995., str. 135). Razlika, dakle, ima biće, ali ono može postojati samo u interakciji ili u relaciji s nekim drugim entitetom.

²³ D. Campbell, nav. djelo, str. 240

²⁴ Ibid., str. 199

zumjeti jedino u interaktivnom odnosu entiteta koji na svojim granicama luče i artikuliraju razlike.

4. Funkcija i smisao mosta

Most na Drini svojim položajem, značenjem i funkcijom višestruko oblikuje ukupne međuljudske odnose u višegradskoj kasabi. On oblikuje identitet kolektiva koji žive oko njega i učvršćuje njihovu povijesnu memoriju, svjedočeći svojim postojanjem trajnost njihovih suodnosa. Tu višestruku važnost monumentalne građevine za razvoj jednog društva Andrić iznosi u bilješci iz vremena kada je pisao roman „Na Drini ćuprija“: „Ni u kom slučaju, postojanje takve građevine ne može da ostane bez uticaja na čoveka i društvo, isto kao što ni njen postanak na tom mestu nije samo igra slučaja ni isključiv sticaj materijalnih potreba i okolnosti. Između građevine i ljudskog naselja u kome se ona nalazi, postoji prisna i nevidljiva veza, jedna složena i nejasna ali stalna razmena međusobnih uticaja. Narod, preko podviga svojih pojedinaca stvara građevine na sliku i priliku svojih najdubljih, često nesvesnih težnji i osobina, a te građevine polagano i stalno utiču na karakter i navike naroda u toku stolecá.“²⁵ Most bi prema tome bio i izraz vjekovnih čovjekovih težnji da se savladaju i pređu granice koje mu se nameću. No iako bi trebalo da predstavlja njeno simboličko ukidanje, most na Drini često funkcioniše i kao granica. Nju projektuju koliko ideologije toliko i mitizirana povijest duboko uvriježena u memoriju višegradskih kolektiva. Prije nego što pisac/arheolog spusti svoju istraživačku sondu vertikalno kroz *historiju dugog trajanja jednog društva*, on predočava most kao povijesnu granicu, topos koji i spaja i dijeli suprotstavljene kolektive kroz čitavu njihovu povijest, kao topos koji reflektira razlike između kolektiva i u apovijesnoj dimenziji – kroz narodna predanja, legende i mitove. Mitski shvaćena povijest je polje sukoba i izvor mnogobrojnih razlika između konfesija i kultura koje žive na granici. Legende o mostu, kao one o „crnom Arapinu“, o humci nadomak mosta, o djeci uzidanoj u njegove stubove, imaju utemeljenje u različitim predajama oba kolektiva, i muslimanskom i hrišćanskom, i njihovo pamćenje ima vrlo značajnu ulogu za funkcioniranje i međusobne odnose tih kolektiva. Njihove „istine“ pri tom su nepomirljive, one nadsvođuju ukupnu povijest, suspendiraju je. Međutim, dijahronijskim ispitivanjem historije Andrić dekonstruira mitove obrazlažući njihovo porijeklo upravo suprotnom metodom od one kojom se mit oblikuje u memoriji kolektiva. Jer „osnovna crta mitskog diskursa je da on krije svoje poreklo, kao i poreklo onoga što opisuje.“²⁶

Mnemotehnika različitih kolektiva igra presudnu ulogu za njihovo međusobno diferenciranje. Kolektivi pamte, svaki na svoj način, predanja i legen-

²⁵ I. Andrić: *Znakovi pored puta*, Udruženi izdavači, Beograd, 1981., str. 323

²⁶ E. Said: *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000., str. 427

de i na osnovu njih konsolidiraju različite i suprotstavljene povijesne identitete od kojih svaki nastoji da se, u odnosu na drugi, nametne kao povijesno utemeljen i opravdano prisutan na prostoru na koji polaže svoje isključivo pravo²⁷. Andrić na početku romana o kolektivima koji žive u okolni mosta na Drini kaže:

Znali su sve majstorski izrezbarene obline i udubine kao i sve priče i legende koje se vezuju za postanak i gradnju mosta, i u kojima se čudno i nerazmrsivo mešaju i prepliću mašta i stvarnost, java i san. I to su ih znali oduvek, nesvesno, kao da su ih sa sobom na svet doneli, onako kao što se molitve znaju, ne sećajući se ni od koga su ih naučili ni kad su ih prvi put čuli.²⁸

Priče i legende o postanku i gradnji mosta su, naravno, različite, i jedino se svi slažu da je most podignut zaslugom velikog vezira Mehmedpaše Sokolovića. Razlika postaje nepremostiva kada je u pitanju mitizirana povijest, koja stoljećima funkcionira kao granica između muslimanske i hrišćanske konfesije. Tako su „okrugle udubine“ koje liče na otiske džinovskih konjskih kopita na obalama Drine, u blizini mosta, povod predanjima duboko uvriježenim u mitsku strukturu vrijednosti iz koje se crpe mnogobrojni, trajni i suprotstavljani kolektivni narativi:

Deca, koja duž te kamenite obale, za letnjih dana, po vas dan love sitnu ribu, znaju da su to tragovi davnih vremena i starih ratnika. Tada su na zemlji živeli veliki junaci, kamen je još bio nezreo i mek kao zemlja, a konji su bili, kao i junaci, džinovskog rasta. Samo, za srpsku decu to su tragovi Šarčevih kopita, ostali još od onda kad je Kraljević Marko tamnovao gore u Starom gradu pa pobjegao iz njega, spustio se niz brdo i preskočio Drinu, na kojoj tada nije bilo ćuprije. A turska deca znaju da to nije bio Kraljević Marko nit' je mogao biti (jer otkud vlahu i kopilanu takva sila i takav konj!), nego Đerzelez Alija, na svojoj krilatoh bedeviji, koji je kao što je poznato prezirao skele i skeledžije i preskakao reke kao potociće. Oni se o tome i ne prepiru, toliko su i jedni i

²⁷ Iako je mit priča sa metaforičkom strukturom, njegov sadržaj u diskursu ideologije često se uzima kao realan i tumači se kao historija. Mitovi o herojstvu, žrtvama, osnivanju zajednice i sl. zato imaju snažan učinak na proces homogenizacije jednog kolektiva. Međutim, „problem nastaje kad jedni mitovi počnu da se koriste protiv drugih. Onda se oni pojavljuju kao različite verzije iste priče, pretvorene u istoriju, protivrećeci jedna drugoj uprkos njihovoj pseudo-naučnosti i nastojanjima da se drugi i ostatak univerzuma ubede da je naš, a ne njihov mit u stvari istinit, da je to istorija, i gde konačni rezultat može biti taj da se borba između mitoloških verzija preobrati u borbu između naroda tako da metaforički konflikt postane pravi.“ (Baškim Šehu: *Varijacije na temu Balkana*, u: *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, str. 188).

²⁸ I. Andrić: *Na Drini ćuprija*, Udruženi izdavači, Beograd, 1981. str. 12.

drugi ubedeni u tačnost svoga verovanja. I nema primera da je ikad iko uspeo da koga razuveri ili da je ko promenio svoje mišljenje.²⁹

Tu se još jednom manifestira ona *dvosmisljena prirodna veza* koju predstavlja most, „jer on istovremeno spaja (utoliko što se o njemu raspravlja na obema stranama) i razdvaja (jer nema saglasnosti o tome šta dati fenomen znači).“³⁰ Granica se zato neprestano projektuje iz povijesti u sadašnjost, osiguravajući tako različite i trajno suprotstavljene kolektivne predstave „istine“. Još jedan primjer razilaženja i nepomirljivih mitskih obrazaca Andrić nudi u priči o humci oko koje se pletu različita predanja.

To se mesto nekad zvalo Radisavljev grob. I priča se da je to bio neki srpski prvak, silan čovek.³¹

Međutim, prije nego se pozabavi i ovim mitom i ponudi pomirljivo objašnjenje, Andrić, nešto dalje, navodi i uvjerenje druge strane:

A Turci u kasabi, naprotiv, pričaju od starina da je na tom mjestu poginuo kao šehit neki derviš, po imenu šeh-Turhanija, koji je bio veliki junak i od neke kaurške vojske branio ovde prelaz preko Drine.³²

Pripovjedač navodi i priču o Stoji i Ostoji, djeci koja su po predanju uzdana u most. No nešto kasnije te navedene legende oko kojih se kolektivi i ne spore, jer svaki misli da je njegova priča istinita, Andrić će demitizirati pripovijedajući o prvim danima izgradnje mosta. Tako će se ispostaviti da legenda o uzidanoj djeci nema utemeljenja u povijesti. Naime, priča govori o nekoj maloumnoj djevojci koja je rodila mrtve blizance, ali koja se nije mirila s tom pričom pa su joj kasablje rekle da su ih Turci uzidali u most. Legenda o crnom Arapi-nu, pak, ima veze s poviješću. Ona je proizišla iz događaja vezanog za jednog mladog crnca, neimarovog pomoćnika, na koga se obrušio veliki kameni blok. Dio njegovog tijela ostao je ispod kamena i to je dalo osnovu za kasniju legendu. Legenda o humci velikana Radisava, odnosno šeh-Turhanije, također je proizišla iz još jednog tragičnog događaja iz prvih dana gradnje. Seljak Radisav je uhvaćen dok je noću nanosio štetu započetim radovima i, pošto je mučen, nabi- jen je na kolac. Njegovo stradanje povod je legendi o junaštvu.

Važnost ovakvog dekonstruiranja legendi leži u ideji da se istina, iako nedostupna kolektivima koji žive oko mosta, „može saznati i izraziti u pripovi-

²⁹ Ibid., str. 15.

³⁰ E. B. Vahtel: *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Stubovi kulture, Beograd, 2002., str. 211.

³¹ *Na Drini ćuprija*, str. 15.

³² Ibid., str. 16.

jesti“.³³ Istina se, dakle, može razlučiti od neistine, a različita i naizgled suprotna stanovišta ipak se mogu izmiriti. U tome i jeste smisao Andrićevog podrobnog zanimanja za *arheologiju pamćenja* i kulturno nasljeđe različitih kolektiva u višegradskoj kasabi, gdje ih most kroz stoljeća ujedno i spaja i dijeli.

Literatura

Baba 2004: Baba, H: *Smeštanje kulture*, Beograd: Beogradski krug

Campbell 2003: Campbell, D: *Nacionalna dekonstrukcija: nasilje, identitet i pravda u Bosni*, Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna

Eko 2001: Eko, U: *Granice tumačenja*, Beograd: Paideia

Kazaz 2001: Kazaz, E: *Od povijesnog do simboličkog toposa*, In: *Razlika/difference*, Tuzla, god. 1, br. 1.

Kazaz 2001/2002: Kazaz, E: *Egzistencijalnost/povijesnost Bosne – interpretacija u zamci ideologije*, In: *Novi izraz*, br. 10–11

Kazaz 2004: Kazaz, E: *Bošnjački roman XX vijeka*, Zagreb – Sarajevo: Naklada ZORO

Korać 1970: Korać, S: *Andrićevi romani ili svijet bez boga*, Zagreb: Prosvjeta

Rizvić 1995: Rizvić, M: *Bosanski Muslimani u Andrićevom svijetu*, Sarajevo: Ljiljan

Said 2000: Said, E: *Orijentalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek

Vahtel 2002: Vahtel, E. B: *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd: Stubovi kulture

Zanini: 2002: Pjero, Z: *Značenja granice*, Beograd: Clio

Žanić: 1996: Žanić, I: *Pisac na osami*, Zagreb: Erazmus, br. 18

Damir Šabotić (Sarajevo)

Grenze, Brücke und Identität im Roman „Na Drini ćuprija“ von Ivo Andrić

Die Brücke an der Grenze, an einem Ort, von dem aus das Andere am leichtesten erkannt werden kann, die Brücke als Bindeglied zwischen mannigfaltigen Unterschieden, die die bosnische Identität ausmachen – dies ist die Grundidee nicht nur des Romans „Na Drini ćuprija“, sondern auch von Andrićs gesamtem Erzählwerk. Mag auch in der historischen Perspektive oftmals der Versuch unternommen worden sein,

³³ E. B. Vahtel, nav. djelo, str. 212.

die Unterschiede mit Grenzen festzuschreiben (was wiederum von Pluralität zeugt), so fußt die bosnische kulturelle Identität dennoch auf den Wechselbeziehungen zwischen diesen Unterschieden, sie beruht auf einer Verflechtung und im Aufeinandertreffen unterschiedlicher Kulturen und Traditionen, die sich im Laufe der Zeit beeinflussten, assimilierten oder entsprechend ihres jeweiligen Verständnisses und ihrer Wertekodizes veränderten. Gleichmaßen jedoch konnten sie aber auch ihre erkennbaren kulturellen Parameter beibehalten. Aus diesem Grund stellt ein Erörtern der Grenze, von Grenzphänomenen, Unterschied und Anderssein sowie deren Behandlung im theoretischen und wissenschaftlichen literarischen Diskurs die Basis für ein Verstehen der gesamten kulturellen Tradition in Bosnien und Herzegowina dar. Dies trifft noch um mehr zu, wenn man sich die tragischen Erfahrungen der Völker dieses Raumes vor und die zum wiederholten Male gezogenen ideologischen Grenzen vor Augen führt und an die *historisch wandernden* Grenzen denkt, entlang denen auch weiterhin unbefriedbar Ideologien, ein unterschiedliches Verständnis von Tradition, Geschichte, Kultur, Identität... aufeinander treffen.

Damir Šabotić
Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Branko Tošović (Graz)

Andrićevi književni tekstovi iz 1923. i 1924. godine

Branko Tošović (Graz)

Mustafa Madžar

Радован Вучковић (Београд)

Средњоевропска компонента у недовршеним Андрићевим романима „На сунчаној страни“ и „Омер-паша Латас“

У овом раду аутор је покушао да покаже у којој мери је у Андрићевом делу у целини, а и у недовршеним романима „На сунчаној страни“ и „Омер-паша Латас“, заступљен простор Средње Европе и личности које долазе отуда у Босну или делују тамо. Први роман у целости се одиграва у Трсту и Бечу, у другом су личности тамошњег порекла или су пренете, у ликовима конвертита или ревноских поданика аустроугарске државе, у Сарајево средином 19. века и промениле су се утолико што су узеле туђу веру и обукле источњачка одећа. Те личности и у једном и у другом роману су на тај начин, а и мешањем крви и понемчивањем, изгубиле свој идентитет, и писац настоји да их прикаже у тренутку кад покушавају да се људски остваре заобилазним путем и у томе не успевају.

Још Иво Андрић није био објавио прву збирку приповедака, а Исидора Секулић је утврдила да је природа његове приповедачке уметности источњачка и да се по томе тај приповедач битно одваја од својих раних књига песама које су га чиниле „типично западним писцем“ (Секулић 1977: 180–188). Она је навела неколико особина Андрићевог приповедања да би илустровала своје мишљење. Прво, сматрала је да је источно обележје Андрићевих приповедака у начину излагања садржине које подсећа на усмено приповедање; друго, у његовим приповеткама одсуствују буржоаски живот и буржоаски типови и интеријери; треће, у Андрићевим причама јунаци су увек мушкарци а жене су им потпуно подређене; и четврто, поступак сугестије у његовом приповедању замењује западну анализу. Ни једна од источњачких особина, како их је Исидора Секулић видела на основу неколико раних прича, није се показала доминантном у доцнијим Андрићевим остварењима. Преовладале су оне црте у његовим делима које се могу означити као типично западне, поготово од времена кад је почео писати романе.

Уместо да подражава сугестивност источног приповедача Андрић се послужио анализом друштвено-историјских стања и личности на начин западних аутора, где се предочавају драматичне ситуације и траже узроци за поремећаје и несреће појединих ликова и проналазе се у трауматичним доживљајима детињства и младости или у сплету неповољних животних околности. Колико је, на пример, жена у Андрићевим доцнијим делима самосвојна личност и окрутна у поступању са мушкарцима, могло се видети већ из приповетке „Аникина времена“, објављене у другој збирци приповедака из 1931. године. У којој се мери неки облик драме буржоаске породице одиграва у типично западњачким условима живота, дало се уочити у тек коју годину после тога написаном поглављу „Проклета

историја“ из недавно реконструисаног и недовршеног романа „На сунчаној страни“.¹

Управо би тај недовршени роман био доказ колико су европске, односно западне особине приповедања постајале временом доминанте у Андрићевом приповедачком раду, чак и у случајевима кад се писац бави Истоком, односно Оријентом и личностима тога подручја. Последњи Андрићев роман, „Омер-паша Латас“ такође остао недовршен као и први, показује како се у оријенталној костимографији дела личности прикрива европско, или тачније речено средњоевропско понашање закамуфлирано прихваћеним источњачким обичајима и исламском вером. У том смислу може се рећи да је Андрић, попут Крлеже и Црњанског, делом и средњоевропски писац који сагледава дилеме балканског човека у светлу европских зрачења и утицаја и у њиховом укрштању са источњим амбијентом и културом и приказује га приповедачким поступцима и стилем који су овоме својствени.

За Андрића је, за његово образовање и духовну културу, као и за поменуте писце, од суштинског значаја било је то што се формирао у оквиру државног устројства и културе мултиетничке Аустроугарске монархије. У том оквиру настао је и амбивалентан однос Андрићев према преовлађујућем политичком и културном деловању већинског народа у политици и култури моћне аустроугарске творевине. На сличан начин Крлежа, Андрић и Црњански пружали су отпор државној политици Монархије, али су, на другој страни, са ретком истрајношћу прихватили немачку културу и књижевност, поготово најзначајније писце тога подручја.²

Андрић је, на пример, морао да плати своје учешће у покрету Младе Босне вишегодишњим заточеништвом. С друге стране, одавно је уочено, што је и неоспорно, да су „немачки језик и немачка књижевност

¹ Роман је реконструисала Жанета Ђукић-Перишић и објавила га под насловом „На сунчаној страни“ (1994). Она је пре тога написала књигу о том Андрићевом роману под насловом „Кавалер светог духа“ (1992), у којој је објаснила како је Андрић био замислио своје прво романсијерско, дело, које је фрагменте уобличио и штампао, а које није, зато је одустао од даљег писања романа и шта он значи у оквиру његовог целокупног дела.

² Занимљив је у том погледу Андрићу сличан случај Милоша Црњанског. Његов јунак из „Дневника о Чарнојевићу“, у униформи аустријског војника, критички се односи према држави за коју је требало да се бори и то против својих сународника. Међутим, Црњански је био поштовалац немачке културе и књижевности. При проласку за Париз преко Беча, Црњански велича остварења модерне немачке песничке авангарде коју претпоставља тадашњој француској лирици, себе сматра немачким ђаком и пише „Књигу о Немачкој“. Слично ствар стоји и са већином српских писаца из Босне и Херцеговине и Војводине. (О томе сам опширније писао у уводу књиге „Војвођанска књижевна авангарда“).

били први страни језик и књижевност у које је Андрић ушао на почетку свог упознавања са светском културом“ (Живојиновић 1962: 243). На крају је био и неизбежан закључак да Андрић „веома добро познаје немачку књижевност, заступљену делима њених највећих представника“ (Живојиновић 1962: 265). Исто тако, у Андрићевом делу сусреће се много ликова (различите улоге и профила) који потичу са простора Аустроугарске монархије и њихов број може се мерити са бројем оних који долазе у Босну са Истока, односно из Турске. У том смислу може се говорити о три главне категорије личности у Андрићевом делу: о појединцима домаће босанске средине четири вере и нације, о оријенталцима и о средњоевропљанима. Међу овим последњим најбројнији су Аустријанци и Немци, односно људи који у Босну долазе рзаним поводима из Аустроугарске и шире Средње Европе. За Андрићеве ликове Аустријанаца и Немаца, закључено је, након исцрпне анализе, да су „обликовани на основу ауторовог изузетно доброг познавања аустријске и немачке историје, језика, културе, књижевности, уметности и етнопсихолошких особина аустријског и немачког човека уопште“ (Глишовић 1981: 760).

Узимајући јунаке за своја дела, поготово за два недовршена романа, Аустријанце и Немце, Андрић им није приступао идеолошки, нити је било на који начин желео да их карикира или негативно маркира као припаднике народа с којима је у два наврата, у ратним условима, био у конфликту. Једино се може рећи да се у његовим делима насталим за време или после Другог светског рата осећа у узгредним опаскама о карактерним особинама и моралном профили јунака местимично одсликан стереотип који је о Немцима у свету створен тада или доцније. Најбоље, можда, у приказу два аустријска конзула у Травнику у време Наполеонових ратова. За фон Митерера рећи ће приповедач да је на њему ве „било круто, ћошкasto, чисто и уредно, али скромно и 'комисно', као да је све, и човек и мундир, било малопре набављено из неког царско-краљевског магацина за хитно формирање једног осредњег пуковника“ (Андрић 1996³: 99). Ипак је фон Митерер, упркос германске крутости и исправности, поседовао „неку нему доброту и заувек скривену душевност“. Фон Паулић не поседује ни једно ни друго, нити испољава било какве емоције, и делује као хладни и савршени аутомат у људском облику: „Цео тај необично лепи човек кретао се и живео као у каквом студеном оклопу иза којег се губио сваки знак личног живота или људских слабости и потреба“ (Андрић 1996³: 317).

Ликови у Андрићевим делима пореклом из Аустроугарске монархије издвајају се по једној другој особености – рођени су из укрштених бракова или су понемчени и представљају мешавину

различитих народа и најчешће су полиглотског језичког образовања. И фон Паулић, са свим својим савршенством људског аутомата није чисти Немац: потиче из понемчене богате загребачке породице, а једино му је мајка била Немица пореклом из Штајерске. Остали ликови Аустријанаца у Андрићевом делу сличног су мешаног порекла. Ана Марија је такође особа из мешовитог брака. Макс Лвенфелд („Писмо из 1920. године“) рођен је у Сарајеву, отац му је покрштени Јеврејин из Беча, а мајка кћи италијанске баронице и аустријског поморског официра из Трста. Ромуалдо Беронек (прича „Циркус“) потиче од мајке Италијанке, отац му је Чех, а супруга Етелка Мађарица.

Од тих личности не разликују се ни оне за које није поменуто да су из мешовитих бракова, али су одавно понемчене и изгубиле су све ознаке своје некадашње етничке припадности. Такав је фон Леденик (прича „Љубав у касаби“) који је одрастао у Бечу, а води порекло из хрватске племићке породице. Сличан му је Антон Калина („На обали“) који потиче из понемчене чешке породице, док му је супруга Флора од оца Румуна, фанатичног поклоника немачке културе. Најзад, давно је понемчена породица генерала Радаковића („Змија“), Бечлије, која је „већ сто и педесет година давала Царству више официре“.

Све су те личности изгубиле властити национални и психички интегритет и идентитет, па су, могуће, склоније експесима, морално проблематичан и бизарном понашању. Андрић их је због тога и уводио у своје дело. Њега није занимало да шире образлаже историјски и социјални аспект једне и друге појаве (националног мешања и асимилације), већ је настојао да постигне ефекте приповедајући о личностима без идентитета и које заобилазним и проблематичним путевима треба да се докажу као људска бића. Такве личности више су склоне трагичним перипетијама него оне које су чврсто укотвљене у оквире једне нације, језика и вере. За писца Андрићевог кова инспиративна је била отвореност тих личности према свим животним изазовима и он их је проналазио у национално мешовитој средини Аустроугарске монархије.

Андрићев први недовршени роман „На сунчаној страни“ је парадигматичан за све оно што се доцније појављивало у начину његовог третирања средњоевропске средине, њених личности и политичких прилика моралних, психолошких и филозофских проблема, као и уопште за једну врсту типске средњоевропске прозе у којој је изражен конфликт између осетљивог појединца и друштвене заједнице, оличене у моћној држави. Парадигматичан је и као дело у коме је писац први пут покушао да прикаже распад једне буржоаске породице и однос државе према својим поданицима. При том је контрастирао личности супротстављених профила и понашања.

Иако није довршен, нити се зато вредносно може мерити са доцнијим Андрићевим остварењима, роман „На сунчаној страни“ значајан је и као пишчев покушај да личну биографију претвори у роман и тако наративује расположења и дилеме из песама у прози „Ех Pontu“ и „Немири“ и да драматизује своја некадашња тамничка искуства на приповедачки сложенији начин и мање биографски препознатљив. То му, изгледа, није пошло за руком, због чега је и одустао од писања романа³.

Главни јунак романа јесте Сарајлија Тома Галус из мешовите породице, од оца досељеника из Бургеланда Албана Галуса (вероватно понемченог Јеврејина) и Српкиње из богате куће Хаџи-Томе Станковића. За те податке о јунаку читалац сазнаје из романа „На Дрини ћуприја“, где је приказан у тренутку кад се, после завршетка сарајевске гимназије, спрема да пође на студије у Беч. У роману „На сунчаној страни“ затичемо га касније када се у лето 1914, послеведеног распуста у Адену, враћа на лађи Хелголанд у домовину. У тршћанској луци бива ухапшен: у наступу сунчане еуфорије, која га прати још из Адена, и нагло букнуле радости пева гласно, због чега је полицији сумњив и она га спроводи у тршћанску хапсану Коронео. Роман је прича о томе шта млади јунак, најчешће оловљаван као младић, преживљава у тамници, чега се сећа и с каквим личностима долази у додир. А све те личности су или из Беча или су у некој вези са тамошњим животом и светом. Босна и Сарајево су готово искључени из јунакових ремисценција, макар у тексту који је написан, са изузетком једног присећања на дечачки страх од полицајца у Сарајеву или на причу о вишеградском звону коју је испричао младој Финкињи Алиси Картанен и њеном брату. Све остало је везано за Трст и Беч, за тамошње прилике и личности.

Није случајно то што је Андрић за место младићевог хапшења изабрао Трст и тиме је настојао да отклони читаочев поглед од стварних биографских података о властитом хапшењу у исто време које се догодило у Сплиту (Андрић 1994: 16–20). Географско померање радње из стварног Сплита у имагинарни Трст није могло значити само прикривање биографских детаља, већ и пишчеву жељу да своје јунаке види у сличном

³ Теза коју је заступала Жанета Ђукић-Перишић у својој књизи *Кавалер светог духа* могла би се свести на следеће: Андрић је у роману „На сунчаној страни“ писао аутобиографско дело, у коме је хтео да наративно проговори о оним искуствима у тајници која се учвајају у „Ех Pontu“ и „Немирима“, а да се биографија у делу не препозна. Кад је осетио да то није могуће, напустио је писање таквог романа. Њену тезу потврђује Андрићева пријатељица Лепосава Бела Павловић причом да јој је писац донео делове романа да прочита. Кад је она рекла да је реч о његовој личној биографији, одговорио је: „Човек не сме да говори сам о себи. Ја поготово не бих хтео да откривам своју душу тако јавно. То није у реду. Хвала Вам. Сад знам да нећу никад све те цедуље саставити у један целовит роман“ (Павловић 1989: 150).

конгломерату нација и култура блиском оном у Бечу. Због тога се и говори о специфичном феномену тршћанства, као мешавине различитих културних и књижевних компоненти, у историји Средње Европе. (Konstantinović. Rinner: 348–354). Такав град био је идеално место да буде трансмисија свега онога шта се дешавало у Бечу и да тако створи позорницу која ће бити погодна за драму једног балканског младића окривљеног за побуну у тренутку избијања велике светске ратне катастрофе.

Истовремено, град какав је Трст могао је да буде покриће за живот Андрићевих типских јунака мешовитих крви, језика и култура. Њима је било једноставно да се померају из Беча према северу данашње Италије, односно западу тадашње Аустроугарске монархије у чији је састав улазио. И пре тога јунаци Андрићевих дела средњоевропске припадности долазили су из Беча или ишли на школовање у тај град. У том погледу могло би се рећи да је Беч, не у мери као код Црњанског⁴, једно од важнијих места Андрићеве прозна топографије, у коју је са недовршеним романом „На сунчаној страни“ уцртао о Трст.

У Трсту је, наиме, заточен бечки студент Тома Галус по повратку из Африке. У тамници, у две ћелије (број 115 и 38), он проводи тамнички живот у колективу (у првој) и у друштву само једног појединца, убаченог пацова и криминалца Франца Постружника (у другој). Преко ове личности, пореклом из Беча, уведен је и тај град у причу о заточеном младићу Томи Галусу. Казивањем о последњем криминалном делу Франца Постружника, због ког се и нашао у затвору заједно са главним јунаком, створен је заплет чије се радње протежу између Беча и Трста. Тиме је дат и повод да се уведе мноштво личности на начин типског психолошког средњоевропског романа.⁵

Највећи део тих личности потичу из мешовитих бракова које су се приклониле најбројнијој нацији у Аустроугарској и њеној култури: немачкој. Писац их уводи и у најдужи део романа „Проклета историја“. Ту приповеда о томе како је педофил Франц Постружник, два пута пре тога осуђиван због педофилије, криминалним актом фалсификовања менице и кориштењем свог положаја књиговође богатог индустријалца Армина

⁴ Радња драме Црњанског „Маска“ одиграва се у Бечу исте године (1851) кад и радња Андрићевог романа „Омер-паша Латас“. Знатан део романа „Друге књиге Сеоба“ такође се дешава у Бечу, а у том граду је ситуиран и почетак романа „Дневник о Чарнојевићу“ (Вучковић 2006 : 127–247).

⁵ И Галусов друг у поглављу „На сунчаној страни“, с којим заједно мотри плаву госпођу на балкону преко пута тамничког прозора и свађа се због тога с пакосним чичицом, потиче с Југа и родом је из Боке, а „по жељи родитеља студирао је права у Бечу“.

Салцера из Тржића (има филијале у Бечу и Трсту), успео, уценама и спретним махинацијама, да разори индустријалчеву породицу и њега самога отера у пропаст и смрт. У причи о историји те породице посебно место припада индустријалчевој жени Ирени Кларетић, чије љубавне авантуре између Беча и Трста у највећој мери доприносе да се тја део романа „На сунчаној страни“ доживи као типична историја породичних бродолома, у сенци финансијских и берзанских пословања, толико карактеристична за западног приповедача.

Ирена је један од Андрићевих женских ликова, формиран у атмосфери лагодног и изазовног живота у Бечу. Њен лик обновиће се у Ани Марији, фон Митерерој супрузи из „Травничке хронике“, и Иди Дефилипс, односно Омеровици Саиди хануми из „Омер-паше Латаса“. Све су оне из мешовитих бракова и то као да делимично условљава њихове доцније фрустрације и драме. Ирена је кћерка високог финансијског чиновника понемченог Хрвата, а њена мајка је, по свој прилици, Немица („оженио се једном ружном и имућном девојком из околине Беча“). Ирена је, као и Ида Дефилипс, њена доцнија копија, девојка изузетне лепоте и „проводила је време у јахању и забавама, у друштву младог и веселог света, зими у Бечу, а лети у Бадену“ (Андрић 1994: 14). Тако је упознала свог будућег мужа, Армина Салцера, покрштеног Јеврејина, који ју је видео у Бадену крај Беча на тркама и толико га је импресионирала да се убрзо њоме оженио. Добили су две кћерке, а после тога она је стекла бројне љубавнике и проводила је време између Трста, где су јој деца и муж, и Беча у коме се сусреће са својим љубавницима. У међувремену јој је умро отац кога је изузетно волела, као и Ида Дефилипс свога.

Њени љубавници су и појединци из бечких књижевно-уметничких и журналистичких кругова. Уводећи их у радњу свога романа, Андрић је поступио на начин типичног средњоевропског писца који говори о проблематичним егзистенцијама из света књижевности, новинарства и музике и то на веома општар начин. Први њен нереализовани љубавник, из времена кад је имала тек петнаест година, био је А. Фрај, познат у бечким круговима као писац фељтона и новинских чланака и велики заводник који се доцније олињао и постао у Салцеровој породици финансијски посредник и безопасни кућни пријатељ, а, у ствари, нека врста тајног аранжера љубавних и других авантура Салцерове супруге. Други је Рихард фон Кнауф, „позоришни човек и писац од имена“, с којим је Ирена најдуже живела и описала однос двоје хладних и егоистичних љубавника као „љубав змија“. Трећи је био Маестро Вушић, „ђак бечког конзенварторија, аутор симфоније ‘Свето пролеће‘“. На крају, кад је неутажива еротоманка Ирена пронашла љубавника у лику понемченог Хрвата, барона Борчаја, неурастеничног младића, маестро Вушић, у заједници са Постружником,

упушта се у изнуђивање новца, што младића доводи до самоубиства, као и његову оцвалу љубавницу после тога.

Требало је опширније описати заплет у најдужем делу недовршеног романа „На сунчаној страни“ да би се видело у којој мери је Андрић демантовао Исидору Секулић, написавши дело типично западњачке прозе, са познатим стереотипима удела разорне и самосвесне жене у пропадању буржоаске породице, са сликама финансијских махинација и проневере, са атмосферама и ликовима високо развијене урбане бечке средине. То је изискивало и поступке класичних заплета криминалистичког типа – поступке презентирања кратких породичних историја из прошлости сваке личности и логичне повезаности основних сижејних линија приче. А све је то било далеко од спонтаности и лежерности источног приповедача који делује сугестијом приповедања, а не узбудљивошћу психолошке анализе.

Још једном особином Андрић је био близак немачким проповедачима крајем 19. и почетком 20. века. И то онима за које се зна да их је читао или их је могао читати. Тројицу међу њима треба посебно поменути: то су Фридрих Ниче, Томас Ман и Херман Хесе. Ниче је у књизи „Рађање трагедије“ указао на карактеристике и дихотомије донизијског и аполинијског начела у уметности. Немачки писци који су били опседнути великим филозофом, попут Хесеа и Мана, Ничеов филозофски нацрт варирали су у својим делима, указујући на односе личности различитих профила, духовних склоности, психичких предиспозиција које се међусобно везују и одбијају на темељу таквих супротности, а шире на основу искључивања духовног и телесног, рационалног и ирационалног, добра и зла у њиховим карактерима.

Андрић је у роману „На сунчаној страни“ доследно употребио технику контрастирања личности супротстављених особина које их стављају на сасвим удаљене половине људске врсте. Он је, уз то, сукоб апсолутног идеализма и моралног чистунства главног јунака Томе Галуса и суровог материјализма и искварености његовог опонента Франца Постружника сагледавао у знаку библијског топоса о Христу и сатани и околности да је Постружник као убачени шпијун део државног апарата и тиме носилац њеног зла које чини невино окривљеном појединцу. Тако је Франца Постружника учинио и најнегативнијом личношћу своје прозе уопште.⁶

У истој затворској ћелији број 38 нашли су се млади и невино осуђени студент Галус, пројектована фигура идеалисте и занесењака,

⁶ О томе сам опширније писао у расправи „Трагови библијског мита у роману ‘Омер-паша Латас’“ (Вучковић 2002: 211–217).

Христа, и стари и мрачни калкулатор, фалсификатор и педофил Постружник – оличење ђавола. Галус је пре четири године, кад је постао бечки студент, ушао у кризу: „Прва година Галусових студија у Бечу била је за њега тешка и пуна немира и несналажења, који су га доводили час до нездравих егзалтација, час до дубоке потиштености“ (Андрић 1994: 77). Галус је такав остао и доцније и такав је, у стању егзалтације, ухапшен у трпшћанској луци. За то време Постружник је починио три тешка недела педофилије и фалсификовања у циљу уцене. Та два човека нашли су се у истој затворској просторији: један настојећи да очува свој интегритет и да се спасе шпијунових провокација и откривања греха који и не постоји, а други сав усмерен да учини све супротно, што доводи на крају до њиховог вербалног сукоба и Галусовог неочекиваног прихватања улоге револуционара коме је, наводно, циљ да руши аустроугарско царство. Представљајући Постружника тако, у крајње негативној улози, Андрићев приповедач не избегава да га назове Сотонимом и то понавља често, чиме потенцира његов психички и морални негативизам и на тај начин појачава дихотомију два лика придајући им универзално и митско значење.

Међутим, Андрић није остао само на овом контрасту између две личности. Оживљавајући Постружникову прошлост на основу његових властитих казивања и сећања, Андрић је увео још један лик који му је у свему супротност, али који је с њиме зближен управо том цртом другости. Реч је о сину једног богаташа, Бахману, који је студирао у Бечу, но брзо је напустио студије, написавши истовремено књигу стихова и филозофске прозе коју су језуити спалили, а он никад више није покушао да је врати у живот, већ се посветио стицању богатства, премашивши у томе оца. Није престао, међутим, да младим слушаоцима у шетњи поред мора излаже своју филозофску визију, према којој је човечанство од самог почетка поведено кривим путем, а једном мисаоном операцијом може се вратити на полазну тачку, што ће му донети срећу. На крају Бахман се ипак убио. Млади Галус, слушајући Постружникове опаске о свом другу који је ведро и весело мислио и такав био у животу, морао сваки пут да се запита, како је могуће да је постојала и да постоји веза између тога чистог и отменог човека и овога Постружника, огрезлог у лажи, шпијунству и злу сваке врсте?“ (Андрић 1994: 107). Закључак би био садржан у тврдњи коју је Андрић често изрицао управо тридесетих година: да граница између добра и зла није увек јасно повучена, како се могло учинити младом човеку, и да су једно и друго међусобно помешани и нераздвајни.

Технику контрастирања ликова на основу њихових моралних и психичких профила применио је Андрић и у свом последњем и недовршеном роману „Омер-паша Латас“. Да ли због тога што је желео да искористи у новој форми неке замисли свог првог романа, који је рано

одбацио, тек у „Омер-паши Латасу“ Андрић понавља слично моделовање супротности. На првом месту је контрастирање ликова различитих предиспозиција и етичких карактеристика. На једној страни су они чија је мисао чиста и јасна и који ствари виде трезвено, просветљене својом унутрашњом стабилношћу и чврстином, а на другој су ликови чији свет је помрачен ирационалним хаосом или злим намерама какав је свет Омер-паше Латаса. И управо је Омер-паша Латас у једном поглављу романа суочен са херцеговачким великашом Петром Зимоњићем који својом стаменошћу и достојанством стоји као неосвојива тврђава пред проблематичним намерама моћног, а у себи ипак пољуљаног турског великодостојника и потурчењака Омер-паше Латаса. У истом положају је и покварени паша у односу на суптилног и психички нестабилног сликара Караса. На другој страни, тај исти сликар, са својим траумама и депресијама, супротстављен је фра-Гргу Мартићу који види јасно и очима домаћег интелектуалца његово хаотично психичко стање у новој средини, па ће духовитим опаскама покушати да га отрезни и уразуми. На сличан начин, Омер-пашин пуковски лекар, Аустријанац Фриц се издваја, ваљда и због тога што једини није променио веру, својом ведрином и духовитим шалама, изреченим најчешће на латинском, од осталих чланова и потурчењака и из муртад-табора.

Међутим, контрастирање ликова није поступак који би био у првом плану „Омер-паше Латаса“ који га доводи у везу са првим романом „На сунчаној страни“. То је пре околност да је Андрић својим последњим романом поново извео на књижевну позорницу средњоевропске ликове и интензивирао њихове дилеме људи који су изгубили своју нацију, културу и религију и нашли се на туђем тлу етнички шароликом као и оно у Бечу и Трсту из романа „На сунчаној страни“. Изгледа као да је писац нашао начина да на позорници чији су власници Турци и њихови поданици изведе људе хришћанског порекла да ту одиграју своје улоге за кратко и нестану. Нешто слично учинио је Андрић и у роману „Травничка хроника“ и у времену које је непуно пола столећа претходило оном из „Омер-паше Латаса“. Само, позорница тога романа није било Сарајево већ Травник, а претежан део хришћана нису били средњоевропљани већ Французи и појединци са Леванта. Зато ту није ни могао да се експонира проблем конвертитства који би био специфично балкански и средњоевропски као у „Омер-паши Латасу“. Два аустријска конзула и супруга првог фон Митерера Ана Марија могли су да буду представљени као обрасци понашања аустријских поданика у босанској средини, а не као специфичности средњоевропског простора и менталитета који карактерише укрштање и мешавина народа, вере и језика. А управо је то главна особеност романа „Омер-паша Латас“ која га у многоме спецификује и највише приближава роману „На сунчаној страни“. Изглед као да је писац

преобукао некадашње глумце, обукао их у оријентална одела и дозволио им да, у тој двострукости своје садржине, изводе игру на новој и њима туђој сцени.

И заиста, кад се погледа историјски, изгледа помало чудно да у турском Сарајеву средином 19. века (тачније 1851. и 1852.) јунаци романа буду претежно некадашњи хришћани пореклом из Средње Европе, а да домаћи Турци или дошљаци из Турске буду у позадини и дати као део декора према коме се некадашњи хришћани односе углавном негативно. Сви главни ликови у роману Омер-паша Латас потичу из тадашње Средње Европе и већином су држављани Аустроугарске монархије, иако је та држава у то време била још далеко од помисли да припоји себи Босну и Херцеговину. То су главни јунак Омер-паша Латас, његова жена Саида ханума, сликар Вјекослав Карас, аустријски конзул Димитрије Атанацковић, Саидин мајордом, како га назива, Костаке Ненишану, сви официри Омер-пашине војске из муртад-табора, а и највећи део војника.

Занимљива је као личност Омер-пашина жена Саида ханума. У многоме, као што је речено, она је копија Ирене Кларетић из романа „На сунчаној страни“. Разуме се, није рођена Бечлијка као ова, али је студирала у Бечу, ту стекла пријатеље и ушла на велика врата, као пожељна лепотица, у високе бечке кругове. На свој начин јој је блиска и Бечлијка Ана Марија из „Травничке хронике“. Све три су лепотице из мешовитих бракова необичног понашања и ретке својеглавости. Ана Марија, лепа и сувише живахна девојка, била је „кћи војнослужбог официра, понемченог Пољака и једне мађарске баронице без иметка“ (Андрић 1996²: 100). Саида ханума, односно Ида Дефилипс, рођена је у Брашову у Румунији, али њени давнашњи преци везани су за Беч и Немачку. Тако се њен прадеда, дошавши из Фурланије у Брашов, приженио уз богату немачку протестантску кућу. У оцу је преовладао „утицај германске гране у породици“, а „наслеђено богатство му је омогућило да неколико година проведе на студијама у Немачкој и Француској“. Доцније се оженио Мађарицом, „младом бесном и настраном девојком врло рђава гласа и владања“ (Андрић 1996¹: 155). Из таквог брака рођена је Ида Дефилипс.

Била је веома везана за оца и сваког распуста путовала је с њим заједно по Аустрији и Немачкој. По завршетку музичке школе провела је три године у Бечу код композитора Чернија. Очева смрт дубоко ју је потресла, али се она пре тога дружила са богатим кнезом Николаем Гиком који јој постао мецена и омогућио јој је „приступ по аристократским бечким кућама, и очински бринуо о њеном развоју и напретку“ (Андрић 1996¹: 159). Ту је постала предмет сваковрсних мушкарачких пожуда и прогањана, због чега се вратила у Румунију и тамо на једном балу упознала Омер-пашу Латаса и постала му жена Аида ханума – особа без свог језика,

домовине и идентитет, а као и већина осталих личности у роману „Омер-паша Латас“, што ће све учинити да је почела рано да пије и пада у стања раздражености и хистерије кад грди све и свакога, а најчешће Босну и Сарајево.

Сличан је по неочекиваним преокретима и животни пут Омер-паше Латаса. Родом из српске породице у Хрватској под именом Мића Латас, он је захваљујући своме оцу, нижем војноадминистративном службенику у рангу фелдвобела, успео да се упише у средњу школу у Госпићу, да би убрзо затим прешао на бесплатно школовање у кадетској школи у Задру. Пред њим је, као пред веома даровитим младићем, био отворен пут успона до највиших чинова у аустријској војсци и на крају до понемчавања – будући да му је и отац био војно лице, попут породице генерала Радаковића из приповетке „Змија“. Али управо се тада дешава да је његов отац извршио проневеру, због чега је био избачен из војне службе. Тиме је младић жигосан и онемогућено му је било напредовање у војсци, због чега преко Србије бежи у Турску и тамо постаје војсковођа који сурово гуши све побуне у тој земљи и немилосрдан је у обрачуну са побуњеницима, па и са царевим непослушницима, домаћим муслиманима у Сарајеву и Босни и Херцеговини. Омер-паша Латас је постао нешто треће од онога што је био и што је потом хтео да буде, чиме се могу, делом, објаснити и његови крволочни испади.

Србин је и аустријски конзул у Сарајеву Димитрије Атанацковић родом из Сремских Карловаца и, према пишчевом наводу, даровит бечки студент⁷. Он није конвертит, али је ревносним служењем у аустријској дипломатији потпуно изгубио свој национални идентитет, па, иако није променио веру, понаша се на начин осталих конвертита: подваја се у себи, распет је дилемама које га опседају и без чврстине је карактера и смисла за хумор коју поседују они појединци који су сачували целину своје личности и нису се никоме приклонили. Такви су Богдан Зимоњић, фра Грго Мартић и доктор Фриц.

Богдан Зимоњић у дијалогу са Омер-папом Латасом излази као победник и успева да пашу понизи захваљујући својој духовној стамености, укорењеној у патријархалном одгоју и православној вери. Фра Грго Мартић своју надмоћ у дијалогу са неурастеничним сликаром Вјекославом Карасом

⁷ Према фра Гргу Мартићу, који је познавао Атанацковића као стварну личност, конзул је положио докторат на Пештанском универзитету у шеснаестој години и био је изузетно обдарен човек. Кад је умро у Сарајеву 1857. године, службу су му служили и православни и католички свештеници. (Види о Атанацковићу, о стварном и књижевном лику, у мојој студији „Историјски оквири романа ‘Омер-паша Латас‘“, „Андрић – историја и личност“).

доказује трезвеним поимањем живота које изражава у духовитим опаскама и саветима лабилном уметнику. Фра Грго је брзо уочио две сликареве слабости: да превише пије и много и отворено прича, па га саветује: „Него послушај ти мене: долијевај увијек мало воде у вино, а оно што имаш да кажеш, казуј више бојама на платну него ријечима пред људима“ (Андрић 1996¹: 94).

Посебно је интересантан лик пуковског лекара Аустријанца Фрица. Он припада муртад-табору, односно Омер-пашином кажњеничком одреду који је састављен од појединаца припадника различитих средњоевропских националности и потурчењака, а највише је Пољака, Мађара и понешто Немаца, Италијана, Грка и Јермена. Домаће муслиманско становништво, међутим, види да ти исламизирани некадашњи хришћани „носе низамске униформе и имају муслиманска имена, али су неверници и подмукли непријатељи свега што је муслиманско“ (Андрић 1996¹: 33). И кад их стави под лупу у некој критичној ситуацији, писац их показује не толико као мрзителие ислама колико као несрећне људе изгубљеног идентитета и разореног интегритета који алкохолем, вајкањем и проклињањем свега што је оријентално и босанско затомљују своју унутрашњу психичку неравнотежу. Приказао их је у једној сцени („Вино звано жилавка“) кад се опијају познатим мостарским вином; теревенку је организовао артиљеријски пуковник Ариф, Пољак Сигмуд Еринг, а на окупу су још четири Пољака, три Мађара и доктор Фриц. Са изузетком овог последњег сви су потурчењаци. Говори се на неколико језика и „у сву ту вавилонску мешавину, доктор Фриц убацује с времена на време неку од својих многобројних латинских сентенција у стиху или у прози“ (Андрић 1996¹: 67).

Доктор Фриц се издваја не само својим дубоким басом и сјајним погледом, већ и тиме што је једини задржао своје име и своју веру и духовитом надмоћи над својим друговима који се брзо губе у празним разговорима, што се посебно види у поглављу „Фебруар месец у Сарајеву“. Да би отклонио сумње из Цариграда како је наклоњен хришћанима, Омер-паша је наредио да се сунете они који су примили ислам, а пре тога то нису учинили. Веселјак доктор Фриц је у друштву двојице потурчењака, међу којима се истиче капетан Реуф, истурак „велике италијанско-мађарске породице Нађ-Маруси“. У страху пред оним што предстоји Реуф прича о женама, а доктор Фриц примећује у шали да је он човек који није у стању да изађе на крај са женама и то изражава на немачком: „Reuf ist ein Mann, der mit Frauen nicht fertig wird“ (Андрић 1996¹: 264).

Андрић не издваја ликове појединаца, који су сачували интегритет вере, нације и личности зато што би био убеђен да су они вредносно квалитетније, већ зато што жели да њиховим присуством и поређењем са онима мешаних крви, вера и култура, покаже сву драму личности без

личног достојанства и да их тиме учини правим књижевним јунацима модерне приповедачке прозе. Једино захваљујући њима могуће је остварити истинске заплете и интензивну радњу. А управо они који су долазили из Средње Европе на Балкан, желећи да смире изазове крви или бунећи се против тамошњих политичких прилика, губили су, преверавањем или мешањем, стабилност и покушавали да се идентификују са нечим другим и новим, а у том нису успевали. И у томе је њихова лична драма.

Није увек потребно да појединац остане без окриља властите нације и вере, па да изгуби равнотежу и почне трагати за лажним привидима. Такав је сликар Вјекослав Карас. Он је рођен у Карловцу од оца и мајке Хрвата. Ту је стекао провинцијску сликарску репутацију, па је послат на продужене студије сликарства у Рим и Фиренцу, у очекивању да ће постати знаменити сликар. Међутим, Карас се у великим италијанским градовима полако губи и инспирација му пресушује, иако је ту „наишао на разумевање аустријског амбасадора и додељен му је атеље у близини Амбасаде“. Његов блиски друг и пријатељ у Риму био је бечки сликар Карло Мајер. После деветогодишњег боравка у Италији вратио се у Загреб и постао учитељ сликања. Одатле се упутио у Босну да направи портрет великог турског војсковође Омер-паше Латаса. Сањарећи о том свом будућем портрету у природној величини, Карас не жели да виси „негде у Сарајеву или Цариграду, не у Турској, него у царској галерији усред Беча“ (Андрић 1996¹: 118).

Проблем Караса као уметника и човека је у томе што није у стању да интегрише све духовне компоненте које чине његову личност, већ се сукобљавају у њему на исти начин као и других појединаца из Средње Европе који су распети између својих различитих крвних, породичних и верских егзистенција. Зато је и могао привући Андрића да га као историјску личност, попут Омер-паше Латаса, фра Грга Мартића, Богдана Зимоњића и Димитрија Атанацковића, уведе у свој роман и да га представи као типичног јунака подвојеног између трагања за женом и повремених уметничких егзалтација које дају половичне резултате. Међутим, и такав, Карас се својом чистотом и идеалистичком занесеношћу разликује од моралних креатура у лику уметника из романа „На сунчаној страни“. Два романа ипак зближава и та појединост да уметник, онакав какав је био и живео у неком добу новије историје, постаје предмет Андрићевог интересовања и критичког сагледавања.

А то је само један од елемената који приближава први и последњи Андрићев незавршени роман. Најближи су међусобно ипак по пишчевом настојању да уведе у роман и поменуту трећу групу ликова и тиме докаже како њему није могао бити близак као тема само домаћи човек из Босне,

нити онај који је упознао у детињству, а корени су му у исламској религији, у турској држави и источној култури, већ и појединац који је потицао из Средње Европе, а ветрови историје су га доплавили у Босну и измешали са домаћим живљем и проузрочили укрштања и асимилације које су карактеристичне управо за средњоевропски географски и историјски простор.

И у другим Андрићевим делима присутан је тај човек, али више узгредно дат. Тек га је у недовршеним романима *На сунчевој страни* и у *Омер-паша Латас* Андрић приказао интегрално и са специфичностима које на другим местима нису у тој мери изражене. Приказао га је и у посебној форми и поступцима контрастирања ликова да би се тако истакла универзална људска понашања, уопштена у митским представама, или пак да би се подвукла драма појединаца са раскршћа вера и култура. То је оно што је заједничко овим романима и што је могло дати повода да се истовремено анализирају, иако су временом писања знатно одаљени један од другог.

Литература

Андрић Иво 1994: *На сунчаној страни*, Нови Сад.

Андрић Иво 1996¹: *Омер-паша Латас*, Београд.

Андрић Иво 1996²: *Травничка хроника*, Београд.

Андрић Иво 1996³: *Стазе, лица, предели*, Београд.

Глишовић Душан 1981 : Ликови Немаца и Аустријанаца као структурни елемент у

Андрићевом књижевном делу. In: *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и култур*. Београд.

Живојиновић Бранимир 1962 : Иво Андрић и немачка књижевност. In: *Иво Андрић*. Београд.

Konstantinović Z. / F. Rinner, 2003 : Das Phänomen de Triestinität. In: *Eine Literaturgeschichte Mitteleuropa*. Bozen.

Павловић Лепосава Бела 1998: Сећање на Иву Андрића. In: *Свеске Задужбине Иве Андрића*. Београд.

Секулић Исидора 1977: Исток у приповеткама Ива Андрић. In: *Критички радови Исидоре Секулић*. Нови Сад – Београд.

Вучковић Радован 2002: Трагови библијског мита у роману *Омер-паша Латас*. In: *Иво Андрић – историја и личност*. Београд.

Вучковић Радован 2006: Од *Маске* до *Сеоба*. In: *Војвођанска књижевна авангарда*, Зрењанин.

Radovan Vučković (Belgrad)

Die mittelalterliche Komponente in Andrićs unvollendeten Romanen „Na sunčanoj strani“ und „Omer-paša Latas“

Андрић је у истој мери колико источни приповедач, зато што говори о темама и ликовима пореклом са Истока и у почетку начином источног приповедача, у још већој мери типичан западни писац рационалне духовности, прецизне и јасне мисли који аналитичким путем и критички сагледава личности и историјска стања и појаве. Он је то морао да чини и стога што је знатан део његових личности пореклом са Запада, односно претежно из Средње Европе које потичу из националног мешовите средине и требало је показати како се као такве понашају у условима заједничког живота и укрштања сваке врсте. Највише је таквих личности и стања у романима *На сунчаној страни* и *Омер-паша Латас*. Циљ овога рада био је да истакне средњоевропска компонента у Андрићевом делу и покаже шта је за Андрића значило то што је живео и стварао у таквој средини, добро је упознао и представио и у својим недовршеним романима.

Радован Вучковић
Београд
Србија

Arno Wonisch (Graz)

Andrićs Grazer Werke: Distanz zwischen der Sprache des Originals und der Übersetzung

In vorliegender Darstellung soll ein Blick auf persönliche Erfahrungen bei der Erstellung von Übersetzungen Andrićs in Graz verfasster Werke ins Deutsche geworfen werden. Insgesamt schrieb oder veröffentlichte Ivo Andrić in seiner in Graz verbrachten Zeit 19 literarische Werke, die im Folgenden auszugsweise einer kurzen Analyse unterzogen werden, wobei Schwierigkeiten bzw. Zweifelsfälle bei der Übersetzungswahl exemplarisch dargestellt werden.

Das wissenschaftliche und literarische Schaffen von Ivo Andrić ist in sprachlich-translatorischer Hinsicht in mehrerlei Kontexten zu sehen, die (a) mit des Autors historischen Sujets aus seiner bosnischen Heimat und dem dort anzutreffenden Teildualismus slawisch-turksprachlicher (bzw. arabischer und persischer) Idiome, (b) mit national-regionalen Besonderheiten (landschaftliche Gegebenheiten, Toponymie), (c) dem langjährigen diplomatischen Dienst in insgesamt acht Staaten und (d) dem wesentlichen Umstand, dass Andrićs umfangreichste und bekannteste wissenschaftliche Arbeit, seine Dissertation, auf Deutsch erschien, in Verbindung stehen. In folgender Darlegung soll – angesichts des Ortes unserer Zusammenkunft – ein Blick auf all jene literarischen Werke geworfen werden, die der Literaturnobelpreisträger während seines knapp zweijährigen Aufenthaltes in Graz meist wohl nur rund 200 Meter von diesem Saal entfernt verfasste. Dieser Blick soll sich hierbei im Besonderen auf den Prozess und das Ergebnis der Übertragung von Andrićs Texten aus der Originalsprache ins Deutsche und die damit verbundenen Fragestellungen und Schwierigkeiten richten.

Von all den Städten, in denen er sich Ivo Andrić während seines diplomatischen Dienstes aufhielt, war die steirische Landeshauptstadt seine längste Station. Seine diplomatische Karriere nahm im Jahre 1920 in der Gesandtschaft beim Heiligen Stuhl seinen Anfang, woraufhin in den folgenden zehn Jahren ein Konsulat auf das andere folgen sollte: 1921 Bukarest, 1922 Triest, 1923–1924 Graz, 1926 Marseille, 1927 Paris, 1928 Madrid, 1929 Brüssel und 1930 Genf. Länger als in Graz hielt sich Andrić einzig in seiner Funktion als Botschafter in Berlin auf (1939–1941). Ivo Andrić war in den Jahren 1923 und 1924 in seiner Funktion als Diplomat im Dienste des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen und als Doktorand der Karl-Franzens-Universität in Graz wohnhaft. Dazu sei angemerkt, dass sich das zweite wesentliche Betätigungsfeld, das Verfassen der universitären Abschlussarbeit, für Andrić unvermittelt und wohl auch unerwünscht ergab. Denn erst auf Grund neuer gesetzlicher Regelungen sah sich der Literat und Diplomat gezwungen, für einen Verbleib im diplomatischen Dienst sein Studium an der

Karl-Franzens-Universität abzuschließen, was im Mai 1924 schließlich auch geschah. Die Tatsache, dass sich Andrić in Graz verfasstes Opus überaus umfangreich darstellt, mag angesichts des für ihn wohl unangenehmen Umstandes, seine Dissertation in kürzester Zeit verfassen zu müssen, bemerkenswert und verwunderlich erscheinen, doch geht aus seiner Privatkorrespondenz hervor, dass sein Arbeitsumfang in Graz im Vergleich zu früheren Konsulaten (vor allem in Triest) ein geringerer war.⁹³ Dazu schien sich Andrić Gesundheitszustand und sein Allgemeinbefinden etwas gebessert zu haben, wodurch sich ihm Möglichkeiten zu umfangreichem literarischem Schaffen eröffneten. Diese nahm der Literat offenkundig auch wahr, denn Andrić verfasste während seines Aufenthaltes in der steirischen Landeshauptstadt eine Reihe von Texten und veröffentlichte seine erste Sammlung von Erzählungen.

Insgesamt konnte dank der Informationen der Ivo-Andrić-Stiftung in Belgrad und anhand von Dokumenten und Schriftstücken aus Archiven und Museen festgestellt werden, dass Andrić in den Jahren 1923 und 1924 in Graz an folgenden literarischen Werken arbeitete bzw. diese veröffentlichte: **a)** Erzählungen (mit Nennung des jeweiligen Titels der deutschen Übersetzung): „Mustafa Madžar“ [„Mustafa Magyar“], „Rzavski bregovi“ [„Die □Rzavaer□ Berge“], „Ljubav u kasabi“ [„Liebe in der Kleinstadt“ bzw. auch als „Liebe in einer kleinen Stadt“ ins Deutsche übersetzt], „U musafirhani“ [„In der Klosterherberge“], „U zindanu“ [„Im Kerker“], „Iskušenje u ćeliji broj 38“ [„Heimsuchung in der Zelle Nr. 38“], „Na drugi dan Božića“ [„Am zweiten Weihnachtstage“], „Prvi dan u Splitskoj tamnici“ [„Der erste Tag im Gefängnis von Split“], „Noć u Alhambri“ [„Eine Nacht in der Alhambra“]; **b)** literarisch-publizistische Werke: Putopis „Kroz Austriju“ [Reisetagebuch „Durch Österreich“], „Pjesma nad pjesmama“ [„Das Hohelied der Liebe“], „Jovan Skerlić“ [„Jovan Skerlić“]; **c)** publizistische Texte: „Fašistička revolucija“ [„Die faschistische Revolution“], „Benito Mussolini“ [„Benito Mussolini“]; **d)** Schilderungen: „San o gradu“ [„Der Traum von der Stadt“] und **e)** Gedichte: „Slap na Drini“ [„Der Wasserfall an der Drina“], „Žeđ savršenstva“ [„Der Durst der Vollkommenheit“].

Somit entstanden während des Graz-Aufenthaltes von Ivo Andrić 18 literarische Werke (zehn Erzählungen, fünf publizistische Werke, zwei Gedichte und eine Schilderung), von denen fünf Erzählungen in den Jahren 1962 und 1963 nach der Verleihung der Literatur-Nobelpreise an Andrić ins Deutsche übertragen wurden. Als Übersetzer fungierten dabei der serbisch-stämmige und in Budapest gebürtige Milutin Doroslavac (der unter dem Pseudonym Milo Dor als Schriftsteller, Publizist und Journalist in Österreich Bekanntheit erlangen sollte), weiters Reinhard Federmann, Elemer Schag sowie Alois

⁹³ Brief an Zdenka Marković v. 13.2.1923. Zit. n.: Tošović 2008.

Schmaus. Zwei der drei Werke, „Mustafa Madžar“ – „Mustafa Magyar“ und „Ljubav u kasabi“ – „Liebe in der Kleinstadt“ wurden von einem Übersetzerduo, nämlich von Milo Dor und Reinhard Federmann, ins Deutsche übertragen, während Alois Schmaus als Übersetzer von „U zindanu“ – „Im Kerker“ und „U musafirhani“ – „In der Klosterherberge“ fungierte. Elemer Schag verließ der Erzählung „Rzavski bregovi“ ihre deutschsprachige Version, die er mit der Bezeichnung „Die Rzavaer Berge“ versah und dabei an das Toponym Rzav ein Adjektivierungssuffix anfügte, dessen korrekte Verwendung zu *Rzaver* anstatt *Rzavaer* hätte führen müssen. Bemerkenswert erscheint, dass die nachweislich erste veröffentlichte Übersetzung der Erzählung „U musafirhani“ – „In der Klosterherberge“ in der Publikation „Ivo Andrić: Die Novellen“ abgedruckt wurde, die im Jahre 1939, d. h. bereits einige Jahre nach der Machtergreifung der Nationalsozialisten und zwei Jahre vor dem NS-Angriff auf Jugoslawien im April 1941, in Kurrentschrift erschien.

In der nun folgenden Analyse sollen die Übersetzungen der 18 in Graz entstanden und mit Erscheinen des Buches „Der Nobelpreisträger Ivo Andrić in Graz“ nunmehr allesamt in deutscher Sprache vorliegenden Werke Ivo Andrićs einer kurzen Analyse unterzogen werden. In Anbetracht des großen zeitlichen Abstandes zwischen der ersten Übersetzung (1939), den Arbeiten aus den 1960er Jahren und den im August und September 2008 angefertigten deutschen Versionen der Texte Ivo Andrićs erfolgen zeitunabhängige Vergleiche stets gleichermaßen auftretender Schwierigkeiten beim Übertragen von Andrićs Texten in die deutsche Sprache.

Als auffallendes Merkmal sei zuallererst auf die erhebliche Abweichung des Textumfanges zwischen der Sprache Andrićs und dem Deutschen hingewiesen, die sich im Falle von Andrićs in Graz verfassten Werken und deren Übersetzungen (insgesamt sechs Übersetzende) wie folgt darstellt:

Titel	Wörter	Wörter	Zeichen	Zeichen
	(Original)	(Übersetzung)	(Original)	(Übersetzung)
Mustafa Madžar	5.014	6.289	23.024	23.343
Rzavski bregovi	3.383	4.256	16.730	23.845
Ljubav u kasabi	3.495	4.500	16.720	23.587
U musafirhani	3.379	4.390	15.435	22.163
U zindanu	2.060	2.459	9.175	12.770
Iskušnje u ćeliji broj 38	2.243	2.797	10.150	14.925

Na drugi dan Božića	1.700	2.071	7.688	10.774
Prvi dan u Splitskoj tamnici	1.214	1.621	5.712	8.473
Noć u Al-hambri	2.676	3.508	12.793	19.148
Kroz Austriju	1.644	2.227	8.087	12.913
Pjesma nad pjesmama	1.846	2.088	9.455	11.669
Jovan Skerlić	492	571	2.401	3.066
Fašistička revolucija	2.450	3.066	13.488	18.970
Benito Mussolini	3.529	4.303	18.300	25.348
San o gradu	1.129	1.452	5.324	8.040
SUMME	36.254	45.598	174.482	99.154

Absolute Wort- und Zeichenhäufigkeiten in 15 Grazer Werken
Andrićs im Original und in der Übersetzung

Die Differenz liegt somit im Falle der Wörter in den 15 untersuchten und in Graz verfassten Werken Ivo Andrićs bei 9.344 und jene der Zeichen bei 75.328, sodass sich ein eindeutiges Bild einer Redundanz der Deutschen im Vergleich zu Andrićs Sprache bzw. dem heutigen Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen ergibt. Diese lässt sich durch unterschiedliche grammatikalische Eigenschaften erklären, von denen als eines der vordringlichsten der 1) *Artikel* (bestimmt wie unbestimmt) im Deutschen angeführt sei. Folgende Beispiele lassen sich aus den übersetzten Texten exemplarisch darstellen:

a) *Jahao je šumom.* – *Er ritt durch den Wald.*

b) *Sutradan čaršija saznade.* – *Am nächsten Tag erfuhr das Städtchen.*

c) *Ulice rano izumrle [...].* – *Die Straßen beginnen sich bereits zu früher Abendstunde zu leeren [...].*

d) *Sa svitanjem sidoše bubnjari [...]. – Mit der Morgendämmerung kamen die Trommler [...].*

e) *Idem po knjižarama. – Ich sehe mich in Buchgeschäften um.*

Im Falle von Beispiel a) offenbart sich ein zusätzlicher Grund für die höhere Wörter- und Zeichenanzahl des Deutschen, der sich neben dem Artikel auch durch die obligatorische Verwendung der Präposition *durch...* für die Instrumentalkonstruktion *šumom* begründet. In Beispiel d) offenbart sich ein vergleichbarer Fall, wenn auch hier die Kategorie der Bestimmtheit wie in den Punkten b), c) und d) – obligatorisch – sowie a) – fakultativ, doch aus dem Kontext hervorgehend – nicht zum Tragen kommt. Vielmehr spielt hier die ins Deutsche nur überaus schwer übertragbare Funktion (bzw. Multifunktion) der slawischen Präposition *po* eine Rolle.

Der Satz *Idem po knjižarama. (Kroz Austriju) wurde vom Autor mit Ich sehe mich in Buchgeschäften um.* übersetzt. Ungeachtet der bei dieser Satzkonstruktion notwendigen und (vom Übersetzer A. W.) als zulässig erachteten Änderung des Verbs *ići (gehen) → sehen (vidjeti)* ist zwingend eine grundsätzliche syntaktische Neuausrichtung vorzunehmen. In Folge sei versucht, einige Möglichkeiten einer semantisch möglichst sinngemäßen Übertragung des Satzes *Idem po knjižarama.* anzudenken. Die im Text gewählte Übersetzung lautet:

Ich sehe mich in Buchgeschäften um.

Unter Beibehaltung des Verbs *ići* ergeben sich aus meiner Sicht folgende Möglichkeiten:

Ich gehe in Buchgeschäfte (trifft im Deutschen nicht die frequentativdurative Funktion von *po*).

Ich gehe von Buchgeschäft zu Buchgeschäft.

Ich gehe von einem Buchgeschäft zum nächsten.

Ich gehe von einem Buchgeschäft zum anderen.

Ich gehe Buchgeschäfte ab.

Mit diesen angeführten Beispielen erschöpfen sich nach Meinung des Übersetzers die Übertragungsmöglichkeiten unter Beibehaltung des Originalverbs *ići – gehen*. Weitere Translationen könnten mit den Verben *besuchen* (Ich besuche Buchgeschäfte.), *aufsuchen* (Ich suche Buchgeschäfte auf), *umblicken* (Ich blicke mich in Buchgeschäften um /eher deutsches Deutsch/), *springen* (eher dialektal – Ich springe von einem Buchgeschäft zum nächsten), *abklappern* (dialektal – Ich klappere Buchgeschäfte ab) usw. Es gebe bestimmt

noch weitere alternative Varianten für die Übertragung dieses Satzes, der bei Andrić aus drei Wörtern besteht und im Deutschen – im Dafürhalten des Übersetzers – nur ab dem Gebrauch von vier Wörtern aufwärts semantisch zufrieden stellend zum Ausdruck gebracht werden kann.

Ein ähnliches Beispiel zeigt, möglicherweise noch drastischer, die häufig anzutreffende Unmöglichkeit der Reproduktion eines im Deutschen ähnlich kurzen Ausdruckes wie in den Sprachen bks. Es ist dies der Exklamativsatz „*Fataj, ne daj!*“, der mit „*Haltet ihn! Lasst ihn nicht entkommen!*“ (Mustafa Madžar) übersetzt wurde. Es liegt somit ein Verhältnis 1 Satz vs. 2 Sätze; 3 Wörter vs. 6 Sätze vor, d. h. eine Verdoppelung im Deutschen, sowohl was die Zahl der Sätze als auch jene der Wörter betrifft. Eine kurze Analyse der Elemente dieses Ausdrucks zeugt dabei von Aspekten, die sich einzig aus dem mittleren Kontext klären lassen. Dies betrifft zum einen die Gegenüberstellung von *Fataj!* und *Haltet ihn!* (wörtlich: *Držite ga!*), bei der sich eine Opposition Singular vs. Plural erkennen lässt. Es handelt sich bei dieser konkreten Szene in „Mustafa Madžar“ um eine Verfolgungsszene, bei der eine Gruppe einer männlichen Person hinterherjagt und diese zu ergreifen versucht. Im Deutschen wäre dabei ein Zuruf *Halte!* oder *Haltet!* ohne Nennung des Personalpronomens im Akkusativ undenkbar, wie auch eine Singularaufforderung *Halte!* oder auch *Ergreife!*, *Fass!* (einzig als Befehl an Hunde) nicht zulässig ist. Gebräuchlich ist im Deutschen nur die auch auf diese Situation zutreffende Wendung *Haltet den Dieb!* Noch diffuser erscheint das Bild für den zweiten Teil von Andrićs Satz ab dem Beistrich [...] *ne daj!* Wenn auch das Verb *geben* im Deutschen über eine überaus breite Funktionspalette verfügt – *es gibt* – *ima, es gibt nicht* – *nema*, so kann es in diesem Fall auf keine Weise die Funktion von *dati* bzw. *ne daj* in Andrićs Satz übernehmen. Auch ein Übersetzungsversuch des Typs *Gebt ihn nicht her!* kann keinesfalls als adäquat angesehen werden, denn dies würde implizieren, dass die Person bereits gefasst wurde und nicht losgelassen werden soll. Es blieb dem Übersetzer also in der Tat nichts anderes übrig als tatsächlich auf eine umständlich erscheinende Paraphrase zurückzugreifen, die sich wahrlich am besten mit *Lasst ihn nicht entkommen!* bzw. *Lasst ihn nicht laufen!* übersetzt werden kann. Hier bleibt wahrlich keine andere Wahl.

Ähnliches lässt sich für das Beispiel *Dajte pasoš. – Geben Sie mir Ihren Pass.* festhalten. Das Verb bleibt unverändert – *dati, geben* –, ist hier jedoch nicht im Zentrum der Betrachtung. Eine Übersetzung von *Dajte* [...] – als *Geben Sie* [...] steht außer Zweifel, doch verbleiben im Deutschen sowohl das Objekt (*mir* – *meni*) als auch die bei Andrić klar implizierte Possesivität des Reisedokuments (*svoj*) im Deutschen – bedingt – im Unklaren. Aus diesem Grund erscheint auch die Übersetzung *Geben Sie mir Ihren Pass.* als im Deutschen einzig vertretbare.

Abschließend in diese Kategorie sei ein Beispiel genannt, dass in Bezug auf die Flektivität der untersuchten Sprachen bks und deutsch einen wesentlichen Unterschied aufzeigt: *Želim*. – *Ich will*. Während im BKS *želim* einzig für die 1. Person Singular stehen kann, kann *will* im Deutschen neben in der 1. Person auch in der 3. Person Singular auftreten. Im Vergleich mit dem Englischen nimmt sich diese Duplizität immer noch bescheiden aus, kann das Äquivalent *want* in dieser Sprache doch ausgenommen von der 3. Person Singular in jeder anderen Person und Zahl erscheinen.

In pronominaler Hinsicht interessant erscheint folgendes Beispiel aus „Noć u Alhambri“: *Sve su naši*. – *Dort sind lauter Landsleute*. Auch nach längerem Überlegen konnte keine passende Übersetzung für *naši* gefunden werden, sodass letztendlich einzig die Übersetzung *Landsleute* als passend erschien, da das Possesivpronomen *naš* in keinerlei Hinsicht mit *unser* bzw. *unsrige* übersetzt werden kann. Dies lässt sich – nebenbei bemerkt – auch hinsichtlich der Bezeichnung *naš jezik* – *unsere Sprache* feststellen, die als Synonym für das ehemalige Serbokroatische bei Studierenden aus dem Raum des ehemaligen gemeinsamen Staates häufig anzutreffen ist.

In Hinblick auf die Bestimmtheit sei folgendes Beispiel angeführt: *Policist zazvoni*. – *Der Polizist betätigte die Glocke*. Aus dem Kontext geht dabei nicht hervor, ob es sich um *einen* oder *den* Polizist handelt, da im Text von „Prvi dan u Splitskoj tamnici“ zuvor keine Rede von einem Polizist war.

Ein weiteres Element zeigt sich in Beispielen von Textauszügen Andrićs, nämlich die in seinen Texten überaus häufig anzutreffende Verwendung der synthetischen Temporalformen 2) *Aorist* bzw. *Imperfekt*, die die Wortanzahl des Ausdruckes vergangener Handlungen durch Fehlen von Personalpronomina verringern und mit dem deutschen Imperfekt ausgleichen.

a) *I te noći legoše i zaspāše kao uvek*. – *In dieser Nacht gingen sie wie gewöhnlich zu Bett und schliefen wie immer*.

b) *Sa svitanjem sīdoše bubnjari iz mahala i stadoše se sakupljati konjanici koji će ići u sretanje*. – *Mit der Morgendämmerung kamen die Trommler aus allen Stadtteilen, und die Reiter, die zum Empfang ausziehen sollten, begannen sich zu versammeln*.

Beispiele dieser Art könnten noch in großer Zahl angeführt werden, wobei vor allem im Falle von Beispiel a) für den Übersetzer erst aus dem Folgeabsatz ersichtlich wurde, dass es sich um zwei Personen handelt.

Abschließend möchte ich auf ein Beispiel verweisen, dass ich in dieser Art bei den Übersetzungen und bei der Lektüre von Ivo Andrić bloß ein einziges Mal antraf. Es handelt sich um den ersten Satz des Textes „Pjesma

nad pjesmama“, der eine – nach meinem Dafürhalten – für Andrić ungewöhnliche Länge aufweist und einiges Kopfzerbrechen bereitete.

Već je preko dvadesetidevet stoljeća, da se po suglasnoj tvrdnji tako znana Pjesma nad pjesmama ili Salamunova pjesma oduvijek smatra kao živ izvor prenježne poezije, kao čista idila, u kojoj se uspomene i slike seoskih razbluda predočavaju najistinskijim kistom; mala drama, u kojoj, da se pravo izrazimo, karakteri, misli, običaji, navade, pa čak i forme lica, iz kojih akcija poprima život, postaju nam vidljivim i prisutnim duši sa takvom majstorskom umjetnošću pomoću pojmova, koji, ma da su kadikad zaodjeveni hiperbolom i alegorijom, ipak su uvijek prepuni nježne ljepote, ljupke jednostavnosti i prenježnoga čustva za svakoga, koji je kadar da čuti i osjeća ljepotu i jakost biblijskih pjesama i za svakoga, koji ljubi, da mišlju prodire preko hrapave kore, da, izrazili bismo se, nenadno zateče one uzvišene pojmove, koji su skriveni kao biserje u ljušturi.

Mittlerweile sind mehr als 29 Jahrhunderte vergangen, seitdem das so überaus bekannte Hohelied der Liebe, auch Salomons Lied genannt, laut einhelliger Meinung seit jeher verstanden wird als lebendige Quelle einer allerzartesten Poesie, als reinste Idylle, in der die Erinnerungen und Bilder ländlicher Leidenschaften mit wahrheitsgetreuestem Pinsel abgebildet werden; als kleines Drama, in dem uns – um es richtig auszudrücken – Charaktere, Gedanken, Sitten, Gepflogenheiten und sogar Gesichtszüge, aus denen das Leben spricht, sichtbar und zum Teil der Seele werden, mit einer derart meisterhaften Kunst mithilfe von Begriffen, die, auch wenn sie manchmal in Hyperbeln oder Allegorien gekleidet, dennoch stets erfüllt sind von zarter Schönheit, anmutiger Einfachheit und sanftesten Gefühls für jeden, der schweigend die Schönheit und Kraft biblischer Verse verspürt und für jeden, der liebt, um mit Gedanken die raue Schale zu durchdringen, damit er – um es richtig auszudrücken – unvermittelt auf jene erhabenen Begriffe trifft, der wie Perlen in einer Schale verborgen sind.

Literatur

Brinker 2005⁶: Brinker, Klaus. Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. – Berlin: Erich Schmidt. – 179 S.

Kahrman 1991²: Kahrman, Cordula et al. Erzähltextanalyse. Eine Einführung mit Studien- und Übungstexten. – Frankfurt am Main: Hain. – 259 S.

- Ljubav u kasabi – Liebe in der Kleinstadt (Übersetzung / Prevod Milo Dor, Reinhard Federmann). – In: Ivo Andrić. Sämtliche Erzählungen. – Band II: Im Streit mit der Welt. – München: Carl Hanser Verlag: 1963. – S. 149–161.
- Mustafa Madžar – Mustafa Magyar (Übersetzung / Prevod Milo Dor, Reinhard Federmann). – In: Ivo Andrić. Die Geliebte des Veli Paša. – Stuttgart: Steingrüben Verlag, 1962. – S. 32–52.
- Rzavski bregovi – Die Rzavaer Berge (Übersetzung / Prevod Elemer Schag). – In: Ivo Andrić. Sämtliche Erzählungen. – Band II: Im Streit mit der Welt. – München: Carl Hanser Verlag: 1963. – S. 398–410.
- Snell-Hornby 2005²: Snell, Hornby, Mary et al. (Hg.). Handbuch Translation. – Tübingen: Stauffenburg. – 434 S.
- Škaljić 1985⁵: Škaljić, Abdulah. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. – Sarajevo: Svjetlost. – 661 S.
- Tošović 2008: Tošović, Branko. *Der Nobelpreisträger Ivo Andrić in Graz – Nobelovac Ivo Andrić u Gracu*. Graz – Beograd, 2008.
- U musafirhani – In der Klosterherberge (Übersetzung / Prevod Alois Schmaus). – In: Ivo Andrić. Die Novellen. – Wien – Leipzig: Wolf Luter Verlag: 1939. – S. 19–38.

Arno Wonisch (Graz)

Andrićev Grački opus: Distanca između jezika originala i prevođenja

In vorliegender Darstellung soll ein Blick auf persönliche Erfahrungen bei der Erstellung von Übersetzungen Andrićs in Graz verfasster Werke ins Deutsche geworfen werden. Insgesamt schrieb oder veröffentlichte Ivo Andrić in seiner in Graz verbrachten Zeit 19 literarische Werke, die im Folgenden auszugsweise einer kurzen Analyse unterzogen werden, wobei Schwierigkeiten bzw. Zweifelsfälle bei der Übersetzungswahl exemplarisch dargestellt werden. Diese betreffen auf lexikalischer Ebene in der Regel die hohe Zahl an – mittlerweile meist historizistischen – Lehnwörtern aus orientalischen Sprachen und in grammatikalischer Hinsicht die Frage nach der Bestimmtheit bzw. Unbestimmtheit von Substantiven und Nominalphrasen, die auf Grund des Fehlens von Artikeln in der Ausgangssprache nur aus dem Kontext erkannt werden kann. In Bezug auf grammatikalische Aspekte kann weiters festgehalten werden, dass sich bei der Übertragbarkeit gewisser Präpositionalkonstruktionen ins Deutsche gewisse Fragestellungen ergeben, die anhand der Beispiele *Idem po knjžarama* und *Jahao je šumom* dargestellt werden.

Arno Wonisch
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
arno.wonisch@uni-graz.at

Beilagen

Prilozi

Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz)

Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext

0. Am Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz wurde im Jahr 2007 das internationale Forschungsprojekt „Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext“ begründet, dessen Ende mit dem Jahr 2015 veranschlagt wurde. Die Ziele dieses Projektes stellen sich wie folgt dar: 1. Untersuchung der literarischen, sprachlichen und kulturell-historischen Aspekte des Aufenthaltes und Wirkens von Ivo Andrić in Graz, Österreich und Europa, 2. sprachlich-kulturelle Analyse der österreichischen und europäischen Dimension von Andrićs Werk, 3. Entwicklung eines multilingualen, elektronischen deutschen-slawischen Korpus („Andrić-Korpus“) als elementare Basis des Projektes, 4. Übersetzung von (a) Andrićs Werken ins Deutschen und (b) Arbeiten über Ivo Andrić und seine Texte aus dem Deutschen in slawische Sprachen, 5. Präsentation der Ergebnisse des Projekts auf wissenschaftlichen Tagungen inklusive Herausgabe entsprechender Publikationen und 6. Vorstellung und Popularisierung von Andrićs Schaffen vor allem im deutschen Sprachraum und slawischsprachigen Ländern.

1. Zu Beginn sei darauf hingewiesen, dass die Initiative zur Gründung dieses Projektes durch einige Faktoren maßgeblich bestimmt wurde. So etwa schrieb ich mich nach Abschluss der achtjährigen Grundschule im Jahre 1964 als Schüler des Ersten Gymnasiums in Sarajevo ein, das Andrić in den Jahren von 1903 bis 1912 besuchte. In diesem Gymnasium erfuhren unter anderem auch Gavriilo Princip und Petar Kočić ihre Ausbildung. Ein zweiter ausschlaggebender Punkt lag darin, dass ich mit Andrićs Schaffen durch meine Professorin für die serbokroatische Sprache, Milica Milačić (ein außergewöhnlicher Mensch und eine ausnehmende Expertin sowie Pädagogin), in Kontakt kam, mit der wir uns in der vierten Klasse (1968) im Rahmen eines Wahlfaches ein ganzes Halbjahr lang ausschließlich mit den Werken Ivo Andrićs befassten. Drittens sei angeführt, dass ich während meines Studiums an der Philologischen Fakultät der Universität Sarajevo von 1969 bis 1972 als Fremdenführer tätig war und in den Sommermonaten beinahe jeden Tag TouristInnen ins Museum von „Mlada Bosna“ führte und ihnen Andrić als Sympathisant dieser revolutionären Organisation vorstellte (in den Räumlichkeiten war auch Andrićs Bild ausgestellt, woran ich mich heute noch sehr gut erinnere). Als vierter Punkt kann angeführt werden, dass ich zwei Jahre nach Andrićs Tod (im Jahre 1977) eine Wohnung in einem steilen Stadtteil am Fuße des Trebević in der ulica Travnička 25 anmietete, die sich rund zehn Meter vom alten jüdischen Friedhof entfernt befand, der von Andrić oftmals aufgesucht und in den schönsten Tönen beschrieben wurde. Von diesem Ort aus bietet sich ein wunderbarer Blick auf Sarajevo, und vielleicht ist gerade an dieser Stelle des Dichters bekannter Gedanke – ja, dies ist eine Stadt im wahrsten Sinne des Wortes

– entstanden. Als fünfter Beweggrund sei dargestellt, dass 70 Jahre nach Andrićs berühmtem Text „Brief aus dem Jahre 1920“ die darin geschilderte These, wonach Bosnien ein Ort des Hasses sei, auf tragische Weise Aktualität erlangte.¹ Als ich, sechstens, im Jahre 1996 als ordentlicher Professor an die Karl-Franzens-Universität Graz berufen wurde, erfuhr ich davon, dass sich der Literat von Jänner 1923 bis November 1924 in der steirischen Landeshauptstadt aufgehalten und rund 100 Meter vom Institut, an dem ich heute beschäftigt bin, gewohnt hatte. Bereits seit diesem Zeitpunkt dachte ich mehrfach darüber nach, mich eingehenden mit dem Werk Ivo Andrić zu beschäftigen, wofür jedoch auf Grund umfassender Verpflichtungen erst im Jahre 2007 die Zeit gekommen sein sollte.

2. Abgesehen davon, dass die Person des bekannten Literaten und einzigen Literaturnobelpreisträgers aus dem ehemaligen Jugoslawien Interesse auf der ganzen Welt hervorruft, lag ein Grund für die Initiierung des Projekts in der Verbundenheit des Opus von Ivo Andrić mit Österreich und der Hauptstadt der Steiermark. In seinen zum damaligen Zeitpunkt und später entstandenen literarischen Texten trifft man auf zahlreiche Motive, die einen Bezug zu Österreich aufweisen, sodass ein Studium seiner Werke auch für die Geschichte Österreichs und dabei im Besonderen im Hinblick auf dessen Rolle am Balkan im 19. und 20. Jahrhundert von Interesse ist. Andrićs Aufenthalt in Graz begann im Jänner 1923 und endete im Oktober 1924, wobei der Schriftsteller sowohl als Diplomat und Doktorand an der Karl-Franzens-Universität Graz fungierte. In Graz schloss Andrić sein Doktoratsstudium ab, verfasste eine Reihe von Texten und veröffentlichte seine erste Sammlung von Erzählungen. Während seines Aufenthaltes in der Stadt an der Mur verabschiedete das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (SHS) das „Gesetz über Beamten und sonstige Staatsdiener“ [Zakon o činovnicima i ostalim državnim službenicima], demzufolge Andrić eine abgeschlossene universitäre Ausbildung und mindestens zwei Jahre Tätigkeit im Außenministerium vorweisen musste. Um diese Bedingung zu erfüllen, inskribierte er am 5. November 1923 an der Karl-Franzens-Universität Graz die Studien Slawistik und Geschichte, die er 1924 mit seiner Dissertation „Die geistige Entwicklung in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft“ [„Razvoj duhovnog

¹ In den Maitagen des Jahres 1992 kursierten in Sarajevo Gerüchte, dass man Andrićs Werke (sogar auch aus dem Museum) aus Fenstern auf die Straße geworfen hätte. Ob dies nun tatsächlich der Fall war oder nicht, ist mir nicht bekannt, doch hatte ich im Sarajevo der Kriegsjahre an meinem Arbeitsplatz als außerordentlicher Professor an der Philosophischen Fakultät ein ähnliches Erlebnis. Zwei oder drei Jahre nachdem ich Sarajevo verlassen hatte (im Oktober 1992), wurden alle meine Bücher aus meinem Arbeitszimmer im zweiten Stock auf den Gang geworfen und bis ins Parterre verteilt, sodass alle Vorbeikommenden Bücher nach Wunsch und Interesse mitnehmen und sich aneignen konnten.

života u Bosni pod uticajem turske vladavine“] abschloss.² Im Zuge seines Studiums hörte Andrić Vorlesungen zu unterschiedlichen Themenbereichen (Geschichte Österreichs nach 1848, Einführung in das Studium der slawischen Philologie, Altkirchenslawische Grammatik, Begriff der Individualität in der Philosophie, Historische Grammatik des Russischen, Lehre über slawische Altertümer, Groß- und Kleindeutschland, Erkenntnistheorie), besuchte Seminare (aus der slawischen Philologie, Geschichte und Philosophie) und nahm an Übungen (aus der altkirchenslawischen Grammatik) teil.

3. Der umfassendste Teil der Aktivitäten in der ersten Phase des Projektes „Andrić-Initiative“ betraf Bemühungen zur Sichtbarmachung des Lebens- und Schaffensstationen von Ivo Andrić in Graz. Der tatsächliche Beginn des Projektes kann mit dem 15. April 2007 datiert werden, als ich in einem Brief an den Grazer Bürgermeister um die Anbringung einer Gedenktafel am Hause Merangasse 24 ersuchte, in dem Andrić als Doktorand an der Karl-Franzens-Universität Graz und Vizekonsul des SHS-Königreiches wohnhaft war.³ Im Zuge seines Graz-Aufenthaltes schrieb bzw. veröffentlichte Andrić neun Erzählungen (1924 erschien seine erste Sammlung von Novellen), zwei Gedichte, drei literarisch-publizistische Texte (darunter das Reisetagebuch „Kroz Austriju“), einige publizistische Beiträge (über den Faschismus in Italien, Benito Mussolini und den Fall Matteotti) und eine Schilderung. Aus Graz versandte er auch eine Reihe diplomatischer Depeschen und privater Briefe. Bedauerlicherweise war auf diese Initiative auch nach einem Jahr keine Antwort seitens des Grazer Bürgermeisters eingetroffen, sodass ich mich dazu

² Das Original dieser Arbeit wird in der Abteilung für Sondersammlungen der Universitätsbibliothek Graz archiviert.

³ Der Wortlaut dieses Briefes stellt sich wie folgt dar: „Sehr geehrter Herr Bürgermeister, ich möchte Ihnen nochmals für die finanzielle Unterstützung des Symposiums „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ und für den Empfang im Rathaus am 13. April 2007 danken. Wie Sie von Ihren MitarbeiterInnen wahrscheinlich schon erfahren haben, wurde von mir beim Empfang die Idee ausgesprochen, in Graz eine Gedenktafel für den Nobelpreisträger Ivo Andrić zu errichten, und zwar in dem Haus, in dem er als Student gewohnt hat (Merangasse 24), das sich gegenüber dem Institut für Slawistik befindet. Diese Initiative wurde von den Teilnehmern des Symposiums unterstützt (siehe dazu die beiliegende Unterschriftenliste). Ich bitte Sie, diese unsere Initiative durchzusehen und, sofern dies möglich ist, einen Entscheidungsprozess bei den zuständigen städtischen Organen in Gang zu setzen und eine Umsetzung zu veranlassen. Damit im Zusammenhang schlage ich vor, dass die Gedenktafel nächstes Jahr, genauer gesagt am 27. März 2008, von Ihnen persönlich eröffnet wird, wobei dies im Rahmen unseres 2. Symposiums „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“, bei dem wir rund 80 Gäste aus 15 Ländern (ca. 80 Prozent aus dem ehemaligen Jugoslawien) erwarten, geschehen könnte. Sollte es erforderlich sein, kann ich Ihnen auch eine detailliertere Begründung, warum diese Initiative gestartet wurde, zukommen lassen. Betreffend die Bearbeitung und hoffentlich Umsetzung der Initiative stehe ich Ihnen gerne zur Verfügung. Mit freundlichen Grüßen, O. Univ.-Prof. Dr. Branko Tošović.“

entschloss, den Brief im Sammelband des ersten Symposiums zum Projekt „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“⁴ zu veröffentlichen, der am 27. März 2008 präsentiert wurde. Beim abendlichen Empfang der Symposiumsgäste im Grazer Rathaus brachte ich mein Bedauern darüber zum Ausdruck, dass ich seitens des Bürgermeisters keine Antwort erhalten hatte, wobei ich dem anwesenden Gemeinderat Andreas Molnár mitteilte, dass der Brief im erwähnten Sammelband abgedruckt worden war. Auf seine Bitte hin übermittelte ich sodann am 30. März 2008 eine Kopie all jener Seiten des Sammelbandes, auf denen sich der Brief und die Unterschriften der Teilnehmenden des Symposiums⁵ sowie einiger Mitarbeitender des Grazer Institutes für Slawistik befinden.⁶ Erst nachdem dies geschehen war, traf schließlich eine Reaktion in Form eines Vorschlages ein, mich mit meinem Anliegen an einen Mitarbeiter der Stadtverwaltung zu wenden. In meiner Antwort ließ ich wissen, dass ich an keinerlei neuen Kontakten interessiert sei, sondern eine schriftliche Antwort des Bürgermeisters

⁴ Der Gegenstand dieses im Jahre 2006 begonnenen, dreijährigen Projektes bilden Untersuchungen zu den phonetisch-phonologischen, orthografischen, orthoepischen, lexikalischen, phraseologischen derivativen und grammatikalischen Unterschieden zwischen den im Projekttitle genannten Sprachen. Bis dato wurden drei Symposien abgehalten und zwei Sammelbände veröffentlicht, während sich der dritte in Vorbereitung befindet. Das Projekt wird vom „FWF – Der Wissenschaftsfonds, Austrian Science Fund“ gefördert.

⁵ „Sehr geehrter Herr Magister, wie bei unserem Empfang im Rathaus, am Donnerstag, dem 27. März 2008, besprochen übersende ich Ihnen einen Auszug aus unserem Sammelband, der sich auf die von mir begründete ‘Ivo-Andrić-Initiative’ bezieht. Es sind dies 1) des Inhaltsverzeichnis des Sammelbandes “Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen”, 2) mein Brief an den Herrn Bürgermeister Mag. Siegfried Nagl vom 13. April 2007, 3) die Unterschriften der Symposiumsteilnehmer betreffend die Errichtung einer Andrić-Gedenktafel und 4) meine Rede anlässlich des Empfanges im Rathaus am 12. April 2007. Mit bestem Dank für Ihre Bereitschaft, der Sache “nachzugehen” und freundlichen Grüßen O. Univ.-Prof. Dr. Branko Tosovic PS: **Eine Kopie der im Anhang beigefügten Seiten aus dem Sammelband ergehen per Post an Herrn Bürgermeister Nagl.**“

⁶ Am 15. April 2007 ließ ich den Angehörigen und Studierenden des Institutes für Slawistik über den hauseigenen E-Mailverteiler namens „grazslav“ eine Nachricht zukommen, in der ich um die Unterstützung dieser Initiative ersuchte: „Sehr geehrte Damen und Herren, ich wollte Ihnen mitteilen, dass ich beim Empfang unserer Gäste des 1. Symposiums „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ im Rathaus (13. April 2007) vorgeschlagen habe, in Graz eine Gedenktafel für den Nobelpreisträger Ivo Andrić errichten zu lassen. Diese Initiative wurde von allen SymposiumsteilnehmerInnen begrüßt, und die meisten haben sich in eine diesbezügliche Unterschriftenliste eingetragen. Heute habe ich dem Grazer Bürgermeister diese Initiative mit der Unterschriftenliste auch schriftlich zukommen lassen. Es wäre meiner Meinung nach schön, wenn sich auch die Institutsangehörigen und Studierenden dieser Initiative anschließen würden und sich im Zimmer 1.228 in die aufliegende Unterschriftenliste eintragen würden. Zudem wäre es bestimmt auch hilfreich, wenn der Institutsleiter – sollte er damit einverstanden sein – dem Bürgermeister schriftlich seine Unterstützung für diese Initiative mitteilen würde. Mit freundlichen Grüßen, Branko Tosovic.“

erwarte, auf die ich seit mittlerweile einem Jahr warte. Dieser Schritt hatte nun offensichtlich das erhoffte Ergebnis gebracht,⁷ denn am 10. April 2008 traf schließlich ein E-Mail von Herrn Gert Haubehofer, Mitarbeiter im Amt des Bürgermeisters, ein, in dem er ein Treffen vorschlug.⁸ Am 15. Mai fand ich mich gemeinsam mit Herrn Arno Wonisch im Grazer Rathaus ein, wo es zu einer Zusammenkunft mit Herrn Haubehofer, Herrn Peter Grabensberger und Herrn Bernd Liebl (Letztere aus dem Kulturamt der Stadt Graz) kam. Sämtliche Gesprächsteilnehmer seitens der Grazer Stadtverwaltung erwiesen sich als überaus entgegenkommend und an der Umsetzung der Idee interessiert. Man teilte mit, dass auch der Bürgermeister die Initiative unterstütze. Seitens des Kulturamtes wurde die Bereitschaft bekundet, die Errichtung und Anbringung der Gedenktafel zu unterstützen, sodass die Realisierung der Idee allmählich konkrete Formen annahm. Ausständig war jedoch noch die Einverständniserklärung von Herrn Werner Teussel, Besitzers des Hauses Merangasse. Die anwesenden Vertreter der Grazer Stadtverwaltung erklärten sich bereit, die diesbezügliche Kontaktaufnahme zu übernehmen. Schon wenig später erhielt ich von Herrn Andreas Molnár die Information, dass Herr Teussel in Deutschland (85 221 Dachau, Augustenfelder Str. 35) wohnhaft sei. Er übermittelte mir die Adresse und schlug vor, dass ich mit Herrn Teussel selbst in Kontakt treten solle.⁹ Obwohl nicht gänzlich klar war, warum die Stadtver-

⁷ Im Rahmen eines Gespräches in der Stadtverwaltung wurde angemerkt, dass ich eine harte Position bezogen hätte. Meiner Meinung nach kann meine Position aber durchaus als normal bezeichnet werden, denn immerhin war ein Jahr lang keine Antwort eingetroffen, obwohl das Eintreffen einer solchen – zumindest formellen Charakters – innerhalb eines vernünftigen Zeitrahmens zu erwarten sein sollte. Es wäre wohl als logisch zu bezeichnen, dass jeder/jedem Bürger(in), die/der sich mit einer (weniger oder mehr wichtigen) Frage an eine Institution wendet, Antworten erteilt werden. Wenn es sich nun um die Person eines Nobelpreisträgers und dessen Verbundenheit mit Graz handelt, wäre es meiner Meinung nach nur angemessen, wenn eine Reaktion auch seitens der höchsten staatlichen Instanz ergeht.

⁸ Der Text dieses E-Mail lautete: „Sehr geehrter Herr Universitätsprofessor! Bezugnehmend auf Ihr Schreiben an Herrn Bürgermeister Mag. Siegfried Nagl sowie Ihre Vorkontakte mit Herrn GR Mag. Andreas Molnar sowie meinem Kollegen, Herrn Thomas Rajakovics darf ich Ihnen vorschlagen, dass wir uns in den kommenden Wochen zu einem Gespräch über die von Ihnen vorgeschlagene Initiative (Gedenktafel für Ivo Andrić an dessen ehemaligen Wohnhaus in der Merangasse 24) zusammensetzen. Grundvoraussetzung dafür, dass wir diesem Projekt näher treten können, wäre jedenfalls das Einverständnis der Hauseigentümer; – auch sollte man, denke ich, das in Graz angesiedelte Generalkonsulat von Serbien in dieses Projekt einbinden. Vorbehaltlich Ihrer Zustimmung würde sich unser Büro melden, um einen Termin für ein Gespräch zu vereinbaren. Ich hoffe, Ihnen mit dieser Mitteilung vorerst gedient zu haben und verbleibe mit freundlichen Grüßen, Gert Haubehofer. Mag. Gert Haubehofer, Büro des Bürgermeisters der Landeshauptstadt Graz, Mag. Siegfried Nagl, Rathaus, A-8011 Graz.“

⁹ Im Folgenden der genaue Wortlaut dieses E-Mails: „Sehr geehrter Herr Prof. Tosovic! Ich habe mir erlaubt, für die Merangasse 24 einen Grundbuchsauszug auszuheben. Das Haus in der Merangasse 24 steht im Eigentum von Ing. Werner Teussel, wohnhaft in Deutschland, D- 85 22 1 Dachau, Augustenfelder Str. 35. Für die weitere Vorgangsweise würde ich empfehlen, dass

waltung nicht direkt bei diesem um die Erteilung der Einverständniserklärung anfragen wollte, verfasste ich einen Brief an den Hausbesitzer, der am 15. April 2008 abgeschickt wurde und in dem ich um die Erlaubnis vor mein Vorhaben ersuchte.¹⁰ Danach vergingen etwa drei Monate, in denen keine Antwort

Sie gemeinsam einen Brief an Hr. Ing Teussel schreiben und um Genehmigung für die Anbringung der Gedenktafel ersuchen. Für weitere Unterstützung stehe ich Ihnen gerne zur Verfügung. Freundliche Grüße Mag. Andreas Molnár.“

¹⁰ Dieser Brief besaß folgenden Inhalt: „Graz, 15. April 2008, Herrn Ing. Werner Teussel, Augustenfelder Straße 35, 85221 Dachau, Deutschland

B e t r e f f : „Haus Merangasse 24, Graz, Gedenktafel Nobelpreisträger Ivo Andrić“

Sehr geehrter Herr Ingenieur, ich erlaube mir, mich an Sie im Zusammenhang mit Ihrem Haus in der Grazer Merangasse Nr. 24 zu wenden und möchte mich bei dieser Gelegenheit kurz vorstellen. Mein Name ist Branko Tošović, ich bin ordentlicher Professor am Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz und Inhaber des Lehrstuhls für slawische Sprachwissenschaft. Im Rahmen meiner wissenschaftlichen Aktivität an genanntem Institut fungiere ich seit 2006 als Leiter des Projektes „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“, an dem sich zahlreiche WissenschaftlerInnen aus dem südosteuropäischen Raum beteiligen.

Im April des vergangenen Jahres fand in Graz ein großes internationales Projekt-Symposium mit über 60, vorwiegend aus Bosnien und Herzegowina, Kroatien und Serbien stammenden TeilnehmerInnen statt, für die ein Empfang beim Grazer Bürgermeister Mag. Siegfried Nagl organisiert wurde. Im Zuge einer im Vorfeld durchgeführten, eingehenderen Beschäftigung mit den zu allen Zeiten eng verwobenen Beziehungen zwischen den Staaten Südosteuropas und der steirischen Landeshauptstadt bin ich dabei auf ein Detail gestoßen, dass mir überaus bemerkenswert erschien: Anhand von historischen Dokumenten habe ich festgestellt, dass der Nobelpreisträger Ivo Andrić, der im Jahre 1924 in Graz das Studium der Slawistik und Philosophie abschloss, in seinen Jahren als Student im Haus Merangasse 24, 1. Stock, wohnhaft war.

In den späten 1920er Jahren sollte Andrić im diplomatischen Dienste, nämlich als Vizekonsul des damaligen Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen, nochmals nach Graz zurückkehren. Nach Beendigung seiner diplomatischen Aktivitäten widmete sich Ivo Andrić der Literatur, wobei dieses sein Schaffen mit der Verleihung des Literatur-Nobelpreises in erster Linie für seinen Roman „Die Brücke über die Drina“ im Jahre 1961 seinen Höhepunkt fand.

Nach Rücksprachen mit VertreterInnen der Grazer Stadtregierung betreffend den Graz-Aufenthalt dieser bedeutenden und allseits respektierten Persönlichkeit wurde schließlich die Erkenntnis gewonnen, dass die Stadt Graz an keinem öffentlichen Ort des Lebens und Wirkens Ivo Andrićs gedenkt. Ich habe dies zum Anlass genommen, um beim Bürgermeister persönlich den Wunsch zu deponieren, ein Zeichen der Erinnerung an diesen Nobelpreisträger zu errichten, wobei mir das Anbringen einer Gedenktafel am Haus Merangasse 24 als würdigstes und geeignetstes Symbol erschien. Mittlerweile hat auch der Bürgermeister der Stadt Graz dieser Idee seine Unterstützung zugesagt und mich zur Abklärung der weiteren Vorgangsweise an Sie, sehr geehrter Herr Ing. Teussel, als Hausbesitzer verwiesen.

eintraf. Aus diesem Grund bat ich Herrn Arno Wonisch in Erfahrung zu bringen, ob Herr Teussel vielleicht nicht doch zufällig einen Wohnsitz in Graz besaß. Unsere Überraschung war keine geringe, als ein Anruf bei einer Grazer Festnetznummer sogleich den gewünschten Erfolg zeigte. Herr Teussel teilte mit, dass er die ganze Zeit über in seinem Haus in der Merangasse 24 gelebt hatte und seine Adresse in Deutschland nicht mehr aktuell sei. Ich schlug vor, Herrn Teussel aufzusuchen und ihm in einem Gespräch alles zu erklären womit er sich einverstanden erklärte. Der Empfang in der Merangasse fiel überaus liebenswürdig aus, es gab eine Führung durch das Haus, den großen Innenhof, und schließlich präsentierte Herr Teussel alte Pläne des Gebäudes, das im Verlaufe der vergangenen 100 Jahre mehrfach umgebaut worden war. In seiner schriftlichen Einverständniserklärung vom 6. August 2008 stimmte Herr Teussel der Anbringung einer Gedenktafel an seinem Haus zu, wobei er jedoch darauf beharrte, weder Andrićs Herkunft noch seine nationale Zugehörigkeit zu erwähnen. Ebenso verwehrt sich Herr Teussel dagegen, den Text in zwei Sprachen abzudrucken etwa folgenden Inhalts abzudrucken: „In diesem Haus wohnte der Nobelpreisträger Ivo Andrić (1892–1975) in den Jahren 1923–1924. – U ovoj kući je od 1923. do 1924. stanovao nobelovac Ivo Andrić (1892–1975).“¹¹ Von diesem Sachverhalt setzte ich schließlich die Ivo-Andrić-Stiftung [Zadužbina I. Andrića] in Belgrad als Inhaberin der Autorenrechte in Kenntnis, die nach anfänglichem Zögern beide Vorschläge des Hausbesitzers

Meine konkrete Frage an Sie würde nun lauten, ob Sie sich prinzipiell mit dem Vorhaben einverstanden erklären könnten, der Errichtung einer Gedenktafel für Ivo Andrić an Ihrem Haus in der Merangasse 24 zuzustimmen? Dazu sei angemerkt, dass die Wahl des Textes und die Kosten für die Anfertigung der Tafel der Stadt Graz und meiner Person obliegen würden, wobei ich Sie selbstverständlich über all diese Arbeitsschritte laufend informieren würde.

Abschließend möchte ich Sie ersuchen, mir Ihre diesbezügliche Meinung mitzuteilen und Ihre – sei es positive oder negative – Entscheidung in dieser Angelegenheit zu übermitteln.

Mit freundlichen Grüßen, Branko Tošović

¹¹ Herrn Teussels Einverständniserklärung sah wie folgt aus: „B e t r e f f : Einverständniserklärung zur Anbringung einer Gedenktafel für den Nobelpreisträger Ivo Andrić am Haus Merangasse 24, Graz

Sehr geehrte Herren, Durch meine Unterschrift erkläre ich, Ing. Werner Teussel, mein Einverständnis zur Anbringung einer aus Stein gefertigten Gedenktafel für den Nobelpreisträger Ivo Andrić am Hause Merangasse 24 in 8010 Graz, das sich in meinem Besitz befindet. Der Tafeltext wird in einer Absprache zwischen der Stadt Graz und der Ivo-Andrić-Stiftung in Belgrad als Inhaber der Autorenrechte festgelegt und beinhaltet auf meinen Wunsch hin keine nationale Zuordnung der Person von Ivo Andrić. Mit freundlichen Grüßen, Ing. Werner Teussel.“

akzeptierte.¹² Der endgültige Text hatte schließlich folgenden Wortlaut: „In diesem Haus wohnte in den Jahren seines Studiums an der Karl-Franzens-Universität Graz von 1923 bis 1924 der Literatur-Nobelpreisträger Ivo Andrić (Travnik 1892 – Belgrad 1975).“ Auf diese Weise waren zwar alle formellen Hürden für die Errichtung der Gedenktafel beseitigt, doch sollten damit noch nicht alle Probleme gelöst sein. Einige Tage vor der feierlichen Enthüllung der Tafel kam mir zu Ohren, dass die Tafel bereits am Gebäude angebracht worden sei, woraufhin ich mich dorthin begab. Als ich die Tafel erblickte, war ich überrascht, wie hoch sie montiert war, sodass der Text nur mit Mühe zu lesen war. Meine Unzufriedenheit darüber veranlasste mich, am 6. Oktober 2008 ein E-Mail an den Bürgermeister zu senden und darum zu bitten, die Tafel etwas abzusenken.¹³ Eine Antwort auf diesen Vorschlag erhielt ich von Herrn Peter

¹² „[...] wir sind mit dem vorgeschlagenen Text für die Gedenktafel einverstanden, die am Hause, in dem Andrić in Graz von 1923 bis 1924 lebte, angebracht werden wird“ (E-mail vom 5.9.2008).

¹³ Der Text dieses Schreibens lautete wie folgt: „Sehr geehrter Herr Bürgermeister! Sehr geehrte Damen und Herren! Der Besitzer des Hauses Merangasse 24, Herr Ing. Werner Teussel, teilte Ende letzter Woche mit, dass die Gedenktafel für Ivo Andrić bereits an seinem Haus montiert worden sei. Ich habe sie mir nun angesehen und war etwas erstaunt: Sie wurde derart hoch montiert, dass es beinahe unmöglich ist, die Aufschrift zu lesen. Dazu sind auch die Buchstaben ziemlich klein. Ich nahm einen Fotoapparat, hielt ihn über mich (bei meiner Größe von 1,82), und auf dem erhaltenen Bild konnte ich den Text kaum lesen. D. h. auch in dieser Position, höher als die menschliche Größe, kann man den Text nur schwer entziffern. Auf dem Bild unten sehen Sie, wie die Tafel aus ungefähr zwei Metern Höhe aufgenommen aussieht.

Ich möchte hinzufügen, dass sich die Andrić-Gedenktafel hinsichtlich ihrer Lesbarkeit deutlich von der einige Meter weiter links befindlichen Gedenktafel unterscheidet (auf dieser sind die Buchstaben größer, und sie wurde in Augenhöhe montiert).

Angesichts dessen, dass die Enthüllung der Tafel am Donnerstag stattfindet, bitte ich Sie, schnell etwas zu unternehmen. Weil die Schriftgröße nun wahrscheinlich kaum mehr geändert werden kann, besteht die einzig reale Möglichkeit darin, die Tafel soweit abzusenken, dass der Text normal und ohne Anstrengung gelesen werden kann.

Meiner Meinung nach ist es völlig unlogisch und kontraproduktiv, eine Gedenktafel so zu montieren, dass ihr Text kaum erahnt werden kann. In die Realisierung all dessen wurde genügend Arbeit, Zeit und Geld investiert, und es wäre wirklich schade, wenn das Endprodukt seinen Sinn nicht erfüllt.

Ich möchte daran erinnern, dass bei der Enthüllung der Tafel auch Vertreter der Ivo-Andrić-Stiftung zugegen sein werden, die die Erlaubnis zur Anbringung der Tafel erteilten. Und weil ich annehme, dass auch sie mit dem, was sie sehen werden, nicht zufrieden sein werden, wäre es gut, bereits jetzt Unannehmlichkeiten mit dem Inhaber der Autorenrechte von Ivo Andrić aus dem Weg zu gehen.

In dieser Situation, die rasches Reagieren erfordert, kann ich nur eines vorschlagen: die Tafel abzusenken und bis zur Enthüllung am 9. Oktober um 9.00 Uhr zu verhüllen.

Abschließend möchte ich mein Bedauern zum Ausdruck bringen, dass bei der Anfertigung der Buchstaben (insbesondere von deren Größe) und der Montage der Gedenktafel an der

Grabensberger, der mich wissen ließ, dass dies nicht möglich sei, weil sich der Hausbesitzer in Beratungen mit seinem Architekten diese Höhe geeinigt hatte, was zu respektieren sei.¹⁴ Mir waren in dieser Angelegenheit also die Hände gebunden, und ich erachtete das Verfassen eines Schreibens an die Ivo-Andrić-

Fassade niemand mit, als Initiator dieser Idee, in Kontakt getreten ist. Mit freundlichen Grüßen, Branko Tošović“

¹⁴ Diese Antwort besaß folgenden Text: „Sehr geehrter Herr Universitätsprofessor, Sie selbst haben im Zusammenhang mit der Gedenktafel auf dem Haus Merangasse 24 von Anbeginn mit verfolgen können, dass alle, die an dieser Würdigung interessiert und beteiligt waren und sind, letztlich konkret vom Wollen und Nichtwollen des Hauseigentümers Merangasse 24 abhängig sind. Ich erinnere daran, dass Sie auf Ihr Schreiben hin zuerst nicht einmal eine Antwort bekommen haben.

Herr Mag. Bernd Liebl hat sich als Referent des zuständigen Kulturamtes sehr intensiv eingebracht, der tatsächliche Ort des Affichierens wurde aber ausschließlich von Herrn Ing. Werner Teussel bestimmt, ihm gehört das Haus und damit auch die Außenwand, auf der die Tafel befestigt ist. Er hat vor den Mitarbeitern der Firma und vor Herrn Mag. Liebl jeden Millimeter der tatsächlichen Ausrichtung vorgegeben. Eine der Befürchtungen des Hauseigentümers war auch, dass die Tafel, sollte sie aus seiner Sicht zu niedrig hängen, einem Vandalenakt ausgeliefert sein könnte. Ich wiederhole nochmals: Wir mussten dies akzeptieren.

Ich ersuche Sie daher sehr eindringlich, dem Kulturamt als der umsetzenden Abteilung diesen positiven Gestaltungswillen zuzugestehen. Wir haben auch über diese Zuständigkeit hinaus sehr, sehr gerne dazu beigetragen, bei der Aufstellung der Büste im Universitätsbereich beratend zur Verfügung zu stehen. Herr Mag. Bernd Liebl hat sich auch dort bei der Gestaltung des Sockels fachlich eingebracht, obwohl wir nicht als Auftraggeber verantwortlich waren. Herr Mag. Arno Wonisch, der persönlich anwesend war, wird sicher bezeugen können, wie weit diese Vermittlungstätigkeit gegangen ist.

Da Sie gerade bei der Gedenktafel auf dem Haus Merangasse 24 erneut Herrn Bürgermeister alleine kontaktiert haben, erinnere ich nochmals daran, dass der Kulturreferent der Stadtregierung, Herr Stadtrat Dr. Wolfgang Riedler, es war, der veranlasst hatte, in dem ihm überantworteten Budget die Kosten für diese Ehrentafel abzudecken. Ich leite daher diese Korrespondenz auch an ihn weiter.

Zusammenfassend hoffe ich doch mit dem Kulturamt bewiesen zu haben – und ich erinnere hier weiters an die Abwicklung der von Frau Stadträtin Maga Eva.-Maria Fluch genehmigten Publikationsförderung -, dass wir uns redlich und bestmöglich bemüht haben, zum Gedenken an den großen Nobelpreisträger in Graz beizutragen. Möge das Gesamte und nicht ein von uns allen so nicht gewolltes, aber nicht vermeidbares Detail im Rückblick gesehen werden.

Die Tafel selbst mit ihrer Schrift zeugt ganz sicher von guter Handwerkskunst. Sie wurde den Bestimmungen des Platzangebotes am Hause entsprechend konzipiert, d.h. sie hat sehr bewusst eine Größe von 50 x 90 cm. Die gewählten Maße stimmen mit dem Gesamtbild hin zum Hauseingang und dem Fenster überein.

Mit freundlichen Grüßen, für den Stadtsenat: Dr. Peter Grabensberger (Abteilungs-
vorstand) Stadt Graz Kulturamt [...]

Stiftung als einzig passenden Ausweg, wobei ich die Möglichkeit zur Sprache brachte, dass die nach Graz anreisenden Mitglieder der Stiftung im Verlaufe des Symposiums bzw. bei der Enthüllung der Tafel deren Montageposition beurteilen und eventuell reagieren könnten.¹⁵

Zum 106. Geburtstag Ivo Andrićs (9. Oktober 2008) kam es schließlich zur Enthüllung der Gedenktafel otkrivena je spomen-ploča ploča na zgradi u kojoj je Andrić stanovao (Merangasse 24, prvi sprat) uz prisustvo gradonačelnika Graca Sigfrida Nagla (Siegfried Nagl), rektora Alfreda Gučelhofera (Gutschelhofer), rukovodioca Odjeljenja za kulturu Skupštine Grada (koji je izdvojio finansijska sredstva za postavljanje ploče) Volfganga Ridlera (Wolfgang Riedler), predstavnika pokrajinske vlasti, profesora univerziteta, privrednika, kulturnih radnika i studenata.

4. Druga inicijativa na samome početku Projekta odnosila se na postavljanje biste Iva Andrića ispred zgrade u kojoj se nalazi Institut za slavistiku (Merangasse 70). Ideja o postavljanju biste u prijestonici Štajerske potekla je od strane Generalnog konzulata Srbije u Gracu (konkretno posljednjeg konzula Sonje Asanović-Todorović), a nastavljena i završena u saradnji sa nama (Arnorn Vonišem i Brankom Tošovićem). Od strane Univerziteta, Konzulata i Andrićeve Zadužbine prihvaćen je moj prijedlog da se bista postavi ispred ove zgrade, jer je Ivo Andrić na Univerzitetu „Karl Franc“ 1924. godine odbranio doktorsku disertaciju. Bista je otkrivena 10. oktobra 2008. To je učinio prorektor Univerziteta za međunarodnu saradnju prof. dr Roberta Majerhofer (Maierhofer) uz prisustvo predstavnika vlasti Štajerske, Graca i Univerziteta. Autor biste je Dragan Nikolić iz Beograda (poprsje je nastalo 1989. godine). Bista je dobijena od Skupštine Beograda, posredstvom Zadužbine I. Andrića.

¹⁵ Mein E-Mail lautete wie folgt: „Sehr geehrter Herr Professor Palavestra! Sehr geehrter Herr Dragojlović! Ich möchte Sie davon in Kenntnis setzen, dass die Gedenktafel für Ivo Andrić vor drei Tagen am Gebäude, in dem er wohnhaft war, angebracht wurde. Mit der Position bin ich jedoch nicht zufrieden, weil die Tafel zu hoch montiert wurde und der Text nur sehr schwer lesbar ist. Deshalb habe ich heute Morgen (6.10.2008) ein E-Mail an den Bürgermeister der Stadt Graz und die zuständigen Personen in der Stadtregierung geschickt, in dem ich darum gebeten habe, die Tafel etwas abzusenken, um sie normal lesen zu können. Ich habe darauf eine Antwort erhalten, in der unter anderem darauf hingewiesen wurde, dass darüber der Hausbesitzer entschieden habe und dass die Stadtregierung nichts unternehmen könne. Ich bitte Sie, all dies in Betracht zu ziehen und, wenn Sie es als notwendig erachten, eine entsprechende Position zu beziehen. Vielleicht wäre es am besten, wenn Herr Prof. Vučković und Frau Đukić Perišić, die beim Ivo Andrić gewidmeten Symposium am 8. und 9. Oktober 2008 anwesend sein werden, persönlich beurteilen, ob die Tafel den Kriterien und Anforderungen der Stiftung entspricht und sie erst nach ihrer Rückkehr nach Belgrad, sofern erforderlich, reagieren. Mit freundlichen Grüßen, Branko Tošović.“ Anmerkung: In diesem E-Mail wie auch in einigen anderen wurden die diakritischen Zeichen für die Buchstaben č, ć, ž, š nicht dargestellt wurden (kleinere Tippfehler wurden ausgebessert).

U poslovima oko biste bilo je manje problema nego sa spomen-pločom, jer je značajan dio posla i obaveza preuzela na sebe konzulica Sonja Asanović Todorović (posebno u dogovaranju sa rektoratom). Na tu aktivnost negativno se odrazila odluka Vlade Srbije iz juna 2008. godine da se zatvori generalni konzulat Republike Srbije u Gracu, što je nešto kasnije i učinjeno. Time su svi poslovi oko postavljanja biste pali na Arna Voniša i mene. Bista teška oko 80 kilograma prebačena je iz Konzulata u moj kabinet, gdje je ostala sve do otvaranja 10. oktobra 2008. Najviše vremena utrošeno je na usaglašavanje teksta na postamentu. Zbog toga smo Arno Voniš i ja imali čitav juli, avgust i septembar intenzivnu e-mail prepisku, usmene kontakte i telefonske razgovore. Prvo su vicerektor za međunarodnu saradnju Roberta Majerhofer (Maierhofer) i konzul Sonja Asanović-Todorović sastavile probnu verziju, koja je zatim upućena Zadužbini I. Andrića i određenim strukturama na Univerzitetu u Gracu. Zadužbina je predlagala da stoji „srpski pisac Ivo Andrić“, kako je pisalo u nacrtu teksta, dok je sa austrijske strane smatrano da to ne treba da piše (takav stav zauzeo je Institut za slavistiku na sastanku na kome nisam prisustvovao niti se bilo ko sa mnom prije ili poslije o tome konsultovao). Nakon obavljenih konsultacija Rektorat je poslao Zadužbini novu verziju. Najzad, Zadužbina je 5. septembra 2008. godine saopštila putem e-maila da je saglasna sa ponuđenim tekstom¹⁶ pa sam o tome odmah informisao vicerektora za međunarodnu saradnju.¹⁷

5. Početkom oktobra 2008. objavljena je knjiga „Nobelovac Ivo Andrić u Gracu“ (autor Branko Tošović, izdavači Institut za slavistiku Univerziteta u Gracu i Beogradska knjiga, 632 str.). U njoj je detaljno predstavljen boravak I. Andrića u Gracu od januara 1923. do oktobra 1924. godine. U knjizi se nalaze Andrićeve tekstovi nastali ili prvu put objavljeni u to vrijeme i to paralelno u originalu i prevodu. Knjiga je podijeljena na sljedeće tematske cjeline: Ivo Andrić u Gracu, Andrićeve naučni radovi, Andrićeve književna djela, An-

¹⁶ „Poštovani gospodone Tošoviću, saglasni smo da se ispod biste Ive Andrića ureže tekst koji je naveden u pismu prof. Roberte Maierhofer od 6. avgusta 2008. godine [...] Primate srdačne pozdrave. Dragan Dragojlović, upravnik“.

¹⁷ „Sehr geehrte Frau Vizerektorin Maierhofer, sehr geehrte Frau Doktor Leutloff, ich habe eben nach einem zuvor geführten Telefongespräch mit Herrn Dragan Dragojlovic, Vorsitzender der Ivo-Andrić-Stiftung in Belgrad, ein E-Mail erhalten (Übersetzung und Originaltext siehe ganz unten), in dem er im Namen der Stiftung sein Einverständnis für den Büstentext schriftlich zum Ausdruck bringt. Vor zwei Minuten haben Sie eine Kopie meines Antwort- und Dankesmails an die Andrić-Stiftung erhalten. Es handelt sich dabei um folgenden Text für die Vorder- und Rückseite der Büste (entspricht exakt Ihrem Vorschlag aus dem Brief vom 6. August 2008) – Vorderseite: *Ivo Andrić (Travnik 1892, Belgrad 1975), Schriftsteller und Literatur-nobelpreisträger, der am 13. Juni 1924 an der Karl-Franzens-Universität Graz promovierte*, Rückseite: *Die Aufstellung der Büste wurde vom Generalkonsulat der Republik Serbien in Zusammenarbeit mit der Karl-Franzens-Universität und der Stadt Graz initiiert*. Mit freundlichen Grüßen Branko Tosovic“.

drićevi publicistički tekstovi, Andrićeva prepiska. Slijede izvodi iz doktorskih radova o Ivu Andriću odbranijenih na Univerzitetu „Karl Franc“ u Gracu. Na kraju se daje popis prevoda Andrićevih tekstova na njemački jezik, a takođe bio- i bibliografski podaci. Svi tekstovi su upareni u dvije jezičke verzije, tako da se može pratiti odnos originalne i prevedene riječi, što će biti predstavljati koristan materijal kako za kontrastivna istraživanja tako i za edukaciju. Radi prikupljanja građe za knjigu i druge dijelove projekta „Andrić-Initiative“ autor knjige boravio je u nizu biblioteka, arhiva, tražio materijal u muzejima, anti-kvarnicama i prodavnicama Graca, Beograda, Mostara, Sarajeva, Zagreba, Skopja, Maribora. Dio materijala našao je u Odjelu za posebna izdanja Biblioteke Univerziteta „Karl Franc“ u Gracu, Arhivu grada Graca, Zadužbini Iva Andrića u Beogradu, Muzeju Iva Andrića u Beogradu, Muzeju književnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Zemaljskom muzeju u Sarajevu, Muzeju Sarajeva, Arhivu grada Sarajeva i Prvoj gimnaziji u Sarajevu. Skupština Graca je finansijski podržala pripremu i izdavanje ove publikacije.

Knjiga je predstavljena (1) u Beogradu 15. decembra 2008 u prostorijama Prosvetne zajednice Srbije (nastupili su Darko Tanasković, Miloš Jevtić i autor), (2) na Univerzitetu u Banjaluci 6. aprila 2009 (učestvovali su Branko Milanović, Mirjana Vlajisavljević, Arno Voniš i autor) i (3) na Univerzitetu „Džemal Bijedić“ u Mostaru 9. aprila 2009 (dekan Fakulteta humanističkih nauka Ibrahim Kajan je otvorio promociju, a zatim su govorili Arno Voniš i autor). Što se tiče Mostara, u ovome bilo je i male simbolike jer je septembra 1973. godine Andriću dodijeljena Zlatna plaketa toga grada, a malo dalje, u Počitelju, dobio je povelju Umjetničke kolonije.¹⁸

Promocija u Banjaluci održana je pod utiskom prve vijesti koje smo pročitali kada smo ušli u Bosnu i Hercegovinu 6. aprila. Na naslovnoj strani Glasa Srpske, koji izlazi u Banjaluci, stajalo je „Nobelovac Ivo Andrić proglašen četničkim ideologom“, a na četvrtoj je pisalo: „U hutbi (molitvi) koja je u petak održana u džamiji Kralja Fahda u Sarajevu hatib Nezim Halilović Muderris nazvao je nobelovca Ivu Andrića četničkim ideologom [...]“.

Nakon promocije u Banjaluci Arno Voniš i ja posjetili smo 7. aprila spomen-muzej Iva Andrića u Travniku i sa direktorom Enesom Škrgom razgovarali o zajedničkoj saradnji. Sutradan smo boravili u Sarajevu i u Arhivu grada upoznali se sa dokumentacijom o boravku Iva Andrića u ovom gradu tokom školovanja.

¹⁸ U razgovorima prije putovanja o tome da se prezentacija knjige „Nobelovac Ivo Andrić u Gracu“ održi i na Filozofskom fakultetu u Sarajevu rečeno je da Andrić nije na njemu poželjan (dakle, u gradu Andrićeve mladosti, u gradu o kome je nobelovac tako lijepo pisao, u kome se nalazi original romana Na Drini ćuprija i u kome je nekad nobelovac dočekivan kao predsjednik države).

Tokom boravka u Sarajevu dvije su stvari bile nešto novo. Prvo, u Muzeju Mlade Bosne, koji je preimenovan u Muzej Sarajeva nema više ni slike Iva Andrića niti pomena o njegovoj povezanosti sa tom organizacijom (predstavljanje atentata i Mlade Bosne sada se potpuno novo u odnosu na ono do 1992. godine). Drugo, otišao sam na trg ispred Svjetlosti (koji sada nosi ime Alije Izebegovića) da slikam Andrićevu bistu za sajt projekta „Andrić-Initiative“. Na veliko iznenađenje ona je bila gotovo potpuno zaklonjena kućicom u obliku bijele kocke. Sa lijeve strane stajale su dvije tezge na kojima je pisalo „Kanton Sarajevo: Ministarstvo za okoliš...“. Pošto sam ovo smatrao kulturnim skandalom, uputio sam pismo ministru za nauku i kulturu Sarajevskog Kantona Safetu Kešu i gradonačelniku Aliji Behmenu, u kome sam zamolio da se nešto preduzme kako bi bio omogućen nesmetan prilaz Andrićevoj bisti.¹⁹ Nažalost, sve do danas od ministra nisam dobio nikakav odgovor. Umjesto gradonačelnika napisao mi je e-mail 29. aprila 2009. godine savjetnik gradonačelnika za informisanje Emir Suljagić.²⁰ Nisam bio sasvim zadovoljan onim što sam pročitao pa sam istog dana odgovorio.²¹ Na to je gosp. Suljagić reagovao 4. maja 2009. godine.²² Ova kraća prepiska završena je mojim odgovorom istog dana.²³ U datom

¹⁹ Tekst pisma nalazi se u Sveskama Zadužbine I. Andrića br. xxx, str. xxx-xxx.

²⁰ „Poštovani gospodine Tošoviću, u vezi s pismom koje ste nam uputili putem e-maila želim Vas obavjestiti da Trg Oslobođenja-Alija Izebegović nije u nadležnosti Grada Sarajeva, te da Gradska uprava ne izdaje odobrenja za korištenje javnih površina. Gradska uprava će se obratiti nadležnoj općini, u ovom slučaju Stari Grad i ukazati na nepriličnu instalaciju postavljenu pred bistu Ive Andrića. To je nažalost sve što u ovom trenutku možemo učiniti zbog izrazito ograničenih ovlasti. S poštovanjem, Emir Suljagić“

²¹ „Poštovani gradonačelnike! Hvala na (posrednom) odgovoru. Nisam očekivao samo formalno reagovanje (prosljeđivanje moga pisma Opštini Centar), nego suštinsko, jer sam smatrao da se ne radi isključivo o običnoj (administrativnoj) kompetenciji i/li ograničenju ovlasti u formi (ne)odobranja nečeg, već o stvarima bitnim za reputaciju čitavog grada. Nije logično da samo opština odgovara za ono što je od šireg gradskog interesa. U ovom slučaju radi se o bisti čuvenog pisca, još i Nobelovca, kojoj je (koliko sam mogao vidjeti i procijeniti) svjesno onemogućen pristup zabetoniranim blokom. Smatram da ni u jednom gradu, a pogotovo prijestonici kakvo je Sarajevo, ne bi trebalo leđiti poglede pis(a)ca reklamnim santama. Srdačan pozdrav! Branko Tošović“.

²² „Poštovani gospodine Tošoviću, prije svega i tek radi zapisnika, instalacija o kojoj je riječ, a koja uistinu vrijeda (iako ne samo) oči je u nadležnosti Općine Stari Grad. I dok se i Gradonačelnik (a ako to nešto znači i ja osobno) slaže s Vama, bojim se da su Gradu ruke u tom smislu vezane. Kao što sam naveo i u ranijem pismu, ovlasti Grada Sarajeva su osnivanjem Kantona Sarajevo i cijelog niza odluka usvojenih još prije više od deset godina svedene na minimum, a instituciji Grada dodijeljena tek reprezentativna uloga. O nelogičnostima u političkom ustroju ne samo države BiH, nego i Federacije i Kantona vjerovatno ne vrijedi trošiti riječi. Ova gradska vlast je spremna podnijeti odgovornost u okviru ovlasti koje ima, ali ne možemo biti odgovorni za stvari na koje možemo uticati onoliko koliko – da sada budem banalan – i Vi. U svakom slučaju, ja ću gradonačelniku Behmenu predočiti našu prepisku i siguran sam da će on iskoristiti ako ništa drugo, autoritet koji ima – a to je sve što mu je na raspolaganju – da se založi da se slične stvari barem ne dešavaju u budućnosti. Iskreno, Emir Suljagić“.

trenutku (31. maj 2009) nije mi poznato da li je Skupština grada Sarajeva išta konkretno preduzela niti je li Opština Centar na bilo koji način reagovala.

6. Od aktivnosti u 2009. godini treba spomenuti posjetu Arna Vojniša i Branka Tošovića 28. maja mariborskom zatvorskom prostoru, u kome je Andrić tamnovao od 1914. do marta 1915. godine. Pošto smo željeli da dobijemo na uvid dokumente koji se odnose na njegovo zatočeništvo u to vrijeme, obratili smo se 12. maja 2009. godine Pokrajinskom arhivu Maribor sa molbom da ih pogledamo. Odgovorili su 13. maja da oni ništa nemaju niti znaju u kojoj je ćeliji Andrić bio zatočen pa su nas uputili na Republički arhiv u Ljubljani. Međutim, i od republičkog arhiva dobili smo odgovor da ne raspoložu traženim dokumentima.²⁴ U drugom e-mailu istog dana savjetovali su da se obratimo Arhivu Republike Slovenije, što smo odmah i učinili. Odgovorili su 18. maja da se u Arhivu čuva građa iz Muške kaznionice Maribor (pod brojem AS1545), ali

²³ „Poštovani kolega Suljagiću! Hvala na brzom odgovoru. Meni je potpuno razumljivo sve ovo o čemu pišete, ali smatram da bi trebalo da se u javnosti čuje mišljenje i onih koji (formalno) ne odlučuju, prije svega Gradske uprave, odnosno gradonačelnika. Sada se ovo dešava sa Andrićem (Andrićevom bistom), a sljedeći put to može biti i neko drugi. Sarajevo je u svijetu poznati grad te mu ovakve stvari nisu potrebne niti mu idu u prilog, pogotovo u kontekstu priključivanja BiH Evropskoj Uniji. Turistička sezona je već počela i, vjerovatno, bi neki od posjetilaca rado htjeli pogledati biste poznatih pisaca BiH na trgu ispred Svjetlosti. A onaj najpoznatiji od njih je skriven pola metra ili metar iza neke reklame. Kako to stranci (između ostalog) mogu protumačiti? Sarajevo je dovoljno velik grad da se za takvo oglašavanje nađe pogodnije mjesto, mjesto koje neće narušavati dostojanstvo umrlog umjetnika. I još nešto: sve ovo Vam pišem i zbog toga što sam najveći dio života i rada proveo u gradu na Miljacki, što sam na više načina vezan za njega te što (i iz tog razloga) ne mogu biti ravnodušan u vezi sa ovim kulturnim skandalom. Srdačan pozdrav! Branko Tošović“

²⁴ „Spoštovani gospod profesor! Naša direktorica dr. Slavica Tovšak mi je posredovala Vašo elektronsko pošto, ker sem v arhivu odgovorna za fonde s področja pravosodja Pokrajinski arhiv Maribor res hrani gradivo bivše Moške kaznilnice Maribor, ki ga je pridobil takrat, ko se je kazenski zavod iz Maribora preselil v Dob pri Mirni. Gradivo, ki je bilo v zelo slabem stanju, je danes popisano, v popisu so vsi osebni spisi kaznjencev, ki so se ohranili. Nekaj spisov se je pred predajo v arhiv raztrgalo in izgubilo, znano pa je tudi, da so za nekatere pomembne kaznjence spise že odnesli predstavniki drugih ustanov, ki so se ukvarjale z novejšo zgodovino, zlasti z zgodovino delavskega in komunističnega gibanja. Iz teh razlogov v fondu Moška kaznilnica Maribor nimamo osebnega spisa za Iva Andrića, žal pa ne razpolagamo z nobenimi pisnimi podatki o tem, kam vse je šlo gradivo iz Moške kaznilnice Maribor, preden ga je prevzel arhiv. Ob preselitvi iz Maribora je tedanje kazenski zavod odpeljal s seboj tudi glavno knjigo, v katero so vpisovali kaznjence ob prihodu v kaznilnico. Danes je za kazenski zavod v Dobu pri Mirni prisotjen Arhiv republike Slovenije. Če Vas zanima glavna knjiga kaznjencev in morebitna dokumentacija o usodi dokumentov, Vam predlagam, da se obrnete na Arhiv republike Slovenije, Jezdarska 1, Ljubljana. Če glavne knjige kaznjencev še nimajo, Vam bodo lahko svetovali, kako priti v stik s kazenskimi zavodom v Dobu. Lep pozdrav, Emica Ogrizek, arhivska svetovalka.“

samo za period od 1931. do 1940.²⁵ Matarijal je sortiran po abecednom redu, postoji slovo **A**, ali dosijea za Iva Andrića nema. Iz Arhiva Slovenije dobili smo 22. maja 2009 dodatnu informaciju o onome čime raspolažu.²⁶

Iz ove prepiske, posebno iz e-maila od 14. maja Pokrajinske arhive,²⁷ upotpunili smo sliku o mariborskoj tamnici. Ona se nalazi na desnoj obali Drave. Počela je sa radom 1898. i predstavljala je najmoderniji objekat takve vrste u tadašnjoj monarhiji. Bila je napravljena u obliku zvijezde, što je odgovaralo potrebama nadzora kažnjenika. Postojao je dio za maloljetnike, što gradiva zatvori nisu imali. U zatvorskom prostoru nalazila se škola, čiji je direk-

²⁵ „Spoštovani, V Arhivu Slovenije hranimo del gradiva Moške kaznilnice Maribor (AS1545) vendar le za obdobje 1931–1940. Svetujemo Vam da se za morebitne informacije o iskanem gradivu obrnete še na Pokrajinski arhiv Maribor, Glavni trg 7 kjer tudi hranijo del gradiva omenjenega fonda. S spoštovanjem, Branko Radulović.“

²⁶ „MINISTARSTVO ZA KULTURO, ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE, 1127 Ljubljana, Zvezdarska 1, Slovenija, p.p.21, Tel.: + 386 (1) 24 14 200; fax: + 386 (1) 24 14 269; e-mail: ars@gov.si; http://www.gov.si/ars, Številka: 62530–131/2009/2. Datum: 22.05.2009

ZVEZA: Vaš dopis po elektronski pošti z dne 13. 5. 2009

Sporočamo Vam, da Arhiv Republike ne hrani gradiva iz katerega bi bili direktno razvidni podatki o zgoraj imenovanemu, Ivu Andriću. Pregledali smo fond SI AS 1545 Moška kaznilnica Maribor. Nekaj gradiva se hrani v naši dislocirani enoti, nekdanjem Arhivu CK ZKS na Kongresnem trgu 1 v Ljubljani, večji del pa v Arhivu RS na Zvezdarski 1. V gradivu nekdanjega Arhiva CK ZKS so samo podatki, povezani z komunisti med leti 1931 do 1939. Gradivo, ki je v Arhivu RS pa so dosjeji zapornikov, ki sodijo v časovno okvir med leti 1920 pa do 1944. Urejeni so po abecednem vrstnem redu, črke A je npr.: skoraj tri arhivske škatle vendar dosjeja Iva Andrića ni med njimi. Zgoraj navedeno gradivo in seveda tudi drugo arhivsko gradivo, ki ga hrani Arhiv RS, si lahko ogledate v čitalnici Arhiva RS na Zvezdarski 1 v Ljubljani, ki je odprta v ponedeljek, torek, četrtek od 8. do 15., v sredo od 8. do 16.30 in v petek od 8. do 14. ure; s tem da se mora gradivo naročiti vsaj en dan prej (osebno, pisno, lahko tudi po telefonu, faksu, ali E-mailu), pripomočkov za uporabo (npr.: popisi, sezname, vodniki, inventarji ...) pa Vam ni treba vnaprej naročati in so Vam na razpolago že ob obisku v čitalnici in lahko že takoj preverite, če se še kje nahajajo podatki, ki bi se jih dalo uporabiti pri Vaši raziskavi oziroma jih delno že sami lahko preverite tudi na <http://www.gov.si/ars>.“

²⁷ „Spoštovani gospod profesor! Moška kaznilnica Maribor še stoji. Ko je leta 1898 sprejela prve kaznjence, je veljala za najmodernejšo zgradbo za prestajanje kazni v tedanji monarhiji. Zgrajena je bila v obliki zvezde, kar je v 19. stoletju veljalo za primerno obliko zaradi nadzora kaznjencev. Imala je tudi oddelek za mladoletne kaznjence, kar druge kaznilnice nekoč niso imele, in šolo. Njen ravnatelj med obema vojnama je bil Niko Vrabl, pomemben v kulturnem življenju Slovencev v Mariboru. Kaznilnica leži na desnem bregu Drave. Danes je med njo in reko umeščen trgovski center Europark. O sami kaznilnici se prav sedaj precej razpravlja o njeni revitalizaciji in obnovi, tako da verjetno ne bo celotna stavba ohranila oblike, kot jo je imela. Nekaj slik lahko najdete na internetu, če vpišete geslo kaznilnica Maribor ali Moška kaznilnica Maribor. O kaznilnici je pisal dr. France Filipič razpravo v mariborskem zgodovinskem časopisu Studia Historica Slovenica leta 2003 v številki 2 – 3. Ta gospod tudi sicer marsikaj ve o gradivu kaznilnice, ker ga je pregledoval, preden je prišlo v arhiv, žal brez nekaterih najbolj zanimivih spisov. lep pozdrav Emica Ogrizek.“

tor bio Niko Vrabl, ugledni kulturni radnik Mariboru. Kaznionica je preseljena u Dob kraj Mirne. Tom prilikom je prebačena i glavna knjiga, u kojoj su zabilježeni dolasci kažnjenika. Arhiva je bila u vrlo lošem stanju, neki njeni dijelovi istrgnuti ili izgubljeni. Jedan broj dokumenata odnijeli su predstavnici drugih ustanova koji su se bavili novijom historijom. Iz tih razloga ne postoje posebni spisi za Iva Andrića.

Kada smo došli da pogledamo i snimimo mariborsku mušku kaznionicu, zapazili smo da se radi na njoj revitalizaciji i da je jedno krilo već potpuno obnovljeno te se izgled bivšeg zatvora nikako ne može prepoznati. Taj utisak posebno pojačava veliki tržni centar Europark, koji stoji koji metar dalje. Tako će u skorije vrijeme zatvorski prostor u kome je Ivo Andrić proveo 1914. i 1915 te napisao *Ex Ponto* biti potpuno promijenjen. Zbog toga smo napravili više snimaka i stavili ih na web-stranici Projekta (Gralis).²⁸

7. U okviru projekta predviđeno je da se rezultati naučnoistraživačkog rada prezentiraju na godišnjim simpozijumima u Gracu svakog oktobra (na Andrićev rođendan). Prvi takav skup održan je 9. i 10. oktobra 2008. u Institutu za slavistiku na temu „Ivo Andrić u Gracu, Austriji i Evropi“, na kome je referate podnijelo osamnaest učesnika iz šest zemalja: Austrije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Njemačke, Slovenije i Srbije. To su Branka Brlenić-Vujić (Osijek), Jadranka Brnčić (Zagreb), Žaneta Đukić Perišić (Beograd), Wolfgang Ajsman (Wolfgang Eismann, Grac), Miloš Jevtić (Beograd), Zvonko Kovač (Zagreb), Dušan Marinković (Zagreb), Krunoslav Pranjić (Zagreb), Dušan Rapo (Zagreb), Angela Rihter (Richter, Halle), Wolfgang Štajninger (Wolfgang Steininger, Grac), Damir Šabotić (Sarajevo), Mihailo Pantić (Beograd), Radovan Popović (Beograd), Milan Tasić (Beograd), Branko Tošović (Grac), Arno Voniš (Grac), Radovan Vučković (Beograd). Skup je pozdravio prorektor za naučna istraživanja prof. Irmtraud Fišer (Irmtraud Fischer) i predstavnik Zadužbine Ive Andrića Žaneta Đukić Perišić. Tokom ljeta 2009. godine izaći će zbornik radova sa toga skupa.

Od 9. do 10. oktobra 2009. biće održan drugi simpozijum u Gracu na temu „Andrićev grački opus: kulturno-istorijski, književni i jezički aspekti“. Na njemu će biti razmotreni naučni, književni i publicistički i drugi tekstovi napisani ili prvi put objavljeni 1923. i 1924. godine: 1. Andrićeva doktorska disertacija „Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine“, 2. Andrićeva književna djela – a) pripovijetke Mustafa Madžar, Rzvavski bregovi, Ljubav u kasabi, U musafirhani, U zindanu, Iskušenje u ćeliji broj 38, Na drugi dan Božića, Prvi dan u splitskoj tamnici, Noć u Alhambri, b) pjesme Slap na Drini, Žed savršenstva, 3. Andrićevi književno-publicistički radovi: putopis Kroz Austriju, estetski prikaz Pjesma nad pjesmama, Esej Jovan Skerlić, pu-

²⁸ http://www.gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/0.Projektarium/Gallery/main.php?g2_itemId=4294

blicistički tekstovi Fašistička revolucija, Benito Mussolini, Slučaj Matteotti, prikaz San o gradu, 4. Andrićeva diplomatska i privatna prepiska.

8. Budući da je jedan od ciljeva projekta istraživanje stvaralaštvo Iva Andrića savremenim metodama i uz korišćenje najmodernijih tehničkih i informacijskih sredstava, na slavističkom portalu „Gralis“ Univerziteta u Gracu²⁹ izrađena je web-stranica za Projekat u cilju njegove efikasne realizacije, redovnog informisanja o aktivnostima, a takođe edukacije i popularizacije Andrićeva stvaralaštva. Na njoj se nalazi Fotogalerija,³⁰ koja nudi snimljeni materijal vezan za aktivnosti u okviru Projekta, Andrić-Personalium (baza podataka o učesnicima na projektu, sistem za on-line slanje i primanje tekstova te recenziranje)³¹ i Anketarium (program za on-line anketiranje).³²

9. U okviru projekta radi se na izradi višejezičkog elektronskog „Andrićevog korpusa“ namijenjenog edukaciji, istraživanju i popularizaciji piščevih djela u originalu i prevodu. On obuhvata piščeve originale i paralelne prevode na sve slovenske jezike i njemački jezik. Andrićev interslovenski i slovensko-njemački Gralis-Korpus se razvija u saradnji između Instituta za slavistiku i Centra za obradu informacije Fakultet za humanističke nauke u Gracu. Vrijednost Andrićeva korpusa je, između ostalog, i u tome što služi za izradu različitih lingvističkih, književnih i drugih projekata. On daje koristan materijal za pripremanje seminarskih, diplomskih, magistarskih i doktorskih radova. U nastavi ima posebnu ulogu (naročito za studij prevođenja). A za Iva Andrića to je najmoderniji oblik prezentacije i popularizacije bez bilo kakve komercijalne orijentacije. Ciljevi izrade korpusa su (a) prezentacija i popularizacija njegovih djela na slovenskim jezicima i njemačkom jeziku, (b) istraživanje Andrićevih tekstova na slovenskim jezicima i njemačkom jeziku, (c) korišćenje Andrićevih djela u učenju slovenskih jezika i njemačkog jezika. Internet-ska infrastruktura Andrićevog elektronskog korpusa bila je prezentirana na prvom simpozijumu održanom oktobra 2008. Izrada korpusa odgovara stavovima Iva Andrića (izraženim na više mjesta u njegovim tekstovima i razgovorima) da treba prvenstveno proučavati samo djelo. Izradom takvog korpusa nastojimo da se uklopimo u njegove želje i da se manje bavimo onim što je oko književnika, a više njegovim stvaralaštvom. Stoga nas u ovome projektu i korpusu više zanima struktura Andrićevog umjetničkog teksta nego ono što je Andrić za života stalno izbjegavao i od čega je bježao. Sam Korpus daće mo-

²⁹ <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/>

³⁰ http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/0.Projektarium/Projekte/Andrić_Initiative/Fotos_Andrić-Initiative.htm?g2_itemId=1087

³¹ <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/0.Projektarium/Personalium/Andrić/index.php>

³² http://ginko.uni-graz.at/%7Erotho/netzfrage/laufende_umfragen.php

gućnost da se utvrdi koliko je i kako jaka Andrićeva riječ na drugim jezicima, a takođe koliko ju je moguće prenijeti i izraziti u njemačkom, ruskom, poljskom, bugarskom... Andrićevi tekstovi prevedeni su na sve slovenske jezike, postoji dosta njemačkih prevoda, što daje ogromnu građu za istraživanje umjetnikove evropske i svjetske dimenzije. Kada korpus bude gotov, biće pripremljen Andrićev on-line rječnik.

10. Projekat se finansira iz raznih izvora. Sredstva za postavljanje spomen-ploče na kući u kojoj je Andrić stanovao izdvojio je Odsjek za kulturu Skupštine Grada, bista je izrađena na račun sredstava Skupštine Beograda, novac za izradu postamenta te montažu biste dao je Rektorat Univerziteta, novac za štampanje knjige „Nobelovac Ivo Andrić u Gracu“ odobrila je Skupština Graca, realizaciju simpozijuma i izdavanje zbornika finansijski je podržalo austrijsko Ministarstvo za nauku i obrazovanje i Univerzitet Grac. Sa austrijske strane u navedene aktivnosti uloženo je 2008. godine oko 15.000 evra.

11. U periodu od 2008. do 2015. predviđeno je održavanje osam simpozijuma – 2010: Andrićev predgrački opis (1912–1922), 2011: Andrićeva djela nastala između 1925. i 1941. godine, 2012: Na Drini ćuprija, 2013: Travnička hronika, 2014: Prokleta avlija, Gospodica, 2015: drugi Andrićevi radovi napisani od 1950. do 1975. Pri tome biće učinjen pokušaj da se svake godine objavi jedan tom tekstova Iva Andrića na njemačkom jeziku i jeziku originala, čime će se tematski i vremenski sinhronizovati istraživačka i prevodilačka aktivnost.

12. Ove godine biće završene prve tri diplomske radnje o stvaralaštvu Iva Andrića koje se pripremaju u Institutu za slavistiku u okviru studentske istraživačke linije. Za 2010. planirana je ekskurzija studenata Instituta za slavistiku „Tragom Iva Andrića“, koju će voditi Arno Voniš. Predviđeno je da studenti posjete mjesta vezana za piščev život i rad (Maribor, Zagreb, Travnik, Sarajevo, Mostar, Počitelj, Dubrovnik, Višegrad, Sokobanju, Beograd).

Slučaj Matteotti

Der Fall Matteotti

Slučaj Matteotti¹

Kriza fašizma je otpočela. I to povodom slučaja Matteotti. A slučaj je u isto vreme nečuven i užasan, prost i svagdanji. Nečuveno je i užasno, naime, da se u Evropi, u zemlji koja sebe naziva majkom prava, usred Rima i u po dana, šest najamnika hvata goloruka narodnog poslanika, sekretara jedne partije, odvodi ga izvan grada i ubija a lešinu sakati i uništava na najsvirepiji način. Međutim, prosta je i svagdanja stvar za onog ko živi u Italiji, da desetina mladih ljudi u crnim košuljama presretne narodnog poslanika koji joj „ne podo- baet“, i da ga premlati. A samo je slučaj da li će taj proskribovani narodni poslanik proći sa dužom nesves- ticom i težom telesnom pov- redom ili će napad biti smr- tonosan. Tako su ubijeni socijalistički poslanici De Vagno i Piccinini, tako je premlaćen vođa liberala Amendola. Ali šta da se nab- raja, kad je malo fašističkih protivnika koji nisu ili na sebi ili na svom imetku oseti-

Der Fall Matteotti²

Die Krise des Faschismus hat begon- nen. Und dies auf Grund des Falls Mat- teotti. Ein Fall, der in gleichem Maße kriminell wie furchtbar, banal und alltä- glich ist. Kriminell und furchtbar de- shalb, weil nämlich in Europa, genauer in einem Land, das sich selbst als die Wiege des Rechts bezeichnet, am hell- lichten Tage mitten in Rom sechs Söld- ner einen wehrlosen Parlamentsabge- ordneten, gleichzeitig Sekretär einer Par- tei, ergreifen, ihn aus der Stadt schaffen, töten, die Leiche verstümmeln und ihn somit auf grausamste Weise das Leben nehmen. Für all jene, die in Italien le- ben, ist es jedoch mittlerweile eine bana- le und alltägliche Sache, dass zehn junge Männer in schwarzen Hemden einen Parlamentsabgeordneten, der ihnen „nicht zu Gesichte steht“ packen und ihn verprügeln. Und dabei hängt es nur vom Zufall ab, ob ein solcherart verfolgter Parlamentsabgeordneter mit einer län- geren Bewusstlosigkeit und schwereren Verletzungen davonkommt oder sich der Angriff als tödlich erweist. So etwa wur- den die sozialistischen Abgeordneten De Vagno und Piccinini getötet und der Li- berale Amendola verprügelt. Was könnte man hier nicht noch alles aufzählen, gibt es doch nur wenige Gegner der Faschi- sten, die die faschistischen Methoden en- tweder am eigenen Leibe oder an ihrem Besitz noch nicht zu spüren bekommen

¹ Rad je prvi put objavljen u „Jugoslavenskoj njivi“. God. VIII, knj. II, br. 4, Zagreb. 16. 8. 1924. S. 121–123.

² Erstveröffentlichung dieses Textes in: „Jugoslavenska njiva“. Jg. VIII, Buch II, Nr. 4, Zagreb. 16.8.1924. S. 121–123.

li fašističke metode. Fašistička „kazna“ se izvršavala uvek, bezobzirno, jednom matematskom sigurnošću i jednom posve savremenom brzinom. Sam fašistički poslanik, profesor Misuri, koji se usudio da u parlamentu drži govor pun kritike na rad i metode nekih fašističkih vođa, bio je, samo dva sata docnije, strahovito isprebijan od stereotipnih „nepoznatih mladih ljudi“. – Da i ne govorimo o provinciji, gde su nasilja svake ruke i česta ubistva postala suština fašizma, trajan i siguran metod.

I nikad, ni u jednom slučaju gotovo, nisu krivci pro-nadeni ni privedeni kazni.

Iz tog i takvog reda stvari stvarala se ona naročita psiha mladih (a i starih) crno-košuljaca. Nekažnjivost, koja je postojala i za predašnjih vlada, dok je fašizam bio *ecclesia militans*, postala je, posle Mussolinieva dolaska na vlast, apsolutna. Nesamo [sic!] to. Krvava revnost je počela da biva nagrađivana.

Sa dolaskom Mussolinia na vlast, došao je i čitav roj mladih ljudi iz provincije, advokatskih kandidata ili često samo rezervnih potporučnika po zanimanju, koji su stekli zasluga za fašizam. Oni su zapremili najviša mesta u najvažnijim minis-

haben. Die faschistische „Strafe“ wird stets exekutiert, rücksichtslos, mit einer mathematischen Sicherheit und mit überaus hoher Geschwindigkeit. Selbst ein faschistischer Abgeordneter, Professor Misuri, der es gewagt hatte, im Parlament eine Rede voll der Kritik an Arbeit und Methoden einiger führender faschistischer Exponenten zu halten, wurde zwei Stunden später von stets gleich agierenden „unbekannten, jungen Leuten“ aufs Furchtbarste verprügelt. Ganz zu schweigen von der Provinz, in der sich allseitige Gewalttaten und häufige Morde zum Hauptwesenszug des Faschismus und zu einer für diesen dauerhaften wie sicheren Methode entwickelten.

Und in beinahe keinem einzigen Fall konnten die Täter ausgeforscht und ihrer Strafe zugeführt werden.

Gerade auf Grund dieser Umstände bildete sich auch jene besondere Psyche der jungen (und auch alten) Schwarzhemden heraus. Die Straflosigkeit, die auch bereits während der früheren Regierungen bestand, als der Faschismus noch eine „*ecclesia militans*“ war, nahm nach der Machtergreifung Mussolinis absolute Züge an. Und nicht nur das. Die blutgierige Ereiferung begann allmählich auch belohnt zu werden.

Mit Mussolinis Machtergreifung traf aus der Provinz ein ganzer Schwarm junger Menschen, Anwaltsanwärter oder oft auch nur Reserveoberstleutnante in Rom ein, die sich Verdienste um den Faschismus erworben hatten. Diese nahmen die höchsten Funktionen in den wichtigsten Ministerien ein und fingen damit an, die Segnungen der ihnen

tarstvima i počeli da dele između sebe blagodati vlasti koja im je brzo udarila u glavu. Davani su najviši ordeni i odličja, podeljivane baronske titule (uz oprost taksa!); neke od njih je Mussolini sam poženio damama iz aristokracije.

A za tim mladim ljudima, koji su preko noći došli do vlasti i ugleda, pojurio je opet nov roj satelita, njihovih partizana i siromašnih rođaka iz provincije. I mnogi koji je do nedavno bio općinski činovnik ili sekretar mesnog odbora fašističke stranke u Cosenzi ili negde u Abruzzima, našao se sada kao načelnik celog jednog odeleđa, zadenuo monokl i počeo da i oseća i pokazuje šta znači vlast. Ceo taj svet novajlija je, uglavnom, pripadao ratnoj generaciji, odrasloj u kultu sile, ličnog podviga, vratomnog rizika, generaciji koja je gledala kako se ubija, rasipa, troši, ali koja nije nikad videla kako se sporo i teško stvara i gradi, sa odricanjem, bez bučnog i brzog uspeha. To je naraštaj iznimnih mera, iznimnih u dobrom i u rdavom smislu.

Dovedeni na vlast u ime zakonitosti, prava i reda, oni su trebali da otpočnu sa

schon nach kurzer Zeit in den Kopf gestiegenen Macht unter sich aufzuteilen. Sie erhielten die höchsten Orden und Auszeichnungen, ihnen wurden (unter Steuerbefreiung!) Titeln von Baronen verliehen, und einige wurden auch von Mussolini selbst mit Damen aus dem Adelsstand verheiratet.

Auf diese jungen Menschen, die über Nacht zu Macht und Ansehen gelangt waren, folgte sogleich eine neue Welle von Helfershelfern, deren Kampfesgenossen und armen Verwandten aus der Provinz. Und so mancher, der bis vor kurzem Dienst als Gemeindebeamter oder Sekretär einer örtlichen Gruppe der faschistischen Partei in Cosenza oder anderenorts in den Abruzzen versah, fand sich nun als Leiter einer ganzen Abteilung wieder, hatte sich ein Monokel angesteckt und begann zu spüren und zu demonstrieren, was Macht bedeutet. Diese ganze Welt der Neuankömmlinge bestand in der Regel aus Angehörigen der Kriegsgeneration, die in einer Kultur der Gewaltverherrlichung, des persönlichen Heldenmutes und halsbrecherischen Risikos aufgewachsen war; eine Generation, die erlebt hatte, wie man tötet, verschwendet und verprasst, die aber nie gesehen hatte, wie man langsam und mühsam etwas schafft und errichtet, mit Entbehrungen und ohne pompösen und schnellen Erfolg. Es ist dies eine Generation außergewöhnlicher Maßstäbe – außergewöhnlich sowohl im guten als auch im schlechten Sinne.

Im Namen der Gesetzmäßigkeit, von Recht und Ordnung an die Macht gebracht, hätten sie auf nationaler Ebene

saveznim primenjivanjem postojećih zakona i mudrim uvođenjem novih, mesto toga je nastalo jedno nesrećno i nada sve antipatično mešanje revolucionarnih sredstava i zakonskih mera. Gde je partiji ili partijskim veličinama bilo zgodno i korisno tu se primenjivao postojeći zakon sa punom snagom i sankcijom državne vlasti, a gde nije bilo zgodno ni moguće, tu se ostalo pri fašističkim metodama od pre dolaska na vlast: mučkom premlaćivanju pojedinih lica, razbijanju pokušstva, palenju redakcija.

U toj pometnji se, naravno, lako desilo, da su do uticaja došli, najbezobzirniji i najgrlatiji, neodgovorni elementi s kriminalnim instinktima i bez neke ideologije. Tako je u kratko vreme nastalo ono što danas opoziciona štampa neprikriveno naziva „banda del Viminale“ (palaca Viminale je Ministarstvo Unutrašnjih Dela) ili fašistička Čeka.

Posve je prirodno da ni ti mladi ljudi s velikim titulama i malim iskustvom, s velikom vlasti a slabo razvijenim osećanjem odgovornos-

daran gehen müssen, die bestehenden Gesetze anzuwenden und wohlüberlegt neue einzuführen. Doch stattdessen bildete sich eine unglückliche und vor allem antipatische Mischung aus revolutionärem Gehabe und gesetzlichen Maßnahmen heraus. Dort, wo es in der Partei oder in gewissen ihrer Gremien angebracht und nützlich erschien, wurde das bestehende Gesetz mit voller Härte und unter Sanktionierung durch die Staatsmacht zur Anwendung gebracht, und dort, wo es weder dienlich noch möglich erschien, wurde an den faschistischen Methoden aus der Zeit vor der Machtergreifung festgehalten: meuchlerisches Verprügeln einzelner Personen, Zerstörung des Hausrates, Niederbrennen von Zeitungsredaktionen.

In diesen Wirren kam es natürlich leicht vor, dass die rücksichtslosesten, großtuerischsten und verantwortungslosesten Elemente mit kriminellem Instinkt und ohne jedwede Ideologie zu Einfluss gelangten. Und so begann sich in kurzer Zeit auch etwas heranzuentwickeln, was von der oppositionellen Presse heute unverblümt als „Bande aus dem Viminale“ (das Palazzo Viminale ist der Sitz des Innenministeriums) oder faschistische Tscheka³ bezeichnet wird.

Es versteht sich von selbst, dass diese jungen Leute – auch wenn es sich bei ihnen um von Natur aus edle und anständige Menschen gehandelt haben mag – mit ihren hohen Titeln und gerin-

³ Tscheka (bzw. russ. ČK – Črezvyčajnaja komissija) – im Jahre 1917 in Russland gegründete Abteilung für die Staatssicherheit; die Vorläuferorganisation des nachmaligen KGB. [Anmerkung A. W.]

ti, omamljeni tamjanom društva i štampe, nisu mogli, sve i kad su lično bili blagorodni i čestiti, da drže na uzdi one mračne elemente koji su se sve više oko njih skupljali što su se oni više penjali, i koji su im sve potrebniji bivali.

I u senci Mussolinieva neprikosnovena lika, u ime fašizma – spasioca, počela je bezglava hajka za novcem i častima, iskorišćavanje položaja, ucenjivanje industrijalaca, jedan odvratan kankan skorobječića i probisveta.

Jednom okusivši slast pobjede i plodove vlasti, svi ti krupni i sitni prvaci fašizma su postali još osjetljiviji na kritiku i pozdriviji na protivnike. A navikli na kratka razračunavanja, lišeni osećanja za zakon i duh zakona, počeli su, razumljivo, da se sve češće laćaju već oprobanih prekih sredstava koja su bila tako zamamljivo jednostavna i tako uspešna. Umesto da odgovara na dosadne i sitničave interpelacije socijalista, liberala i sličnih cepidlaka, koje svaki pravi fašista mora da prezire kao tužne preostatke „kopilanskih vremena“ pre velike godine 1922., Ministarstvo Unutarnjih Dela je počelo da orga-

ger Erfahrung, mit breiter Machtfülle und schwach entwickeltem Verantwortungsbewusstsein sowie angesichts ihrer Lobpreisung seitens der Presse und der Gesellschaft nicht in der Lage waren, all jene dunklen Elemente, die sich – je höher sie Leiter empor klotzten – in zusehends größerer Zahl um sie scharten und für sie immer wichtiger wurden, nicht im Zaum zu halten vermochten.

Und so entspann sich – im Schatten der unantastbaren Person Mussolinis – im Namen des heilbringenden Faschismus eine wilde Jagd nach Geld und Rängen; es kam zu einer bewussten Ausnutzung von Positionen, Erpressungen von Industriellen, kurz – ein widerwärtiger Tanz von Emporkömmlingen und Abenteurern.

Nachdem sie nun die Süße des Sieges erfahren und von den Früchten der Macht gekostet hatten, begannen diese großen und kleinen Exponenten des Faschismus noch empfindlicher auf Kritik zu reagieren und Gegnern mit stets wachsendem Misstrauen zu begegnen. Indem sie an schnelle Abrechnungen gewohnt waren und des Gefühls für das Gesetz und dessen Geist beraubt waren, fingen sie verständlicherweise damit an, sich der bereits erprobten Mittel zu bedienen, die sich als verlockend einfach und so überaus erfolgreich erwiesen hatten. Anstatt auf die eindringlichen und kleinlichen Interpellationen der Sozialisten, Liberalen und anderer hartnäckiger Kritiker zu antworten, die jeder wahre Faschist als traurige Überbleibsel aus der „Zeit der Prostitution“ vor dem großen Jahr 1922 verachten hätte müssen, begann das Innenministerium da-

nizuje napade na poslanike koji takve interpelacije donose – ili bi ih mogli doneti. Krvava fašistička toljaga je iz prostorija partijskih organizacija prenesena u državna nadležstva i odgovorna Ministarstva. A kad se već jednom pošlo tim putem onda nije bilo lako zaustaviti se na kosini. To je bilo tim teže što ta klika arivista nije imala ni mogla da ima ono osećanje mere, onu vlast nad sopstvenim apetitima i onaj trezven pogled na stvari, koji daje samo radom i iskustvom stečena kultura. Nego je ta šaka desperadosa gomilala nasilje na nasilje, dok nije u svom besu konačno počela da misli, da su rimski trgovci isto što i uske ulice njihovih rodnih varošica u kojima se uzajamno premlaćuje bez suda i svedoka, da je sva Italija konačno samo jedan fašistički pašaluk, a Evropa potpuno bez savesti.

Tako je moglo doći i do umorstva poslanika Matteottia. I baš ono je bilo kap koja je učinila, da se čaša prelije.

Dan u koji je nestalo Giacomo Matteottia, nazvan je „Caporetto fascista“ (fašistički Caporetto). Taj dan je

mit, Angriffe auf jene Abgeordneten zu planen, die solche Interpellationen vorgebracht hatten oder dies tun könnten. Der blutige Knüppel des Faschismus trat seinen Weg aus den Räumen der Parteiorganisationen in staatliche Behörden und in die zuständigen Ministerien an. Und war dieser Weg erst einmal beschritten, war es nicht leicht, ihn wieder zu verlassen. Dies erwies sich auch deshalb als umso schwieriger, weil diese Clique von Arrivisten über kein Gespür für maßvolles Handeln verfügte bzw. dieses auch nicht besitzen konnte, keine Macht über den eigenen Appetit wie auch jenen nüchternen Blick auf die Dinge besaß, den nur eine durch Arbeit und Erfahrung geschaffene Kultur freigibt. Stattdessen begingen die Fäuste dieser Desperados Gewalttat um Gewalttat, noch ehe man sich in all der Wut zu entsinnen vermochte, dass die Plätze Rom nicht die engen Straßen der Heimaterde waren, in denen man sich gegenseitig ohne die Gefahr von Strafverfolgung und Zeugenaussagen verprügelte und dass letztendlich nicht ganz Italien bloß eine einzige kleine faschistische Grafschaft war und auch Europa nicht gänzlich ohne Gewissen agierte.

So war es zur Ermordung des Abgeordneten Matteotti gekommen. Und diese Tat sollte auch der Tropfen sein, der das Fass zum Überlaufen brachte.

Der Tag, an dem Giacomo Matteotti verschwand, wurde als „Caporetto fascista“ (faschistisches Karfreit)⁴ bezeichnet. Dieser Tag stellte nun plötzlich den Be-

⁴ Es handelt sich dabei um die slowenische Ortschaft Kobarid – Schauplatz der Schlacht von Karfreit als letzte der Isonzoschlachten im Oktober 1917. [Anmerkung A. W.]

odjednom otvorio krizu fašizmu. Pokolebali su se Mussolinievi redovi „slavnih, nepobedenih i nepobedivih crnokošuljaca“. Iskršli su pritaženi protivnici i počeli da otpadaju lažni prijatelji i među mislenijim pristašama je nastalo komešanje. Javila se kritika.

Ujedinjena opozicija, od komunista do klerikalaca, izlazi iz parlamenta. U senatu senator Albertini drži neustrašiv govor, pun optužaba. Na Lungotevere Arnaldo de Brescia, gde je nestalo Matteottia, stoji crn krst na zidu; i celokupan fašistički upravni aparat koji je mogao da smakne uglednog narodnog poslanika, nema snage da zбриše taj primitivan krst od katrana, nacrtan radničkom rukom, nego, kao uzet, mora da gleda kako to mesto postaje centar antifašističke Italije.

U ogedalu prezrenog zakona ukazalo se izobličeno lice crnokošuljaca – i ceo svet se zgrozio. Strašivi su zaboravili strah i obzirni obzir. Fašizam se po prvi put zaljuljao i smeo. I sam Mussolini, nije mogao da ne obori pogled pred Matteottievom udovicom koja je jednom jedinom rečenicom skrušila „zbunjenog cezara“:

ginn der Krise des Faschismus dar. Mussolinis Reihen „ruhmreicher, unbesiegter und unbesiegbarer Schwarzhemden“ waren unsicher geworden. Bislang verborgene Gegner begannen ihr Wort zu erheben, falsche Freunde fielen ab, und unter den bedächtigeren Anhängern machte sich Empörung breit. Kritik begann sich zu regen.

Die geeinte Opposition, von Kommunisten bis hin zu Klerikalen, zieht aus dem Parlament aus. Im Senat hält Senator Albertini eine Rede frei von Angst und voll von Anschuldigungen. Am Lungotevere de Arnaldo de Brescia, wo Matteotti verschwand, ist an einer Wand ein schwarzes Kreuz aufgemalt, und der gesamte faschistische Verwaltungsapparat, der den angesehenen Parlamentsabgeordneten umzubringen vermochte, hat nicht die Kraft, dieses primitive, von einer Arbeiterhand gezeichnete Teerkreuz zu entfernen, sondern muss wie gelähmt mit ansehen, wie dieser Ort zum Zentrum des antifaschistischen Italien wird.

Im Lichte des verachteten Gesetzes zeigte sich das unförmige Gesicht eines Schwarzhemdes, und die ganze Welt zeigte sich empört. Die Ängstlichen vergaßen ihre Angst und die Rücksichtsvollen ihre Rücksichtnahme. Der Faschismus begann das erste Mal ins Wanken und Taumeln zu geraten. Und auch Mussolini selbst konnte nicht anders, als seinen Blick in der Anwesenheit von Matteottis Witwe zu senken, die den „verstörten Duce“ mit einem einzigen Satz in Bedrängnis gebracht hatte:

– Ekselencijo, došla sam da od Vas tražim leš moga muža, da bi ga obukla i sahranila.

I ništa drugo. Ni reči o zadovoljštini, o pomoći, o zakonu, o kazni. Kao da se te stvari ne mogu ni tražiti ni očekivati od partijske vlade koja je svoju volju nametnula iznad svih i iznad, svega, kao apsolutni zakon i jedinu mogućnost života.

A sad se fašizam od jednom našao pod zakonom iznad koga je hteo da se digne, i pred licem Demokratije koju je sto puta proglasio mrtvom i koja se sada sveti. Ona je tu, borbena i živa, i grmljavina najsmelijih fraza ne može da je učutka, isto kao što su Matteottieve ubice glasom automobilske trube samo časovito nadvikale zapomaganje svoje žrtve.

Na velikom narodnom veću fašizma, koje se ovih dana održava u Rimu, pokazuju se znaci koji ne varaju. U partiji koja se osnovala na strogom hijerarhijskom sistemu, dogmatičnosti i bezuslovnoj podčinjenosti jednoj ličnosti, javljaju se struje revizionista, terribilista, integralista; obrazuje se desnica, levica i centar. Sve po smrtnim ljudskim zakonima, bez hijeratičkih gesta i magičkih formula iz 1921. i 1922.

„Exzellenz, ich bin gekommen, um von Ihnen die Leiche meines Mannes zu fordern, um ihn anzuziehen und beizusetzen.“

Und nichts weiter. Kein Wort über Sühne, Hilfe, das Gesetz oder Strafe. Ganz so, als könne man diese Dinge von der Parteiführung, die ihren Willen als absolutes Gesetz und einzige mögliche Daseinsform allen und allem aufgezwungen hatte, weder einfordern noch erwarten.

Aber nun sah sich der Faschismus plötzlich dem Gesetz untertan, über das er sich erheben wollte, und er blickte der Demokratie ins Auge, die er hunderte Male für tot erklärt hatte und die sich nun zur Rache anschickte. Nun ist sie hier – kampfeslustig und lebendig –, und auch das Donnern allzu unverfrorener Phrasen kann sie nicht zum Schweigen bringen, genauso wie auch Matteottis Mörder mit der Hupe ihres Autos nur vorübergehend die Hilferufe ihres Opfers übertönen konnten.

Auf dem großen Volkskongress der Faschisten, der in diesen Tagen in Rom stattfindet, werden Zeichen vernommen, die eindeutig sind. In der Partei, die auf einem streng hierarchischen System, dogmatischer Fixierung und bedingungsloser Unterordnung unter eine Person beruht, werden die Stimmen von Revisionisten, Terribilisten und Integralisten laut; es kommt zur Herausbildung eines rechten und linken Flügels sowie eines Zentrums. All dies nach den ewigen Gesetzen der Menschheit, ohne hieratische Gesten und die magischen Formeln der Jahre 1921 und 1922. Mussolini, der

I Mussolini, koji je nekad tako rado govorio o religiji, o srednjevekovnom viteštvu svojih squadra („zaista, ima nešto kao religija u ovoj vojsci dobrovoljaca, koja ne traži ništa a spremna je na sve“) sad je uzeo na se opet ljudski lik i na ovom kongresu dao jednu mnogo kritičniju definiciju fašizma, koja je puna gorčine i pretnje ali i silom naučene skromnosti („Jer, fašizam će, gospodo, biti ono što bude, jedna smesa – ili probni kamen – manje ili više plemenitih strasti, ali je on jedino snažno, živo i dostojno budućnosti što italijanski narod ima!“). U svom poslednjem govoru, u kom se ispod mirnog i dostojanstvenog ministarskog fraka sve više pomaljalo dešperatna crna košulja, Mussolini je po prvi put nakon dugog vremena i počeo, da uzimaj obranben stav. On je išao tako daleko da je uporedio svoju stranku sa opsednutom tvrđavom koja će se braniti do posljednjeg daha. Bacio je novu frazu, da „treba živeti opasan život“. („Vivere pericolosamente“). Tom frazom, koja pogađa, i to, prilično rđavo, negde između otrcanog D’Annunzia i zamorenog Marinettia, on se konačno priklonio radikalnoj desnici svoje stranke i potpuno, se identifikovao s onim crnoko-

einst so gerne über Religion und den mittelalterlichen Heldenmut seiner Squadren sprach („es gibt in der Tat so etwas wie Religion in dieser Armee von Freiwilligen, die nichts fordert und zu allem bereit ist“), nahm nun wieder ein menschliches Antlitz an und gab auf diesem Kongress eine wesentlich kritische Definition des Faschismus zum Besten – voller Verbitterung und Drohungen, aber auch mit mühsam angeeigneter Bescheidenheit („Denn der Faschismus wird nämlich, meine Damen und Herren, genau das sein, zu dem er auserkoren ist, eine Mischung – oder ein Prüfstein – mehr oder weniger edler Leidenschaften, doch ist er die einzig starke, aktive und würdige Zukunft, die das italienische Volk besitzt!“). In seiner letzten Rede, in der unter dem friedvollen und ehrwürdigen Ministerfrack immer stärker das desperate schwarze Hemd zum Vorschein trat, bezog Mussolini erstmals seit langer Zeit eine verteidigende Position. Er ging dabei so weit, dass er seine Partei mit einer belagerten Festung verglich, die sich bis zum letzten Atemzug verteidigen wird. Er brachte die neue Phrase ins Spiel, dass man „ein gefährliches Leben leben muss“ („Vivere pericolosamente“). Diese Phrase, die in ziemlich übler Weise irgendwo zwischen dem überholten D’Annunzio und dem ermatteten Marinetti anzusiedeln ist, wandte er sich endgültig den radikalen rechten Kräften seiner Partei zu und identifizierte sich gänzlich mit jenen Schwarzhemden aus der Provinz, die einige Tage nach Matteottis Tod auf den Straßen Roms marschiert waren und skandiert hatten:

šuljcima iz provincije, koji su nekoliko dana posle Matteottieva ubistva marširali rimskim ulicama pevajući:

Noi siamo fiorentini,
portiamo il coltello in bocca;
quai a chi ci tocca!⁵

A g. Mussolini je, bar do sada, uvek bio dobar taktičar sa darom da oseti i predvidi događaje. Verovatno da se i sada na vara i da radi ono šta drži da je najbolje po interese njegove stranke. Ali tim ujedno pokazuje kako su on i njegova stranka daleko od normalizacije prilika i konstruktivnog rada o kom je do nedavno toliko govorio.

Kriza fašizma je otpočela. Pitanje je koliko će trajati i j kako će svršiti. Mi imamo zadovoljstvo, da beležimo njene simptome i da ih uvrštavamo u niz pojava koji, polako ali stalno, vode boljim društvenim oblicima i višem i pravednijem poretku.

RES

Preveo: Arno Wonisch

„Wir sind Florentiner,
zwischen den Zähnen tragen wir ein
Messer,
wehe dem, der uns anrührt!“

Zumindest bislang war Herr Mussolini immer ein guter Taktiker mit der Gabe, Ereignisse zu erkennen und voraussehen. Und wahrscheinlich unterliegt er auch jetzt keinem Irrtum und tut dies, was seiner Meinung nach am ehesten den Interessen seiner Partei entspricht. Aber gleichzeitig zeigt er damit auch auf, wie weit er und seine Partei von der Normalität und einer konstruktiven Arbeit entfernt sind, über die er bis vor kurzem so sehr zu sprechen beliebte.

Die Krise des Faschismus hat begonnen. Die Frage ist, wie lange sie dauern und wie sie enden wird. Wir haben die Freude, ihre Symptome zu erkennen und sie in die Reihe an Erscheinungen einzufügen, die, langsam aber stetig, zu besseren Gesellschaftsformen und einer höheren und gerechteren Ordnung führen.

RES

Übersetzung: Arno Wonisch

⁵ Andrićs Übersetzung: „Mi smo fiorentinci, u zubima nož nosimo; teško onom ko nas dirne!“

Bibliographische Information der Deutschen Bibliothek

Die Deutsche Bibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliographie; detaillierte bibliographische Daten sind im Internet über <http://dnb.ddb.de> abrufbar.

Bibliographic information published by Die Deutsche Bibliothek

Die Deutsche Bibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie; detailed bibliographic data is available in the Internet at <http://dnb.ddb.de>

ISBN 3-9501485-2-3

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

811.111.11'333

811.111.11'333.111

Тошовић, Бранко. Der Nobelpreisträger Ivo Andrić in Graz, Österreich und Europa – Нобеловац Иво Андрић у Грацу. Грац – Београд: Институт за славистику Универзитета „Карл Франц“ Грац – Београдска књига. – xxx стр.

ISBN 111111111

COBISS.SR-ID 11111111